

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР

Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу»)

Голод 1921—1923 рр. на Україні

Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні

Сталінізм і Україна

До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р.

О. Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів та політична діяльність

Калнишевський, последний кошевой Запорожской Сечи, 1691—1803

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста

Костомаров. Мазепинцы

12'90

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносов**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спирін**, **В. П. Чугайов**.

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**, **П. Г. Яковенко**, **Н. А. Ярко**.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор **М. В. Коваль**,
канд. іст. наук **В. М. Волковинський**,
канд. іст. наук **В. М. Ричка**

С
С
Л
І
К
2
У
Д
Н
Д
Е
М
А.
К
К

адреса редакції
2001 Київ 1, вул. Кірова, 4
телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 12 (357)

ГРУДЕНЬ 1990

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР (Закінчення)	3
<i>До 500-річчя виникнення українського козацтва</i>	
Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу»)	12
СТАТТІ	
<i>Новий погляд на проблему</i>	
Мовчан О. М. Голод 1921—1923 рр. на Україні (Закінчення)	30
Гошуляк І. Л. Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні	36
<i>Маловідомі сторінки історії</i>	
Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна	47
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
Гамрецький Ю. М. До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р.	60
Будяков В. В. Зарубіжна історична література про португальський колоніалізм	73
ПОВІДОМЛЕННЯ	
Сарбей В. Г., Машкін О. М. З історії революційної творчості робітничого класу України (1905—1907 рр.)	82
<i>Питання історичного краєзнавства</i>	
Герасименко Н. О. До історії Межигір'я	90
ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА	
Масненко В. В., Шаров І. Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років	100

ІСТОРИЯ В ОСОБАХ

- Курас І. Ф., Овдієнко П. П. (*Ніжин*). О. Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність 105

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

- Долинський О. В., Табачник Д. В. В. І. Стрельський 117

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

- Гуржій О. І. Праця П. С. Єфименка про П. І. Калнишевського (До 300-річчя з дня народження) 121
Єфименко П. С. Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи, 1691—1803 122

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (*Закінчення*) 132

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- Костомаров М. І. Мазепинцы (*Продовження*) 142

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Согрін В. В. (*Москва*). Молодежь и актуальные проблемы исторической науки 151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Єкельчик С. О. Зустріч з американським професором Р. Шпорлюком . . . 152

* * *

- Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1990 р. 153

Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР *

Деякі попередні пояснення

Випуск праць, включених у проект, передбачається до 2000 р. Переважну частину навчально-методичних видань буде опубліковано в найближчі два — три роки. Їх друкуватимуть «Політвидав України», «Наукова думка», Головна редакція УРЕ, «Вища школа», «Радянська школа» та інші видавництва республіки.

В даному проекті наводяться такі дані: автор, назва праці, обсяг в друкованих аркушах, скорочена назва наукової установи, де вона готується. Джерельна частина програми в основному базується на перспективному плані Археографічної комісії АН УРСР. До дослідної частини вміщено лише найбільш важливі колективні праці фундаментального характеру.

В тексті проекту подано скорочені назви наукових та навчальних закладів республіки, відповідальних за виконання республіканської програми, в тому числі інститутів Академії наук УРСР: ІА АН УРСР — археології; ІДП АН УРСР — держави і права; ІЕ АН УРСР — економіки; ІІ АН УРСР — історії; ІЛ АН УРСР — літератури; ІМ АН УРСР — мовознавства; ІІІ при ЦК КПУ — історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС; ІСН АН УРСР — суспільних наук; ІФ АН УРСР — філософії. Назви університетів скорочуються так: ДнДУ — Дніпропетровський; ДДУ — Донецький; КДУ — Київський; ЛДУ — Львівський; ХДУ — Харківський.

I. ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ **

Період феодалізму

- Повість временних літ (ІМ АН УРСР).
- Київський літопис (ІМ АН УРСР).
- Киево-Печерський патерик (ІА АН УРСР).
- Місцеві і монастирські літописи України (ДнДУ).
- Арабські джерела з історії Київської Русі (ІХ—ХІІ ст.) (Ворошиловгр. педінститут).
- Пам'ятки філософської культури Київської Русі: В 2-х т. (ІФ АН УРСР).
- Грамоти Галицько-Волинського князівства ХІІІ — перш. пол. ХІV ст. (ІСН АН УРСР).
- Міста Галицько-Волинської Русі: Пам'ятки матеріальної та духовної культури (ІСН АН УРСР).
- Історія Русів (ІІ АН УРСР).
- Київський синопсис (ІА АН УРСР).
- Крехівська палея (ІФ АН УРСР).

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журнал.— 1990.— № 11.

** Усі праці цього розділу в указаних установах готуються спільно з Археографічною комісією АН УРСР.

- Літопис Самійла Величка.— Т. 1—4. (ІЛ АН УРСР).
Літопис Григорія Граб'янки.— Т. 1—2. (ІЛ АН УРСР).
Рігельман О. І. Літописна розповідь про Малу Росію, її народ та козаків взагалі (КДУ).
Хроніка з літописців стародавніх Ф. Софоновича (ІІ АН УРСР, ДнДУ).
Хроніка Леонтія Боболінського (ДнДУ).
«Хроніка Сарматії Європейської» О. Гваньїні (ДнДУ).
Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі (ІІ АН УРСР).
Симоновський П. І. Коротка оповідь про козацький малоросійський народ та його воєнні справи (КДУ).
Джерела до історії матеріальної та мистецької культури України. В 3-х т. (ІІ АН УРСР, ІСН АН УРСР).
Епістолярна спадщина українських культурних діячів (XVI—XVII ст.) (ІСН АН УРСР).
Заповіти українських міщан і шляхти (XVI—XVIII ст.) (ІСН АН УРСР).
Литовська метрика (багатотомне радянсько-польське видання) (ІІ АН УРСР).
Пам'ятки філософської думки (XIV—XVI ст.) (ІСН АН УРСР, ІФ АН УРСР).
Торгівля на Україні XIV—середина XVII ст.: Волинь, Наддніпрянина (ІІ АН УРСР).
Торгівля західноукраїнських міст (XV—XVII ст.) (ЛДУ).
Джерела з історії зв'язків запорізького і донського козацтва (XVI—XVII ст.) (ДнДУ).
Європейський резонанс визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.): В 2-х т. (КДУ).
Мемуари про українське козацтво (XVI—XVIII ст.) (ІІ АН УРСР).
Реєстр Війська Запорізького 1649 р. (ІІ АН УРСР).
Український дипломатарій XVI—XVIII ст. (Універсали гетьманів і полковників Війська Запорізького, листи козацької старшини. (В 10-ти т.) (Головархів УРСР, ІІ АН УРСР, ДнДУ).
Архів Коша Війська Запорізького (XV—XVIII ст.): В 30-ти т. (корпусне видання архівного фонду). (Головархів УРСР, ІІ АН УРСР).
Східні джерела до історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.: Єврейські хроніки (ІІ АН УРСР).
Халєбський Павло. Подорож патріарха Макарія по Україні (1654—1656 рр.) (ІСН АН УРСР).
Записки іноземців XVI—XVIII ст. про Крим (Симфероп. ун-т).
Західноєвропейські джерела з історії України XVI—XVIII ст.: В 3-х т. (ДнДУ).
Молдавські джерела про Україну (КДУ).
Україна очима іноземних мандрівників (КДУ).
Україна у міжнародних культурних зв'язках XVI—XVIII ст.: 36 документів і матеріалів (ІІ АН УРСР).
Демографічні ценси м. Києва XVIII ст. (ІЕ АН УРСР).
Картографічні пам'ятки Генерального межування (кінець XVIII ст.): Атласи в 8-ми т. (ІІ АН УРСР, ДДУ, ЛДУ).
Кадастральні карти Закарпаття XVIII ст. (Ужгородськ. ун-т, ІІ АН УРСР).
Масові статистичні джерела Правобережної України (подимні і поголовні реєстри, люстрації (XVII—XVIII ст.): В 5-ти т. (ЛДУ, ІІ АН УРСР).
Мемуари, относящиеся к истории Юго-Западной Руси. Вып. 1—2.— Киев, 1890, 1896. Фототипічне видання (ІІ АН УРСР).

Опис Малоросії 1737 р. (ІЕ АН УРСР).

Описи намісництв і губерній України кінця XVIII ст. : В 6-ти т. (КДУ, ДДУ, ІІ АН УРСР).

Боплан Г. Опис України (ІІ АН УРСР).

Україна на картах Г. Боплана (середина XVII ст.) (ІІ АН УРСР).

Щоденники подорожі членів Петербурзької Академії наук по півдню України у XVIII ст. (ДДУ).

Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 гр.) (ІДП АН УРСР).

Суд і розправа в правах малоросійських (1750 р.) (ІДП АН УРСР).

Екстракт малоросійських прав (1767 р.) (ІДП АН УРСР).

Зібрання малоросійських прав (1807 р.) (ІДП АН УРСР).

Період капіталізму

Декабристи і Україна : Документи і матеріали (ІІ АН УРСР).

Кирило-Мефодіївське товариство (1846—1847 рр.) : Матеріали слідства : В 3-х т. (ІІ АН УРСР, Головархів УРСР).

Український суспільно-політичний рух у Східній Галичині (1848—1914 рр.) : В 3-х т. (Головархів УРСР, ІСН АН УРСР).

Соціалістичний рух в Східній Галичині (70—80-і рр. XIX ст.) : Зб. документів і матеріалів (ІСН АН УРСР).

Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка : Зб. документів і матеріалів (ІСН АН УРСР).

Українська трудова еміграція : Зб. документів і матеріалів (ІСН АН УРСР).

Кістяківський О. Ф. Щоденник в 2-х т. (Головархів УРСР, ІІ АН УРСР).

Радянський період

Більшовицькі організації України: організаційно-партійна діяльність (лютий 1917 — липень 1918 р.) : Зб. док. (ІІП при ЦК КПУ).

Революційні комітети в УРСР (1917—1921 рр.) : Зб. документів і матеріалів (Головархів УРСР, ІІ АН УРСР).

З'їзди Рад України (1917—1937 рр.) : Зб. док. : В 3-х т. (Головархів УРСР, ІІ АН УРСР).

Мемуари революційних діячів, учасників соціалістичного будівництва на Україні : Серія видань.

XII-а армія у громадянській війні на Україні (1919—1920 рр.) : Зб. документів і матеріалів (Головархів УРСР, ІІ АН УРСР).

XIII-а армія у громадянській війні на Україні (1919—1920 рр.) : Зб. документів і матеріалів (Головархів УРСР, ІІ АН УРСР).

XIV-а армія у громадянській війні на Україні (1919—1920 рр.) : Зб. документів і матеріалів (Головархів УРСР, ІІ АН УРСР).

Здійснення нової економічної політики в УРСР (1921—1928 рр.) : Зб. документів і матеріалів (Головархів УРСР, ІІ АН УРСР).

Кооперативний рух на Україні (20—30-і рр.) : Зб. документів і матеріалів (Головархів УРСР, ІІ АН УРСР).

Правда історії: нові документи про діяльність Компартії України у роки Великої Вітчизняної війни : Зб. документів і матеріалів (ІІП при ЦК КПУ).

Фашистський геноцид на Україні (1941—1944 рр.) : Зб. документів і матеріалів (Головархів УРСР, ІІ АН УРСР).

Корпус документів «Протоколи з'їздів і конференцій Компартії України» (ІІП при ЦК КПУ).

Суцільна колективізація сільського господарства і голод на Україні (1929—1934 рр.) : Зб. документів і матеріалів (Головархів УРСР, ІІ АН УРСР).

Юридична думка на Україні в 20-ті рр. : В 2-х т. (ІДП АН УРСР).

Фальсифіковані політичні процеси на Україні 20—30 рр. : 3б. документів і матеріалів (ІІП при ЦК КПУ, ІІ АН УРСР).

Листи з Соловків : Листи українських радянських письменників і діячів культури 20—30 рр. (ІЛ АН УРСР).

Літературна дискусія на Україні (1925—1928 р.) : 3б. документів і матеріалів (ІЛ АН УРСР).

Академія наук УРСР в документах і матеріалах (1918—1934 рр.). Т. 1—2. (Центр. науков. архів АН УРСР).

Національна політика КП(б)У : 20-ті — 30-ті роки : 3б. документів і матеріалів (ІІП при ЦК КПУ).

Збірник статей і промов визначних діячів Компартії Західної України (ІІП при ЦК КПУ; ІСН АН УРСР).

Західноукраїнські землі в міжнародних відносинах ХХ ст. : 3б. документів і матеріалів (ІСН АН УРСР).

КПЗУ в документах і матеріалах : 3б. документів і матеріалів : В 3-х т. (ІСН АН УРСР).

Святоюрський процес 1921 р. Документи і матеріали : (ІСН АН УРСР).

Народні Збори Західної України : 3б. документів і матеріалів (ІСН АН УРСР).

ДОСЛІДЖЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Загальні праці

Історія Української РСР : Популярний нарис. (ІІ АН УРСР).

Історія народного господарства Української РСР : В 4-х т. (ІЕ АН УРСР).

Нариси історії Комуністичної партії України : В 2-х т. (4 кн.). (ІІП при ЦК КПУ).

Нариси історії Комуністичної партії Західної України. (ІІП при ЦК КПУ).

Нариси історії профспілок УРСР. (ІІП при ЦК КПУ).

Нариси історії розвитку економічної думки на Україні. (ІЕ АН УРСР).

Національні меншості на Україні : Історичні нариси. (ІІ АН УРСР).

Суспільно політичні і культурні зв'язки України з європейськими країнами : історичні зв'язки і сучасність. (ІІ АН УРСР).

Історія Академії наук Української РСР (Президія АН УРСР).

Дореволюційна історія України

Давня історія населення України : В 3-х т. (ІА АН УРСР).

Нариси етнічної історії стародавнього і середньовічного Криму. (ІА АН УРСР).

Історія Східної і Західної Галичини за панування Австрії (1772—1918 рр.). (ЛДУ).

Національно-визвольний рух на Україні (ІІ АН УРСР).

Революційно-демократичний рух на західноукраїнських землях (кінець ХІХ — поч. ХХ ст.). (ІСН АН УРСР).

Українське національне відродження в Галичині, Буковині і на Закарпатті : ХІХ — поч. ХХ ст. (ЛДУ).

Українська народність : Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії (ІІ АН УРСР).

Історія Радянської України

Серія праць з історії робітничого класу, селянства, інтелігенції та інших соціальних верств УРСР (ІІ АН УРСР).

50-ті — 80-ті роки: час пошуків та втрачених можливостей. (ІІІ при ЦК КПУ).

Компартія України у 1921—1928 рр. (ІІІ при ЦК КПУ).

Український суспільно-політичний рух в країнах Центральної і Східної Європи (1917—1939 рр.) (ІСН АН УРСР).

Боротьба за вирішення українського національного питання в країнах Центральної та Східної Європи (1917—1945 рр.) (ІСН АН УРСР).

В. І. Ленін і Компартія України в період громадянської війни (1918—1920 р.) (ІІІ при ЦК КПУ).

Ради, Центральна Рада і Директорія в революції і громадянській війні (ІІ АН УРСР).

Трагедія і подвиг трудового народу: громадянська війна та іноземна інтервенція 1918—1920 рр. на Україні (ІІ АН УРСР).

Становлення і особливості еволюції демократичних інститутів на Україні (1905—1920 рр.) (ІДП АН УРСР).

Партія на чолі утворення Української радянської національної держави (Київська вища партшкола).

Національно-державне будівництво в УРСР (20—30-ті рр.). (ІІ АН УРСР).

Слово В. І. Леніна українською мовою: з історії перекладів і видань (ІІІ при ЦК КПУ).

Пошуки шляхів управління економікою: Теоретичні дискусії на Україні 20-х р. (ІІІ при ЦК КПУ).

Нариси кооперативного будівництва в УРСР (20—30-ті рр.) (ІІ АН УРСР).

Інтенсивний розвиток і суперечливість процесу демократизації державного життя УРСР на етапі непу (1921—1927 рр.): Політико-правовий аналіз (ІДП АН УРСР).

Становлення адміністративно-командної системи державного управління на Україні (1928—1934 рр.): Політико-правовий аналіз (ІДП АН УРСР).

Трагічні уроки деформації суспільно-політичних процесів в УРСР (1934—1941 рр.): Політико-правовий аналіз. (ІДП АН УРСР).

Всеукраїнська Надзвичайна комісія (1917—1922 рр.): Нарис діяльності (Харківський юридичний інститут).

Безвинні жертви: Судові процеси 30-х рр. в УРСР (ІДП АН УРСР).

Етнодемографічний розвиток Радянської України. (ЛДУ).

Діяльність трудящих України по зміцненню радянського тилу у Великій Вітчизняній війні (1942—1945 р.). (ІІ АН УРСР).

Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР: Закономірності і специфіка (ІСН АН УРСР).

Українська РСР в загальносоюзній економіці (1917—1941 рр.). (ІІ АН УРСР).

Національні процеси в СРСР на сучасному етапі (ІІ АН УРСР).

Роль соціалістичного самоуправління у перебудові радянського суспільства (ІІІ при ЦК КПУ).

Символи державного суверенітету УРСР (ХДУ).

Музейне будівництво в Українській РСР (ІІ АН УРСР).

Досвід і проблеми збереження історико-культурної спадщини в УРСР (ІІ АН УРСР).

ІІІ. ВИДАННЯ І ПЕРЕВИДАННЯ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРИОГРАФІЇ

- Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне.
Антонович В. Б. Вибрані праці : В 4-х т.
Аркас М. М. Історія України — Русі.
Багалій Д. І. Вибрані праці : В 5-ти т.
Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории.
Бантыш-Каменский Д. Н. Собрание исторических трудов : В 5-ти т.
Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора. Описание Киево-Печерской лавры.
Бош Є. Б. Вибрані твори.
Василенко М. П. Вибрані твори : В 2-х т.
Винниченко В. К. Відродження нації.— Т. 1—3.
Вовк Ф. К. Етнографічна спадщина : В 2-х т.
Єфіменко О. Я. Нарис історії українського народу : В 2-х т.
Гізель Інокентій. Філософські твори : В 2-х т.
Голобуцький В. О. Запорізьке козацтво.
Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво.
Грушевський М. С. Вибрані праці. Багатотомне видання : Історія України-Русі : В 10-ти т. 14-ти кн.; Історія української літератури : В 6-ти т.
Грушевський М. С. Суспільно-політичні рухи і релігія : Вибрані твори : В 2-х т.
Грушевський М. С. Листування. 1885—1934 рр.
Грушевський М. С. Ілюстрована історія України.
Грушевський М. С. Нарис історії українського народу.
Драгоманов М. П. Вибрані історичні праці : В 2-х т.
Закревський Н. Описание Киева : В 2-х т.
Затонський В. П. Вибрані твори.
Кононович-Горбацький Іосиф. Філософські твори : В 2-х т.
Кордуба М. М. Праці з історичної географії України.
Костомаров Н. И. Избранные произведения : В 2-х т.
Кримський А. Ю. Збірник сходознавчих праць.
Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.
Кроковський Іоасаф. Філософські твори : В 2-х т.
Кулиш П. А. Записки о Южной Руси.— Т. 1—2. Фототипічне видання.
Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии.— Т. 1—3.
Левицький О. І. Вибрані твори : В 5-ти т.
Лучкай М. Історія Закарпаття.
Максимович М. А. Исторические сочинения.
Модзалевський В. Л. Вибрані праці.
Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник : В 4-х т.
Подолінський С. А. Суспільно-політичні праці.
Скрипник М. О. Вибрані промови та статті : Збірник.
Студинський К. Й. Документи та матеріали.
Сумцов М. Ф. Етнографічна спадщина : В 2-х т.
Ханенко Б. Н., Ханенко В. Н. Древности Поднепровья : Древности русские.
Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья.
Чижевський Д. Історико-філософські твори.
Шухевич В. Гуцульщина : В 5 ч.
Щербацький Георгій. Курс філософії.
Яворницький Д. І. Вибрані твори в 20 т.
Яворський М. І. Вибрані твори.— Т. 1—2.

IV. ПОЛІПШЕННЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Організаційні заходи

На всіх історичних факультетах університетів організувати окремі кафедри історії УРСР і ввести спеціалізацію студентів з історії УРСР.

Запровадити на всіх факультетах педінститутів вивчення курсу історії Української РСР. Залежно від національного складу регіону, при наявності бажаючих організувати спецкурси, спецсемінари і факультативи з проблем історії і культури УРСР.

Запровадити курс історії Української РСР на гуманітарних факультетах університетів. Створити факультативи та гуртки для бажаючих вивчати історію, етнографію та культуру України на природничих і технічних факультетах вузів.

Розробити навчальні програми курсу історії УРСР для історичних факультетів педінститутів та університетів, а також для неісторичних факультетів.

Створити секції (кабінети) україністики в наукових бібліотеках університетів.

Забезпечити можливість вивчення студентами вузів і учнями ссузів історії та літератури братніх народів, представники яких проживають на Україні.

Підготувати навчальну програму для загальноосвітніх шкіл з поглибленим вивченням історії, методичні рекомендації щодо викладання в таких школах (класах).

Розробити перспективний план переоснащення навчального процесу в школах, маючи на увазі створення відеопідручників з історії УРСР, аудіовізуальних засобів навчання, картографічного матеріалу тощо.

З метою надання практичної допомоги вчителям середніх навчальних закладів у викладанні історії УРСР (радянський період) налагодити періодичне видання посібника «Сторінки історії УРСР: факти, проблеми, люди» на основі матеріалів, опублікованих у пресі.

Регулярно публікувати на сторінках педагогічної преси і «Українського історичного журналу» теоретичні статті з актуальних проблем викладання історії УРСР, ширше пропагувати передовий педагогічний досвід, ефективні форми і методи навчальної діяльності і позакласної роботи з предмета.

Вжити заходів по розширенню мережі шкіл (класів) з поглибленим вивченням історії, створивши її протягом 3—4 років у кожному районі (місті). Залучати до роботи в них кращих вчителів, провідних вчених.

Посилити пропаганду знань з історії УРСР у позаурочний час. З цією метою активізувати діяльність суспільно-політичних клубів, патріотичних об'єднань, клубів інтернаціональної дружби.

Поліпшити підготовку майбутніх учителів до викладання в загальноосвітніх школах історії рідного краю (області).

Удосконалити шкільні програми та підручники з української мови і літератури, маючи на увазі збільшення кількості в них художніх творів та усної народної творчості з історії українського народу.

Підготовка навчально-методичної літератури

Історія Української РСР : Підручник для 10—11 кл. середньої школи.

Методика викладання історії УРСР в середній загальноосвітній школі.

Методика історичного краєзнавства для історичних факультетів педінститутів.

Хрестоматія з історії УРСР для 8—9 класів.

Хрестоматія з історії УРСР для 10—11 класів.

Курило В. М. (керівн. авт. кол.). Історія Української РСР : Посібник для неісторичних факультетів педінститутів.

Мельник Л. Г. (керівн. авт. кол.). Історія Української РСР : Курс лекцій.

Рибалка І. К. Історія Української РСР : Підручник.— Т. 1—2.

Черненко А. М. (керівн. авт. кол.). Історія Української РСР : Курс лекцій для технічних вузів.

Наулко В. І. Культура та побут українського народу : Курс лекцій.

Джерелознавство історії УРСР : Радянський період.

Джерелознавство пам'яток історії і культури УРСР.

Історичне краєзнавство : Посібник.

Етнографія України.

Історія держави і права УРСР : Підручник.

Хрестоматія з давньої історії населення України.

V. ПРОПАГАНДА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Організаційні заходи

Організувати роботу республіканського постійно діючого семінару лекторів-істориків товариства «Знання» УРСР.

Популяризувати історичні джерела через пресу, радіо, телебачення, організувати виставки унікальних документів Головархіву УРСР та його установ.

Систематично висвітлювати питання історії України в республіканській пресі.

Видати у товаристві «Знання» УРСР серії брошур з історичної проблематики: «Час і суспільство», «Історія України в запитаннях і відповідях», «Перебудова та історична наука», «Актуальні питання історичного досвіду КПРС і сучасність» тощо.

В журналі «Людина і світ», щомісячнику «Трибуна лектора» відкрити нові рубрики історичного циклу.

В журналі «Наука і суспільство» збільшити публікацію матеріалів з історії України. Увійти з клопотанням до директивних органів про розширення обсягу номера журналу на 3 др. арк.

Оновити експозиції центральних і місцевих музеїв.

Створити республіканське товариство істориків-краєзнавців.

Підготовка популярної і довідкової літератури

Політичні біографії партійних і державних діячів УРСР, відомих історичних осіб : Серія науково-художніх і науково-популярних видань.

Комуністична партія — організатор захисту завоювань Жовтня на Україні (лютий 1918 — листопад 1920 рр.) : Хроніка історико-партійних і революційних подій : В 3-х т.

Комуністична партія України : З'їзди і конференції. Довідник.

Комуністична партія України. Цифри. Документи. Матеріали : Стат. збірник.

Сторінки історії Компартії України : На запитання відповідають вчені.

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. : Енциклопедичний словник.

- Декабристи на Україні : Енциклопедичний довідник.
Народники на Україні : Енциклопедичний довідник.
Революційно-демократичний рух на Україні : Енциклопедичний довідник.
Пролетарські революціонери на Україні (1861—1917 рр.) : Енциклопедичний біографічний словник.
Українська РСР у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) : Енциклопедичний довідник.
Нелегальні партійні органи і партизанські формування України в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) : Довідник.
Ленінська національна політика і Україна : Енциклопедичний словник.
Історичний атлас Української РСР. Для наукових бібліотек.
Атлас історії України для середньої школи.
Писемні джерела з історії України : Показчик публікацій.
Україністика в закордонних архівних фондах.
Україністика в архівосховищах (каталоги рукописних джерел з історії України) : В 5-ти т.
Історія України в художній літературі та образотворчому мистецтві : Бібліографічний показчик.
Історія України : Кінооповість, 14 повнометражних хронікально-документальних фільмів, кожний тривалістю 1 година (5 частин).
Пам'ятки історії і культури Української РСР.
Ретроспективна бібліографія з історії України : Багатотомне видання.
Партійні архіви України : Довідник.
Дослідники місцевої історії : Короткі біографічні нариси.
Словник-довідник історика-краєзнавця.

До 500-річчя виникнення українського козацтва

Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу»)

Як відомо, у 1489—1492 рр. в документальних джерелах вперше зафіксована поява козацтва — суспільно-політичної сили, якій судилося відіграти визначну роль в історії українського народу. Козацтво пройшло складний і суперечливий шлях розвитку. Виникнувши на південноукраїнських степах як явище побутове, воно поступово еволюціонувало до більш високих організаційних форм. Помітним якісним рубежем у розвитку козацтва як суспільного явища було створення у середині XVI ст. за далекими дніпровськими порогами Запорозької Січі.

З козацтвом нерозривно зв'язані основні віхи історичного минулого українського народу. Представники цієї соціальної верстви, як правило, виступали ініціаторами та бойовим ядром усіх великих збройних повстань періоду феодалізму, козацький суспільний ідеал запалював на боротьбу і приводив у рух багатотисячні маси селянства. Козацтво і, зокрема, його військово-політична організація — Запорозька Січ стали надійним форпостом у відсічі турецько-татарській агресії. Важко переоцінити також вклад Запорожжя у державотворчість українського народу, розвиток культури, організацію та підтримку братств тощо.

Питання походження й розвитку українського козацтва — цього історичного феномену — тривалий час перебувало в центрі дослідницьких інтересів багатьох поколінь вітчизняних істориків. Проте, на жаль, за останні десятиліття ця проблематика зникла зі сторінок наукових праць. Нині втрачене поступово надолужується. Поділитися своїми думками про сучасний стан та перспективи дослідження цієї проблематики редакція запросила відомих істориків України, фахівців у цій галузі знань. На запрошення люб'язно відгукнулися В. А. Смолій (зав. відділом історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, д-р іст. наук), М. Ф. Котляр (зав. сектором історії Київської Русі Інституту історії АН УРСР, д-р іст. наук), В. О. Щербак (ст. наук, співроб. Інституту історії АН УРСР, канд. іст. наук), Я. Р. Дашкевич (канд. іст. наук, м. Львів), В. С. Степанков (доц. Кам'янець-Подільського пед. інституту, канд. іст. наук), Ю. А. Мицик (доц. кафедри історії України Дніпропетровського держуніверситету, д-р іст. наук), В. О. Замлинський (зав. кафедрою джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Київського держуніверситету, д-р іст. наук, проф.), О. І. Путро (доц. Київського інституту культури ім. О. Є. Корнійчука, д-р іст. наук).

Редколегія журналу, вміщуючи виступи науковців республіки, розуміє, що багато порушених на «круглому столі» питань має постановочний або дискусійний характер. Проте, поважаючи право вчених на власне бачення проблеми, вона не вважала за потрібне вносити у їхні виступи будь-які корективи, пояснення або смислову правку.

В. А. Смолій. Про нові підходи до вивчення історії українського козацтва. У величезному комплексі проблем історії України виникненню та еволюції козацтва, зокрема запорозького, безперечно, належить особливе місце. Це не перебільшення, а суспільна реальність, причому реальність певною мірою трагічна. Стан розробки цього пи-

тання по-своєму відбивав інтелектуальний рівень нашого суспільства на різних етапах його розвитку. У двадцяте століття українська історіографія увійшла, маючи у своєму доробку фундаментальні праці з історії козацтва, написані В. Б. Антоновичем, Д. І. Яворницьким, М. І. Костомаровим, М. С. Грушевським та іншими вченими. Тут немає необхідності аналізувати їх зміст. Зазначимо тільки, що ці дослідження, по суті, становлять золотий фонд вітчизняної історіографії. Вони багато в чому вторували шляхи для серйозної наукової розробки такої багатогранної і складної проблеми, якою є історія цього суспільного феномену.

На жаль, пізніше розробка цього питання істотно загальмувалася. Коло істориків, що займалися його вивченням, звузилося до однієї-двох осіб. Крок за кроком втрачалися й позиції, завойовані попередниками. Нині стан дослідження історії українського козацтва досягнув критичної межі. Минуло декілька десятків років з часу публікації монографій В. О. Голобуцького «Історія запорозького козацтва» (К., 1957) і «Запорізька Січ в останні роки свого існування (1734—1775 рр.)» (К., 1961) та виходу в світ книги О. М. Апанович «Збройні сили України у XVIII ст.». (К., 1969), якими, по суті, й вичерпується весь творчий доробок українських радянських істориків (звичайно, слід мати на увазі й статті та невеликі за обсягом праці, автори яких більшою чи меншою мірою торкалися даної проблеми).

В останні десятиліття розробка цієї тематики фактично припинилася (об'єктивні та суб'єктивні причини, що зумовили такий стан речей, добре відомі). Було згорнуто публікаторську роботу і популяризацію знань про козацтво, обмежено відповідні експозиції музеїв, а науковці — практично позбавлені можливості обмінюватися думками, дискутувати на конференціях, симпозіумах тощо. Істотно скоротилися (якщо не припинилися) міжнародні контакти вчених, які досліджують цю проблематику. Окремі зміни на краще спостерігаються лише останнім часом. Ось уже кілька років в Інституті історії АН УРСР розробляється тема, присвячена українському козацтву, пожвавилася популяризація наукових знань про нього і т. д. Однак зрослий інтерес громадськості вимагає від нас, істориків, істотного прирощення цих знань, пошуків нових дослідницьких підходів, різкого посилення публікації джерел. Сподіваємось, що помітним імпульсом до активізації роботи вчених республіки у згаданих напрямках стане святкування 500-літнього ювілею з часу виникнення українського козацтва.

Хоч проблематика, винесена на розгляд «круглого столу», й далеко не нова, має значну історіографію та величезні наукові здобутки, вона — практично невичерпна, як невичерпне минуле українського народу. На сучасному етапі розвитку історичної науки доцільно, на наш погляд, загострити увагу на необхідності знайти нові підходи до вирішення таких принципових моментів в історії українського козацтва. По-перше, слід, очевидно, ще раз зайнятися проблемою попередників українських козаків, їх генетичного зв'язку, наприклад, з таким суспільним типом слов'янської людності, як бродники. Йдеться не лише про те, щоб проконстатувати факт такого зв'язку, а насамперед — розкрити його природу, характер, напрями еволюції тощо. По-друге, мабуть, варто повернутися до питання виникнення козацтва як соціального явища та його історичної еволюції. В цьому плані, гадаємо, корисним буде глибоко проаналізувати «уходницьку» теорію появи козацтва, у якій, на нашу думку, є досить сильні сторони. Водночас не слід ігнорувати й ряду інших об'єктивних факторів, що зумовили феномен козащини. Зокрема, навряд чи було б історично виправданим недооцінювати соціальні суперечності, однією з форм вияву яких стали масові втечі представників пригноблених станів з Волині, Галичини, Західного Поділля в Подніпров'я. Не менш важливою була необхідність захисту південних кордонів та місцевої людності від вторг-

нень татарських орд. Лише з урахуванням усіх цих обставин (причому не механічно, а в широкому діалектичному їх взаємозв'язку) можна відтворити цілісну картину виникнення й початкових етапів розвитку козацтва.

Є й інші не менш важливі аспекти даної проблематики, що потребують уваги науковців. Їм, зокрема, належить з'ясувати, які етапи суспільної еволюції пройшла українська козаччина; коли саме з явища побутового вона перетворилася в окремий стан феодального суспільства із своїми правами, особливим юридичним статусом тощо. На жаль, ці питання поки що залишаються практично поза увагою радянських істориків. Коло їх творчих інтересів, як правило, обмежувалося висвітленням зовнішніх, найбільш ефектних діянь українських козаків — їх боротьби проти експансії татарських і турецьких поневолювачів, участі у визвольних рухах українського народу і т. д. Ми далекі від того, щоб недооцінювати цю сторону життя й діяльності відважних запорозьких лицарів, які, по суті, виступали єдиною реальною організованою силою, здатною протистояти іноземним і власним поневолювачам. Але, на жаль, це один з небагатьох аспектів питання, у розробці яких історики досягли помітних успіхів.

Якою ж була соціальна природа козацтва, що воно засвоїло від станів-репрезентантів і чим збагатилося самостійно в процесі своєї еволюції? Це далеко не риторичні запитання. Адже відповіді на них дають можливість по-новому підійти до розв'язання такої принципово-важливої проблеми, як потенційні можливості козацтва. Останнім часом з'явилися твердження, начебто козацькі райони й області являли собою своєрідний рудимент дофеодальних часів і практично не несли в собі заряду нових соціально-економічних реалій, пов'язаних з розвитком капіталістичного укладу. Така думка може бути продуктивною лише в тому разі, коли вона спирається на конкретні факти. Та вони якраз свідчать зовсім про інше. Відомо, наприклад, що після Визвольної війни 1648—1654 рр. в окремих місцевостях України питома вага козаків досягала 60—80% усього населення. Вони вільно володіли землею, тримали промислові підприємства, використовували найману робочу силу, здійснювали досить значні за обсягами торговельні операції тощо. Таким чином, тут козацтво не тільки було зв'язане з традиційним укладом життя (воно виконувало свій військовий обов'язок), а й репрезентувало нові тенденції суспільного розвитку, в яких чітко проглядалися буржуазні риси. Звичайно, це був складний і суперечливий процес, що не завжди відзначався динамізмом: спостерігалися періоди спадів і піднесень, розвитку прогресивних паростків і перемоги традиційних господарських структур.

У цьому контексті увагу дослідників, безперечно, має привернути питання про природу козацького господарства, зокрема запорозького зимівника, яка, по суті, залишилася невивченою. Справді, нам відомі лише окремі, розрізнені факти, які свідчать про розвиток у козацькому середовищі землеробства й тваринництва, риболовлі тощо. Проте характер перелічених та інших галузей сільського господарства, їх економічна сутність, внутрішня еволюція, відносини власності, шляхи й форми зв'язку з ринком — усі ці питання залишаються відкритими.

Нині, як ніколи, величезний науковий (і суспільний) резонанс викликає дослідження політичної історії Запорожжя. Ще в 60-х роках була продекларована теза про те, що Січ становила собою один з важливих етапів у процесі формування української державності. Пізніше ця думка повторювалася в наукових працях як аксіоматична. Справді, в конкретно-історичних умовах XVI—XVII ст. Запорозька Січ, як військово-політичне утворення українського козацтва, в силу специфіки тодішньої ситуації виконувала функції державного об'єднання (будь-який серйозний вчений не заперечуватиме проти такого тракту-

вання проблеми). Проте цілий ряд як загальнотеоретичних, так і конкретних питань усе ще далекий від свого розв'язання. Передусім слід з'ясувати принципову проблему відповідності класичної теорії держави і права (ознаки держави, її історичні типи, форми правління) державотворчості часів Запорозької Січі.

Назріла потреба в дослідженнях, присвячених ролі Січі в освоєнні земель Північного Причорномор'я, її місцю в політичній структурі Речі Посполитої, а пізніше — Гетьманщини та царської Росії, вкладові у визвольний рух та розвиток культури українських земель, захист їх кордонів, перетворенню Запорозжя у важливий фактор міжнародних відносин тощо.

Виникнення козацтва та організація Запорозької Січі не були явищами, характерними виключно для України. Майже одночасно аналогічні утворення з'явилися на Дону, Яїку, Тереку, у південно-слов'янських народів. На жаль, спільні типологічні риси цього процесу практично не вивчені. Тим часом заглиблення вчених у складний світ суспільних форм та організацій, подібних до запорозького козацтва, безперечно, принесе нові наукові відкриття.

Нарешті, ще одна проблема, яка, на наш погляд, все ще перебуває на початковій стадії свого дослідження. Йдеться про роль козацтва у визвольній боротьбі широких народних мас протягом усього періоду його існування (нехай читача не насторожує той факт, що майже кожен історик-медієвіст вважав за потрібне торкнутися цього питання). Як правило, дослідники йшли по шляху найменшого опору — реконструювали зовнішній бік подій. Що ж до глибинного розуміння суті процесів, які відбувалися, то до цього ще далеко. Тому існує особлива необхідність у пошуках нових тем і підходів до їх вирішення. Тут на перший план висувуються питання про роль козацького ідеалу у розгортанні визвольного та антифеодального руху селянських мас, вплив козащини на організаційне оформлення повстанських загонів, вироблення ними завдань і планів боротьби тощо.

Дослідженням фундаментальних проблем з історії козацтва не вичерпується коло завдань, які стоять перед українськими вченими. Потрібна широка і об'ємна програма вивчення й популяризації цього суспільного феномену, який займає особливе місце в історії України. Складовою частиною цієї програми обов'язково повинен стати розділ, який передбачав би видання серії документів, присвячених українському козацтву, і, зокрема, таких унікальних матеріалів, як Архів Коса Війська Запорозького.

М. Ф. Котляр. Давньоруські попередники козацтва. Південь території розселення східних слов'ян з давніх-давен був ареною міграцій і проживання численних кочових і некочових народів. Авари і гунни, готи й угри, хозари та печеніги, берендеї й ковуї, торки і половці — всі вони загрожували східним слов'янам, а далі і їхній державі — Київській Русі. Захист південних рубежів країни від ворога був чільним зовнішньополітичним завданням київських князів, вважався у давньоруському суспільстві їх головною доброчесністю та доблестю. Тому, починаючи з часів князювання Володимира Святославича (978—1015 рр.), уздовж південних кордонів Русі зводяться захисні лінії, що склалися з земляних валів, дерев'яних стін і башт (прозвані в народі «змівими валами»). Однак і за межами Русі існувало волелюбне руське населення, що на далеких підступах до неї захищало Київську державу від ворогів, головним чином від половців, що заступили в середині XI ст. у причорноморських степах печенігів. Це були бродники й берладники, знані з вітчизняних літописів, візантійських історичних творів, угорських хронік і папських булл. Щоб зрозуміти причини появи міст, поселень і бойових загонів бродників і берладників у пониззях Дунаю та Дністра, доведеться повернутися на кілька століть назад.

У Північному Причорномор'ї, зокрема в нижньому Подунав'ї та Подністров'ї, слов'яни з'явилися в другій половині IV ст. Вже наприкінці того століття між Дніпром і Дністром виникла квазі-держава антів (так називали візантійські письменники та готський історик Іордан південно-східне угруповання слов'ян). З VI ст. анти починають справляти тиск на північний рубіж Візантії по Дунаю. Він був такий сильний, що імператору Юстиніану (527—565 рр.) довелось будувати там систему захисних укріплень. І хоч автори писемних джерел на кілька століть втрачають антів із свого поля зору, археологічні пам'ятки свідчать, що слов'яни втрималися в Подунав'ї та Подністров'ї, переживши навали і готів, і гуннів, і аварів.

«Повість временних літ» часто згадує про слов'ян на Дністрі й Дунаї, починаючи принаймні з VIII—IX ст. У цьому літопису так сказано про південні союзи східнослов'янських племен: «А улучи, тиверци седяху бо по Днестру, приседяху к Дунаеви, бе множество их: седяху бо по Днестру оли до моря, и суть гради их и до сего дне». Ці відомості «Повісті» відносяться до першої половини X ст. Але й надалі східнослов'янське населення збереглося в цьому регіоні («суть гради их и до сего дне», тобто до початку XII ст., коли писав Нестор). Чимала кількість міст і поселень у нижньому Подунав'ї та Подністров'ї залишалася за східними слов'янами, хоч вони й не входили до складу Давньоруської держави.

Починаючи з 40-х років XII ст. давньоруські та іноземні джерела неодноразово називають войовничу людність Північного Причорномор'я — бродників. Перша згадка про них збереглася в Київському літопису під 1147 р. Тоді Святослав Ольгович чернігівський закликав бродників разом з половцями допомогти в боротьбі з київським князем Ізяславом Мстиславичем.

З контексту літописного повідомлення виходить, що бродники прийшли до Святослава здалеку.

Етимологія самого терміна «бродники» залишається дискусійною. Довгий час його виводили від дієслова «бродити» (мандрувати, блукати) і розм'яшували бродників на величезному обширі півдня Східної Європи — від Кавказьких гір до Дунаю. На мій погляд, найбільш вірогідною є думка французького лінгвіста Е. Лозована, за якою це поняття виникло від роду занять бродників — то були люди, що долали броди на річках, тобто кормчі ладей (човнів) і паромів. Відповідно до гіпотези Е. Лозована бродники мали жити на великих річках, що були жвавими торговельними шляхами, але часом небезпечними для купецьких суден через наявність порогів, мілин або інших ризикованих місць. Історичні джерела дають можливість погодитися з такою думкою.

Сповнене небезпек життя в нижньому Подунав'ї та Подністров'ї, де їм постійно загрожували кочовики-половці, а також візантійські загоны, перетворило бродників на військових людей. Поступово вони почали створювати збройні загоны, які відіграли помітну роль у політичному житті Східної та Південної Європи. Бродники брали участь у міжкнязівських чварах, таких частих на Русі доби феодальної роздробленості.

Давньоруські джерела лише згадують бродників, не визначаючи ні їх географічних координат, ні етнічної приналежності. Однак з уривчастих звісток джерел можна зробити висновок, що вони були руськими. Так, під час битви на Калці з монголо-татарами воевода бродників Плоскиня (поза сумнівом, це — руське ім'я) цілував хрест, присягаючи на вірність руським князям. А візантійський історик Нікіта Хоніат назвав бродників руськими людьми. На підставі свідчень Хоніата та деяких інших іноземних хроністів про бродників академік Ф. І. Успенський зробив висновок, що «у XII ст. цей рід руських козаків жив, між іншим, і на Дунаї й брав участь у тодішній боротьбі

на Балканському півострові». Джерела першої чверті XIII ст. локалізують бродників поблизу Трансільванії, на середньому й нижньому Дунаї. В 1222 р. угорський король Андрій II надав єрусалимським рицарям землі у Трансільванії — «аж до меж бродників». Інший угорський король, Бела IV, у листі до папи Інокентія IV 1254 р. свідчив, що земля бродників знаходиться на схід від Угорщини, між Болгарією й землею половців — йшлося про райони постійних половецьких кочовищ на Дунаї. Саме тут, у гирлі Дунаю, розділеному на безліч мілководних проток, були особливо потрібні лоцмани та знавці бродів.

Одним з відгалужень бродників були берладники, згадка про яких на сторінках літописів пов'язана з діяльністю Івана Ростиславича, звенигородського князя. 1145 р. він зробив спробу відняти Галич у свого дядька Володимира Володаревича, але не досяг успіху, чим поставив себе поза законами феодального суспільства. З того часу літописи постійно називають Івана «Берладником». Деякі історики гадали, що Іван княжив у Берладі (тепер — м. Бирлат на однойменній річці, що впадає до притоки Дунаю Серета). Така думка не підтверджується джерелами. Інша річ, що Іван з'являється 1158 р. на Дунаї й закликає на допомогу бродників.

У XII ст. Берладь та її округа не входили до складу жодного руського князівства. В давньоруському феодальному суспільстві вона вважалася місцем, де збирався різний «темний» люд — згадаймо, що так розглядали Запоріжжя українські й польські феодали в XVI—XVIII ст. Літописці, виразники думок пануючого класу, глузливо прозвали Івана Ростиславича «Берладником», мабуть, тому, що він був людиною, викинутою з феодального суспільства, отже, голодранцем і волоцюгою. Літописи свідчать, що Іван не сидів постійно у Берладі, а все своє життя з невеликою дружиною блукав від одного князя до іншого, служив їм за гроші й скінчив своє неспокійне життя в грецькому місті Фессалоніках, будучи отруєним ворогами.

Вперше згадка про берладників з'являється в Київському літопису під 1158 р., коли Іван Ростиславич атакував дністерські рубежі Галицького князівства, маючи під рукою безліч половців і шість тисяч берладників. Під 1159 р. берладники згадуються літописцем ще раз: вони захопили важливий київський порт на Дніпрі Олешця, після чого втекли на Дунай. В. М. Татищев звідкись знав, що то була справа рук людей Івана Ростиславича. Очевидно, берладниками прозвали тих бродників, що пристали до нього, людини, до якої міцно причепилося прізвисько Берладник. Певно, не випадково згадки про берладників пов'язані з діяльністю того князя і зникають з літописів по його смерті (1162 р.).

Бродники ж востаннє згадуються у джерелі 1254 р. Та це не означає, що вони тоді припинили своє існування. Адже від другої половини XIII—XIV ст. збереглася мізерна частка нарративних і актових джерел. Бродники могли активно діяти й надалі. Можна припустити, що після навали орд Батия вони виступали в джерелах під іншими назвами. Саме тоді до староруської мови увійшло чимало термінів тюркського походження, зокрема слово «козак», але ж ми не знаємо, як називали тих козаків раніше.

Фахівцям відомо, що термін «козак» виступає вже у джерелах першої половини XIII ст., насамперед у «Таємній історії монголів» (1240 р.). Походить він з пратюркської мови, звідкіля перейшов до монгольської й татарської і означає людину «самітну, не зв'язану ні з домівкою, ні з сім'єю». Слово «козак» було відоме в Криму принаймні з початку XIV ст. У приписці на полях грекомовного синаксаря (збірки коротких житій святих) під 1308 р. повідомляється про вбивство козаками людини на ім'я Альмачу. А в словнику половецької мови «Codex Supanicus» 1303 р. слово «козак» перекладається як «страж,

конвоїр». Отже, ця назва войовничих людей півдня з'являється саме тоді, коли з давньоруських джерел зникають згадки про бродників.

Ф. І. Успенський та деякі інші вчені минулого вже порівнювали бродників з козаками, виходячи з зовнішньої подібності їхнього способу життя, манери воювати тощо. Гадаю, між ними існує більш глибокий, а саме генетичний, зв'язок. Інакше кажучи, бродники протягом століть переросли у козаків. Можна було б навести чимало прикладів того, як у XIV—XV ст. на величезному просторі півдня України й Росії існували чималі об'єднання людей, подібні до бродників за способом життя й дій. А в XV ст. на історичній арені з'являється категорія войовничої людності, відома під назвою козацтво — і не лише українське, а й рязанське, донське, потім терецьке, яїцьке, кубанське та ін. Було б неісторичним вважати українське козацтво феноменом, притаманним історії тільки нашого народу. Існування бродників, берладників, козаків, північноруських ушкуйників тощо було неминучим наслідком наростання класових суперечностей у феодальному суспільстві, а також прагнення освоїти вільні від панського гноблення окраїнні землі. Викинуті з феодального суспільства волелюбні елементи шукали притулку на рубежах земель і князівств, тобто там, де князівська влада і панський гніт були слабшими або й не існували зовсім. Зокрема — в Подунав'ї та Подністров'ї, а потім і в Подніпров'ї. Масові втечі від феодалів селян і міської бідноти були постійним джерелом поповнення поселень і загонів бродників, козаків і ушкуйників. Такою, на мій погляд, є передісторія козацтва.

В. О. Щербак. Джерела формування українського козацтва.

Складний і тривалий процес зародження та формування козацтва як суспільного стану досить рельєфно простежується при дослідженні відповідних джерел. Насамперед слід відзначити їх різнобічність та переважання тих чи інших джерел у певні історичні епохи. Інтенсивність зростання козаччини значною мірою залежала від перебігу окремих подій і явищ у житті українського суспільства з другої половини XV до кінця XVI ст.

Термін «козак» — тюркського походження. Він запозичений українцями від південних сусідів — татар. У широкому розумінні це слово означало вільну, незалежну людину, шукача військових пригод. Перші документальні відомості про козаків належать до останнього десятиріччя XV ст. Не набагато раніше зустрічаються й окремі літописні згадки про них. Козаками називали людей, які тривалий час займалися ухощництвом — мисливством, рибальством — у степах та в пониззі Дніпра. Часті сутички з татарськими кочівниками гартували характер козаків, формували з них справжніх воїнів, зумовлювали необхідність згуртовуватися у своєрідні об'єднання — ватаги на чолі з отаманом.

Хто ж вони були, ці відважні лицарі, які здійснювали далекі походи у південні степи, нехтуючи небезпекою? Відповідь на це запитання знаходимо в актових матеріалах того часу. Так, в уставній грамоті великого князя литовського Олександра місту Києву (1499 р.) зазначалося: «Которые козаки з верху Днепра и с наших сторон ходят водою на Низ до Черкас и далее и што там здобудуть, с того со всего воеводе десятое мають давати»¹. Дещо конкретніше говориться про козаків у листі того самого князя до кримського хана Менглі-Гірея (1492 р.): «Тако ж писал нам в ярлыку своем, и жбы наши люди кияне и черкасцы, пришедши Днепром, под Тягиною корабль твой разбили»². Ухощництвом, або ж козакуванням, займалося переважно населення Подніпров'я — міщани, селяни. Водночас природні багат-

¹ Акты Западной России.— СПб., 1851.— Т. 1.— С. 158.

² Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1909.— Т. 7.— С. 83.

ства південних степів приваблювали сюди й жителів Поділля, Волині, Галичини.

Поряд з уходниками важливим джерелом формування козацтва була військово-службова верства. Необхідність оборони південного прикордоння потребувала створення при місцевій адміністрації спеціальних збройних загонів, як правило з дрібного боярства. Такі ж загоны мали у своїх маєтках й окремі магнати. Нерідко зацікавлені в козацьких промислах старости й самі брали участь у походах проти татар. Мабуть, тому в старшинських літописах XVII—XVIII ст. їх оголошували організаторами українського козацтва, першими гетьманами тощо. Самі ж старости, як правило, намагалися не афішувати своїх спільних з козаками дій, бо це загрожувало їм монаршою немілістю, а то й відшкодуванням за власний рахунок збитків, заподіяних татарам. Улітку 1541 р. уряд Великого князівства Литовського надіслав на Україну спеціальні грамоти, в яких містився наказ не допускати організації козацьких походів, щоб не псувати стосунків з Кримським ханством.

Відомості про козаків знаходимо також у люстраціях придніпровських замків середини XVI ст. Так, у Черкасах і Каневі (1552 р.), крім міщан, проживали «козаки неоселье». Не маючи власного житла, вони мешкали там тимчасово, а влітку відходили на степові промисли. У цьому ж документі йдеться й про козаків, які служили представникам місцевої влади і навіть окремим міщанам. Про різницю між цими категоріями козацтва можна судити з переліку повинностей. Зокрема, в люстрації Черкаського замку зазначалося: «Козаки, которые домов там в Черкасах не мають, и тые дають старосте колядки по шести ж грошей и сена косят ему по два дни лете толоками за его стравую и за медом, а которые козаки не отходячи у козацтво на поле ани рекою у низ служат в местех в наймах бояром або мешаном, тые старосте колядки давати ани сена косити не повинни»³. Звільнення від виконання повинностей служило козацтво сприймало як недостатню пільгу, і тому більшість його представників прилучалося до степового промислу. Під проводом старост Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича, Берната Претвича та інших вони здійснювали походи не лише в степи, а й до Чорноморського узбережжя, що, безперечно, сприяло зростанню козащини, її консолідації.

Заснування Запорозької Січі в середині XVI ст. поклато початок новому етапу у формуванні козацької верстви. На Запорозжжі виникає своєрідний центр козацьких вольностей, який притягує до себе маси селян і міщан. За часом ці процеси збіглися з посиленням соціального гноблення на Україні, юридичним оформленням кріпацтва. Немало втікачів з панських маєтків вливалось до січового товариства, вступало на службу до магнатів у надвірні загоны. Інші — оселялися у південних та південно-східних районах, засновували слободи і хутори, оголошували себе вільними людьми, намагаючись повністю уникнути будь-якої залежності від феодалів. Отже, селяни й міщани, які не мирилися з наступом кріпосницьких порядків та панського свавілля, стали новим джерелом поповнення рядів українського козацтва.

Цікаві для дослідника дані про походження козацтва знаходимо в реєстрі 1581 р. Поряд з відомостями про адміністративний поділ реєстрового війська знаходимо в ньому вказівки на місце проживання окремих козаків. Більшість з них мають прізвища, які походять від назви міст і містечок. Серед козацької старшини переважали вихідці із шляхти. Такі її представники, як Криштоф Косинський, Григорій Лобода, Самійло Кішка, Тихін Байбуза, Петро Сагайдачний, започаткували славному плеяду ватажків, котрі повели боротьбу за розширення козацьких вольностей, визволення України від іноземного гніту.

³ Архив ЮЗР.— Киев, 1886.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 82.

Отже, протягом другої половини XV—XVI ст. формування козацтва відбувалося за рахунок різних соціальних груп і категорій населення. Воно було зумовлене насамперед трудовою колонізацією південних степових просторів, необхідністю оборони від татарсько-турецької агресії та протидією українського народу соціальному й національному визиску.

Я. Р. Дашкевич. Козацтво на Великому кордоні. 1. Великий кордон. Як українські радянські, так і українські історики зарубіжжя заперечують існування поняття «Великий кордон», що розділяв європейські та азіатські культури і цивілізації, неподалік від якого була розташована середньовічна Україна. По суті ж, пояснити специфіку політичного, економічного, культурного розвитку України можна лише враховуючи той факт, що вона протягом багатьох сторіч була форпостом Європи на Сході і тому змушена була відбивати натиск його народів. Лише на Великому кордоні міг виникнути такий феномен, як українське козацтво — окремий стан військового прикордонного населення. Утворення такого стану на будь-якому кордоні між західноєвропейськими державами було неможливе*.

2. Виникнення козацтва. В українській радянській історіографії, особливо починаючи з 50-х років, панував так званий класовий підхід до проблеми виникнення козацтва, який, по суті, зводився до використання апріорних антиджерельних конструкцій, що суттєво деформували минуле. Основним фактором виникнення козацтва, практично на самому Великому кордоні, були не соціальні конфлікти в суспільстві кінця XV — першої половини XVI ст., а необхідність захистити український народ від фізичного знищення — середньовічного геноциду, які нависли над Україною внаслідок безперервних нападів кримських і буджацьких татар, інколи акерманських і придніпровських турків. Саме це стало причиною організації козацтва в центральних і південних регіонах Дніпрово-Дністрово-Бузького басейнів. При дослідженні даного питання ігнорувалися паралелі з часами Київської держави, коли також існувала категорія військового прикордонного населення. Цілком безпідставно — і знову всупереч джерелам — заперечувалася роль українських чи українізованих литовських магнатів (зокрема, князів Д. Вишневецького, О. Дашковича) в утворенні козащини. Організація козацьких, тобто збройних військових загонів, будівництво укріплень, матеріальне забезпечення (включаючи постачання не лише зброї, а й харчів і одягу) козаків потребували чималих коштів. Наївно вважати, що все це могло бути в розпорядженні втікачів-селян, як твердять деякі історики. Лише на наступних етапах розвитку відбулася трансформація політико-військових спрямувань козацтва: поряд із захистом України від зовнішніх ворогів, в першу чергу з турецько-татарського світу (а також від залежних від нього молдаван), поступово, хоча й не назавжди, висунулася на перший план його роль у національно- (і релігійно-) визвольній боротьбі.

3. Сухопутні й морські походи козаків. Є підстави вважати, що ідеї помсти за лихо, заподіяне Україні Кримським ханством при потуранні або навіть підтримці Туреччини, рано виникли у козацькому середовищі. Джерела свідчать, що серед «втікачів» на Запоріжжя чималий процент становили люди, родичі яких загинули або потрапили в полон під час нападів татар. Сухопутні (на підпорядковані Туреччині Молдавію, Буджак, Крим, інші турецькі володіння Північного Причорномор'я) та морські походи зумовлювалися, в першу чергу,

* Про сутність поняття «Великий кордон» та наслідки його існування на Україні див. статті автора: Большая граница Украины: этнический барьер или этноконтактная зона // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР: География, динамика, методы изучения.— М., 1989.— С. 7—21; Україна на межі між Сходом і Заходом XIV—XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Нова серія.— Львів, 1991.— Т. 2.

бажанням помститися; чималу роль відіграло, без сумніву, й прагнення захопити військові трофеї, характерне для воєн XVI—XVIII ст. і спричинене необхідністю боротися проти блокади Запоріжжя польськими військами. Надуманими є спроби деяких іноземних дослідників прирівняти козаків до флібустьєрів, піратів, бразильських бандієрантів, бурських командос і т. п. Морські походи запорожців, здійснені в першій половині XVII ст., привели до ліквідації турецької монополії на Чорному морі. Завдяки морським, а також сухопутним походам козацтво перетворилося на фактор міжнародного значення, відіграло певну роль у подіях Тридцятирічної війни.

4. Етнічний склад козацтва. Модернізація історії, яка знайшла прояв у радянській історіографії в бажанні інтернаціоналізувати минуле України, а в закордонній — у намаганні заперечити український характер козацтва, змалювати його як конгломерат різнонаціональних авантюристів, призвела до значної деформації у висвітленні проблеми. Шляхом ризикованих, переважно лінгвістично нефахових антропомічних міркувань безпідставно перебільшувався незначний тюркський про шарок у козацтві (прізвища Турок, Турецький, наприклад, могли носити не лише етнічні турки, але й колишні турецькі бранці; ті, що були схожі на турків і походили з карпатської Турки або з інших подібних за назвою місцевостей, або й такі, яких вважали тугодумами). Основна ж маса козацтва була українцями і майже виключно православними. Саме високим рівнем самосвідомості пояснюється роль козацтва у національно-визвольній боротьбі XVI—XVIII ст.

5. Протюркські тенденції в козацькому середовищі. Українські радянські історики при дослідженні політичних орієнтацій козацтва наголошують лише на позитивних промосковських або негативних проваршавських тенденціях; інші напрями апріорно засуджувалися. Руйнівний характер турецько-татарських походів на Україну не міг сприяти встановленню українсько-тюркського співробітництва. Тому й ідеалізація Османської імперії, поширена в західноєвропейській літературі XVI ст., не знайшла відображення в українському письменстві. Становище почало мінятися після укладення церковної унії. Православні полемісти (І. Вишенський, М. Смотрицький), константинопольські патріархи підкреслювали нібито безмежну толерантність ісламу до християнства. Відцентрові тенденції в Кримському ханстві (антигурецьке повстання Мехмет Гірея і Шагін Гірея 1628 р.) привели до втручання козацтва у внутрікримські справи. Як не гірко стверджувати, але періодично забувалися велетенські жертви українського народу (за нашими приблизними підрахунками, протягом XV — першої половини XVII ст. Україна втратила близько 2—2,5 млн. населення вбитими і вивезеними в ясир — вона стала основним постачальником рабів для імперії). Очевидно, відносини на Великому кордоні були надто напруженими, і людське життя цінувалося дуже низько. На такому фоні, при виникненні реальної загрози етноциду з боку Польського королівства, козацько-тюркський союз став можливим. Турецько-татарську карту намагалися використати багато гетьманів: Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, П. Дорошенко. Діапазон союзів був широкий — від військового співробітництва до підданства на умовах васальності, виникнення української політичної еміграції в Туреччині та Криму (мазепинці, П. Орлик), заснування Січей на турецькій та кримсько-татарській територіях. Українські землі входили певний час до імперії як залежні або на правах більшої чи меншої автономії. Протягом тривалого періоду Україна перебувала в сфері турецького економічного та культурного впливу. Був час, коли Великий кордон зміщувався по території України на північ.

6. Місце тюркофільства в концепції козацької політики. Тверезий аналіз особливостей козацької політики, починаючи від виникнення

Січі й до ліквідації Гетьманщини і Січі, свідчить, що козацька і гетьманська верхівки, незалежно від орієнтації (польської, російської, шведської, турецько-татарської), чітко враховували несприятливе геополітичне становище України і прагнули використати суперечності між своїми сусідами. В цих розрахунках турецько-татарський фактор займав не останнє місце, бо протягом століть козацтво повільно, але настирливо посилювало свій тиск на Південь, у бік степів і Чорного моря. Тюркофільство мало ряд привабливих аргументів: 1) задоволення незалежницьких вимог у вигляді васальної щодо Порти гетьманської держави типу Молдавії, Волощини, Криму; 2) припинення татарських нападів після входження до системи імперії; 3) відносна релігійна толерантність; 4) зведення фінансової залежності до сплати одноразового щорічного гараджу замість постійних різноманітних податків; 5) відсутність крайніх форм кріпацтва, відсутність девшірме (побору до яничарів) у васально залежній державі. Крах тюркофільських тенденцій пояснюється тим, що вони виникли на Україні в період політико-військового занепаду імперії, який, незважаючи на тимчасові досягнення, явно намітився у першій половині XVII ст. Порта нездатна була захистити український буфер. Не останню роль відіграли історична пам'ять народу — спогади про татарське лихоліття, а також християнсько-мусульманський антагонізм.

7. Дослідницькі завдання. Історію козацтва на Великому кордоні, його зв'язків, а також Січей, гетьманатів з тюркським світом необхідно висвітлювати, спираючись на міцну джерельну базу. Треба рішуче відмовитися від існуючих апріорних схем, навіяних белетристикою козацьких літописів. Неможливо досліджувати проблему без повноцінного використання турецьких архівних і нарративних джерел, тобто без підготовки істориків-тюркологів. Виникає потреба опрацювати довідково-джерелознавчі видання: каталог татарсько-турецьких нападів на Україну; каталог козацьких сухопутних і морських походів на турецькі володіння; перелік козацьких посольств до Стамбула і Бахчисараю та турецьких і кримських — до козаків; довідник Січей, зокрема, залежних від турецько-татарської сторони, з хронологічним списком кошових отаманів, паланкових полковників, іншої старшини; докладний історичний атлас турецьких територій Північного Причорномор'я та їх прикордонних територій, іншими словами, самого Великого кордону. Для виконання цих важливих завдань треба остаточно відмовитися від стереотипних тверджень про те, що протурецькі тенденції української козацької політики — це лише чергова «велика зрада українського народу».

В. С. Степанков. Українське козацтво і формування національної держави на Україні. Однією з найскладніших і водночас найменш вивчених у радянській історичній науці проблем залишається з'ясування ролі українського козацтва в утворенні національної держави та її розвитку до поділу України між Росією і Річчю Посполитою за Андрусівським договором 1667 р., функціонуванні її органів влади, розробці основних аспектів соціально-економічної політики українського уряду.

Інтенсивний процес формування національної держави в роки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., який, на наш погляд в основному завершився в 1650 р., наводить на думку про необхідність приділити особливу увагу дослідженню процесу становлення зародків української державності. І. Д. Бойко вважав, що її органи в зародковому стані виникли на переломі XVI—XVII ст.⁴ На наш погляд, цей процес розпочався раніше, у другій половині XVI ст., на землях південного регіону України, де швидкими темпами відбувалося фор-

⁴ Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн.— 1968.— № 8.— С. 29—30.

мування козацького стану, в соціальній організації якого утверджувалися демократичні принципи, а Запорізька Січ перетворювалася в «християнську козацьку республіку»⁵.

Не знайшов ще належного висвітлення комплекс питань, пов'язаний з переходом до козацтва провідної ролі в суспільно-політичному житті українського суспільства, оскільки основна маса української шляхти й магнатів, ополячившись та покатоличившись, перестала захищати національні інтереси України. Влившись до складу панівного класу Речі Посполитої і користуючись вигодами її шляхетської демократії, вони не ставили питання про створення незалежної національної держави. За таких умов боротьбу народних мас України проти іноземного поневолення, за незалежність, якої можна було досягти лише шляхом створення власної держави, очолило козацтво. Під цим кутом зору важливо з'ясувати рівень розвитку державних інститутів України. Адже король у 1625 р. не без підстав висловлював невдоволення тим фактом, що «вся Україна (мався на увазі південь Київського воєводства.— В. С.) в їх руках, шляхтич не вільний у своєму домі, в містах і містечках й.к.м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони...»⁶ Чимало «білих плям» залишається у висвітленні типу козацького господарства, адже його схожість з фермерським господарством навряд чи була лише зовнішньою (не варто ігнорувати факту появи в першій половині XVII ст. в українській промисловості зародків мануфактурного виробництва).

Внаслідок грандіозного розмаху національно-визвольної та антифеодалної боротьби, що охопила в 1648 р. всю етнічну територію українських земель, процес формування національної держави вступив у завершальний етап. На жаль, в умовах жорстокої боротьби з Річчю Посполитою та політичного протистояння з боку Кримського ханства уряду Б. Хмельницького не вдалося поширити свою владу на всі українські землі, і ядро української держави становила територія Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Оскільки державний апарат формувався на основі прототипу установ, які існували на Запорізькій Січі, і провідну роль у створенні державних інститутів відіграло козацтво, українська держава за формою правління і устроєм інститутів політичної влади помітно відрізнялася від монархій Східної та Центральної Європи, бо становила собою республіку з яскраво вираженими демократичними рисами.

В дослідженнях М. П. Василенка, М. С. Грушевського, І. П. Крип'якевича, В. О. Мякотіна, Л. Окіншевича, М. Є. Слабченка, Ф. П. Шевченка та інших науковців розкрито основні риси політичного устрою, функціонування центральних і місцевих органів влади (у першу чергу прерогатив гетьмана, загальної і старшинської рад), роль і місце генеральної старшини у житті українського суспільства й держави, адміністративно-територіальний поділ останньої. Разом з тим вважаємо, що настав час для всебічного вивчення всього комплексу питань, пов'язаних з феноменом утворення Української козацької республіки — унікального державного утворення на європейському континенті, основна маса панівного класу якого була позбавлена типового феодального землеволодіння, не виступала експлуататором трудящих мас і сіль, а селяни мали право продавати і купувати землю й земельні угіддя. Слід на основі аналізу різноманітних джерел по-новому підійти до з'ясування проблеми юридичного статусу Української республіки в складі Російської держави, характеру взаємовідносин українського й російського урядів, не замовчуючи існування гострих суперечностей між ними, причин трагічного за своїми наслідками поділу

⁵ Архив Маркса и Энгельса.— М., 1946.— Т. 8.— С. 154.

⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.— М., 1953.— Т. I.— С. 64.

України між Росією й Річчю Посполитою в 1667 р., що було порушенням з боку російського уряду рішення Переяславської ради 1654 р. та «Березневих статей» Б. Хмельницького. Важливо дослідити причини і хід відчайдушної боротьби старшинських угруповань після смерті Б. Хмельницького, з'ясувати, що саме змушувало їх часто міняти зовнішньополітичну орієнтацію, зумовлювало гострий характер внутрішньої боротьби в козацтві. Чимало неясного залишається у вивченні проблеми взаємовідносин гетьманів і генеральної старшини, які боролися за зміцнення своєї влади в державі. Вкрай погано вивчено програми старшинських угруповань.

Вимагають ретельного дослідження різні аспекти соціально-економічної політики українського уряду в 1648—1667 рр. Праці В. В. Веселаго, В. О. Голобуцького, І. П. Крип'якевича, М. Н. Петровського, А. П. Ткача, Ф. П. Шевченка та інших істориків дають більш-менш повне уявлення про основні аспекти політики лише Б. Хмельницького. В цілому ж доводиться констатувати відсутність спеціальних праць, присвячених аналізу соціально-економічної політики урядів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, без чого важко зрозуміти складні процеси, які відбувалися на Україні в той час.

Вважаємо, що доцільно створити в Інституті історії АН УРСР окремих сектор вивчення історії українського козацтва.

Ю. А. Мицик. **Актуальні питання дослідження історії українського козацтва.** Українське козацтво є унікальним явищем світової історії. На жаль, в умовах царської Росії, пізніше — сталінсько-брежнєвських деформацій соціалізму дослідження процесу його виникнення і розвитку майже не проводилося. Внаслідок цього історія українського козацтва рясніє «білими плямами», усунення яких потребує значних зусиль наукової громадськості. Нижче йдеться про деякі важливі питання історії українського козацтва, які, на наш погляд, вимагають першочергового вирішення.

1. Давно назрілою є потреба створення бібліографії козакознавства, з врахуванням праць зарубіжних істориків (США, Канади, ФРН, Польщі та ін.).

Слід терміново видати бібліографічний покажчик праць дореволюційних та радянських учених з історії запорізького козацтва (поняття «українське козацтво» є значно ширшим). Назріло питання й про видання фундаментального дослідження, присвяченого історіографії українського козацтва. Враховуючи великий обсяг й труднощі у підготовці такої праці, вважаємо за необхідне спочатку створити видання з окремих проблем чи періодів історії козацтва. Значну допомогу в цьому радянським ученим могли б подати зарубіжні науковці, котрі проаналізували б на сторінках радянської періодики доробок козакознавців з США, Канади, ФРН, Польщі та інших країн.

2. Надзвичайно важливою є проблема збагачення джерельної бази історії українського козацтва. Настав час видати матеріали цілих фондів (послідовно по справах) Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві (ф. 229. Кіш Нової Запорізької Січі), Центрального державного архіву давніх актів СРСР («Малороссийские дела», «Малороссийский приказ»), Архіву головного давніх актів у Варшаві (козацький і татарський відділи фонду «Архів коронний у Варшаві»), Шведського держархіву в Стокгольмі (фонд «Cosacica») та ін. Дуже важливою справою був би переклад на українську мову (з латині та італійської) відомих ватиканських публікацій джерел з історії України, принаймні папських булл та донесень папських нунцій. До 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького (1995 р.) планується доповнене перевидання корпусу документів вождя визвольної війни українського народу. Одночасно з цим слід розпочати підготовку до видання «Українського дипломатарію XVI—XVIII ст.» Варто було б видати монографію (підручник) або кілька праць такого роду, які

містили б огляд та аналіз джерел з історії українського козацтва. У даному випадку можна використати досвід й результати досліджень дніпропетровських науковців М. П. Ковальського, Ю. А. Мицика, Г. К. Швидько, С. М. Плохія та ін. Сучасний стан історичної науки на Україні дає можливість також досить швидко видати (навіть фотомеханічним способом) джерела та деякі історіографічні твори з історії запорізького козацтва. Маються на увазі збірники документів, видані Д. І. Яворницьким («Источники по истории запорожского казачества». — Владимир, 1888. — Т. 1—2; «До історії Степової України». — Дніпропетровськ, 1927), В. О. Бідновим, Я. П. Новицьким, а також Й. Бодяньським на сторінках «Чтений ОИДР», праці С. Зарульського, П. Симоновського, Г. Ф. Міллера, О. Рігельмана. Назрілою є потреба перекладу й публікації творів німецького дослідника кінця XVIII — початку XIX ст. Енгеля, а також деяких праць О. А. Скальковського.

3. Є ще чимало нез'ясованих сторінок в історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Взяти хоча б замовчуване досі питання про її характер як незавершеної буржуазної революції, роль козацтва як лідера визвольної боротьби українського народу, як образу фермерства у соціально-економічному житті України. Майже зовсім недосліджена соціальна психологія козацтва як стану, вплив козацького менталітету на менталітет українського народу, української нації, його роль у формуванні національної самосвідомості українців. Майже суцільною «білою плямою» в радянській історіографії є історія Української держави, яка виникла у ході визвольної війни. Лише І. П. Крип'якевич ще у 20-х роках спеціально займався цією проблематикою. Отже, на черзі стоїть аналіз функціонування українського уряду, центральної та місцевої адміністрації, насамперед козацьких рад, канцелярій, суду тощо, зовнішньополітична роль Української держави, розвиток української національної символіки. Надзвичайно гострою є потреба у фундаментальному дослідженні козацької дипломатії (дипломознавства), створенні дигнітарного довідника щодо Гетьманщини та Запорізької Січі (покажчик козацької старшини із вказанням хронології), правознавчого дослідження російсько-українського договору 1654 р.

4. Прогресивна роль козацтва в історії України, насамперед в антифеодальній, національно-визвольній боротьбі українського народу, освоєнні земель Південної України, вимагає поглибленого дослідження традиційних сюжетів, у тому числі ролі козацтва у повстаннях XVI — першої половини XVII ст., визвольній війні 1648—1654 рр., політичній історії України за доби Руїни, сухопутних та морських походів у XV—XVIII ст., у селянських війнах та повстаннях XVII—XVIII ст., формуванні 12 козацьких військ Росії, особливо донського, кубанського, терського, а також історія Задунайської Січі, азовського, катеринославського та інших козацьких військ, участь козацтва у війнах на боці Речі Посполитої, Росії, Італії, Франції, Австрійської імперії та ін. Фундаментальної розробки й перегляду застарілих положень потребує проблема «Українське козацтво та Схід», причому не лише в плані боротьби проти турецько-татарської навали. Ніколи не вдасться відтворити у повному обсязі історію України XIV—XVIII ст., ігноруючи історію Кримського ханства та ногайських орд, що кочували у Приазов'ї та Північному Причорномор'ї, або замовчуючи чи тенденційно подаючи історію українсько-кримських союзів 1625—1627 рр., 1648—1653 рр., подальші союзи гетьманів з кримськими ханами і турецькими султанами. Недослідженою залишається проблема українського невільництва, досі не встановлені в повному обсязі хронологія й результати турецько-татарських набігів на Україну у XV—XVIII ст. Відсутня спеціальна монографія про розміри ординського ясира, становище невільників у Кримському ханстві та Османській імперії, їхню бороть-

бу проти гнобителів (численні втечі на батьківщину, нерідко через Балкани, Кавказ, країни Близького Сходу, Центральної та Західної Європи; повстання невільників-вєслярів, колишніх козаків на турецьких галерах на Азовському, Чорному, Середземному морях). Характерно, що матеріали архівів, насамперед ЦДАДА, містять чимало джерел з цього питання, але вони ще не вивчалися дослідниками.

5. Надзвичайно важливою є проблема ролі українського козацтва у заселенні Південної України, а також Прикубання. Крім праць В. О. Голобуцького та О. М. Апанович, які вийшли 20—30 років тому, немає ґрунтовних розвідок з цього питання. Тим часом матеріали навіть одного фонду N 229 ЦДІА УРСР у Києві дають можливість значною мірою відтворити роль запорізького козацтва в освоєнні земель Південної України, містять важливу інформацію про розвиток хліборобства, скотарства, ремесел і торгівлі, культури, церковного життя на землях Війська Запорізького, заснування козаками численних населених пунктів на степових просторах від Донбасу до Одещини.

Дослідники основну увагу зосередили на вивченні реєстру Війська Запорізького 1649—1650 рр. (Ф. П. Шевченко, Р. І. Осташ, Я. І. Дзира, західнонімецька дослідниця С. Лубер та ін.), але настав час розширити коло ономастичних розвідок.

Для розв'язання вищезгаданих проблем потрібні тривалий час й копітка робота. Але, правильно визначивши перспективи й напрями творчого пошуку, можна значно скоротити строки ліквідації «білих плям».

В. О. Замлинський. **Першочергові завдання дослідників історії українського козацтва.** Говорячи про сучасний стан і перспективи розвитку досліджень про українське козацтво, мусимо відзначити, що для сучасної вітчизняної історіографії ця проблема, як, до речі, й інші проблеми нашої багатостраждальної історії, вимагає повного відновлення — як у плані всебічного вивчення, так і в напрямі виявлення, аналізу та публікації джерел.

Хотів би у зв'язку з цим віддати належне нашим попередникам, які зробили все можливе, щоб полегшити майбутнім поколінням істориків можливість глибоко дослідити генезис, витоки, роль і значення українського козацтва в історії України, його вплив на розвиток всесвітньої історії.

Починаючи з українських літописців, перших вітчизняних археографів, історія українського козацтва завжди знаходила своїх прихильників. Виявлялися і видруковувалися різноманітні історичні джерела, робилися перші спроби вивчення проблеми.

Однак можливості дореволюційних істориків були обмежені, та й не завжди офіційна історіографія вітала їх діяльність у цьому напрямі. Але все це не йде ні в яке порівняння з тим, що виявилось в дослідженні питань історії козацтва у часи сталінщини. Вже не раз говорено і про замовчування цієї проблеми, і про її спотворення на догоду відповідній політичній кон'юктурі, і про інші ганебні факти. Тому мені не хотілося б повертатися до цього знову. Скажу лише, що ми, сучасне покоління дослідників, маємо зробити все, щоб наша власна історія була не тільки відомою, а й близькою кожному громадянину республіки, щоб вона стала помічницею в його духовному й національному зростанні, у боротьбі за відродження державності України.

Під час роботи над біографією Богдана Хмельницького мені довелося зіштовхнутися з багатьма проблемами, пов'язаними як з пошуком та використанням джерел, так і з подоланням усталених стереотипів в оцінці подій і фактів, історичних особистостей. Це змусило мене задуматися над тим, що ж нам у цій справі потрібно зробити насамперед.

Не скажу нічого нового, коли висловлю думку про кончу необхідність якщо не видруккування історичних джерел про українське козацтво, які зберігаються в радянських і зарубіжних архівах, то бодай укладення довідника про їх публікацію в минулому та місцезнаходження тепер. Думаю, що якоюсь мірою цьому сприятиме робота над підготовкою ретроспективного довідника публікацій джерел з історії України, яка розгортається нині на кафедрі джерелознавства та архівознавства Київського університету. У ньому найширшим чином будуть подані дані про публікацію джерел з історії українського козацтва.

Очевидно, варто було б подумати про написання історії українського козацтва чи створення відповідної енциклопедії. Звісно, для цього спочатку необхідно детально розробити важливі окремі аспекти проблеми, насамперед — особовий. Адже й до сьогодні ми не знаємо не лише біографій багатьох визначних діячів українського козацтва, а й не можемо сказати, скільки їх було, як розподілилися їх ролі в історії. Наприклад, і досі залишається недослідженою хронологія гетьманства на Україні, не визначено місце в історії козацтва кожного з них. Що ж тоді говорити про кошових, старшин, сотників, отаманів, рядових героїв козацтва? Це саме повною мірою стосується й з'ясування деталей окремих подій, фактів, різного роду обставин — усього того, без чого немає історії.

Надзвичайно важливим є міжнародний аспект проблеми. Більш-менш вивчені в цьому плані стосунки українського козацтва з Росією, та й то лише на найважливіших відрізках історії. Частково досліджені відносини з Польщею, Кримським ханством. Що ж до інших держав (Швеція, Туреччина, Франція, Іспанія, Німеччина та ін.), то взаємозв'язки з ними козаків ще чекають на свого дослідника. Щоправда українськими вченими в діаспорі видано ряд цінних і цікавих праць з даної проблеми, але цього явно недостатньо.

Вищезгаданий аспект тісно переплітається з питаннями про вплив українського козацтва на розвиток історичних подій у Європі й на Сході, про його міжнародний авторитет. Слід зазначити, що це стосується не лише часів Тридцятилітньої війни та визвольної війни українського народу, а й попередніх історичних періодів.

Однак чи не найважливішого значення набуває сьогодні проблема визначення ролі українського козацтва у становленні державності України, формуванні української нації, створенні її військової організації, розвитку культури та ін. У зв'язку з цим не можна обходити стороною висвітлення тих суспільно-політичних чинників та обставин, що впливали на формування й розвиток самого козацтва як історичного явища, котре не має аналогів у світі. У цьому плані неабияке значення має висвітлення ролі церкви, її кращих представників у долі козацтва.

Навіть цей короткий перелік проблем може дати певне уявлення про перспективи дослідження історії українського козацтва, які відкриваються перед науковою громадськістю республіки.

Що ж до моїх особистих планів у розробці даної проблематики, то після завершення роботи над нарисами про гетьманів України (вони друкуються в журналі «Дніпро») хотілося б, коли стане часу й здоров'я, написати працю про дослідників українського козацтва, які становлять цікаву когорту в історіографії історії України.

О. І. Путро. Становище козацтва Лівобережної України у другій половині XVIII ст. У другій половині XVIII ст. козацтво Лівобережної України ще продовжувало залишатися станом, що зберігав на відміну від селянства певні права і привілеї. Козаки були особисто вільними і звільнялися від сплати значної частини державних податків і виконання повинностей. Основним обов'язком козацтва, як і раніше, було виконання військової повинності (мається на увазі служба козаків в українських козацьких полках, що входили до складу росій-

ської регулярної армії, а також іррегулярних військ). Процес майнового розшарування, який у другій половині XVIII ст. охопив найширші верстви лівобережного українського козацтва, був юридично оформлений у 1735 р. спеціальним указом «Правління гетьманського уряду» і царським указом.

Значна частина заможного козацтва перебувала в привілейованому становищі, оскільки входила до групи звільнених від звичайних повинностей — так званих «виборних», які особисто відбували військову службу. Решта — «підпомічники» — мали виконувати значну частину повинностей, як і державні селяни, тільки розмір їх був удвоє меншим. За це «підпомічники» постачали «виборним» усе необхідне для військових походів — коней, зброю, провіант.

Поступово процес розшарування козацтва значно поглибився. За ревізією 1782 р. з 415740 козаків Київської, Чернігівської і Новгород-Сіверської губерній виборні становили 195561 чол., «підпомічники» — 219909. Деякі виборні козаки, володіючи значними земельними наділами, широко використовували працю зубожілих козаків — так званих «підсусідків», а також «слуг» і «робітників». Панівною формою козацького землеволодіння на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. продовжувало залишатися особисте землеволодіння. Про це, зокрема, свідчили численні факти продажу козацьких земель. Їх скуповувала переважно козацька старшина, хоча за царським указом 1739 р. це й заборонялося.

За структурою і економікою козацьке господарство в основному не відрізнялося від селянського. Одним з головних занять вважалося вирощування зернових культур. Разом з тим, заможна частина козацтва, маючи значні земельні угіддя і велику кількість худоби, нерідко здавала основну частину своїх земель в оренду безземельному і малоземельному населенню (у більшості випадків збіднілим козакам), одержуючи таким чином можливість займатися ще й промислами, ремеслами і торгівлею. Втягнення козацьких господарств до системи ринкових відносин сприяло дедалі ширшому застосуванню в заможних господарствах найманої праці. Отже, заможні козаки набували чимало рис сільської буржуазії. В цілому у другій половині XVIII ст. в господарствах лівобережного городового козацтва досить активно визрівали (в рамках феодално-кріпосницьких відносин) елементи капіталістичного укладу. Факторами, що сприяли цьому процесу, були юридичне становище козака як вільного товаровиробника і специфіка козацького землеволодіння. Остання полягала насамперед у тому, що, будучи породженням феодалного ладу, воно водночас ставало провісником буржуазних відносин.

З утворенням намісництв на Лівобережній Україні* військовий устрій козаків зазнав докорінної реорганізації згідно з указом Військової колегії від 28 червня 1783 р. З лівобережних козаків, враховуючи й три «легкокінні» полки, мали створити десять регулярних кавалерійських полків. Полк складався з шести ескадронів по 138 чол. у кожному. 48 найбільш міцних козаків щорічно поповнювали кірасирський полк, а натомість 120 чол. вибували додому («на реверсы в их дома»).

Офіцерство поповнювалося за рахунок представників старшини. Утримувалися ці полки згідно з указом від 3 травня 1783 р. за рахунок подушного збору.

Новоутворені полки, названі згідно з указом від 9 лютого 1784 р. карабінерними, розміщувались у селах, де раніше мешкали козаки. Усього у карабінерні полки набирали 73576 виборних козаків. Ці полки було поділено в 1789 і 1791 рр. на кірасирські, кінно-егерські, гу-

* За указом від 16 вересня 1780 р. Лівобережна Україна була поділена на три губернії (намісництва): Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську.

сарські і драгунські і проведено злиття лівобережного війська з російською армією.

Ще одним підготовчим заходом до повного злиття військ Лівобережної України з російськими був указ Військової колегії від 10 квітня 1786 р., згідно з яким з лівобережних колишніх монастирських селян утворювався один гренадерський полк, до якого включалася 1 тис. козаків-карабінерів (по сто козаків від кожного карабінерного полку). Замість карабінерів у ці полки повинно було вступити стільки ж монастирських селян. Цим повністю ліквідовувалася станова відособленість лівобережного козацтва. Так звана політика «розкасування» була спрямована насамперед на розосередження великої кількості козаків у регулярних військах.

1 грудня 1797 р. було проведено перший рекрутський набір з лівобережних козаків (по три рекрути з 500 кожних чоловіків).

Отже, протягом другої половини XVIII ст. становище лівобережного козацтва значно погіршилося. В його середовищі поглиблювалося соціальне розшарування, що знаходило вияв, з одного боку, в зміцненні козацької верхівки, а з другого,— в зростанні чисельності зубожілого прошарку, представники якого були змушені продавати свою робочу силу. Велика кількість рядових козаків потрапляла в залежність до старшини, яка на той час фактично перетворилася на поміщиків. Юридично царизм це оформив у 1783 р.

У другій половині XVIII ст. царський уряд остаточно ліквідував козацький військовий устрій на Лівобережній Україні. Козаки стали відбувати військову повинність у регулярній царській армії.

Наступ царизму та старшини на рядове козацтво Лівобережної України означав фактичну його ліквідацію як соціально-економічної категорії. Тим часом козацтво являло собою прогресивну частину українського суспільства, і тому його ліквідація царським урядом, як і зруйнування Запорізької Січі—вогнища антифеодальної боротьби, безперечно, слід розглядати як реакційний захід, бо тим самим припинили своє існування національні збройні сили українського народу, що протягом століть мужньо захищали вітчизну і були оплотом визвольної боротьби.

Новий погляд на проблему

О. М. Мовчан (Київ)

Голод 1921—1923 рр. на Україні *

У статті висвітлені раніше замовчувані соціальні причини голоду 1921—1923 рр. на Україні — військово-адміністративні методи господарювання та початки зверхцентралізованості міжреспубліканських відносин.

Після запізненого клопотання ЦК КП(б)У та VI Всеукраїнського з'їзду Рад уряд РСФРР почав поступове коригування планів хлібозаготівель та допомоги громадськості голодуючим Поволжя відповідно до реальних можливостей республіки. У грудні 1921 р. більше, ніж на половину — з 57 до 27 млн. пудів — було зменшене завдання щодо вивозу хліба в РСФРР за продподатком¹. Це дало змогу уряду УСРР знизити ставки продподатку для неврожайних губерній та замінити його сплату грошима. Найбільш потерпілі селяни повністю звільнялися від податку, а заарештовані з цього приводу підлягали амністії². Водночас для них планувалася організація продовольчої та насінневої допомоги. Всеукраїнська комісія допомоги голодуючим одержала право залишати в республіці третину своїх ресурсів. Проте їх частка була недостатньою³. До того ж плани продовольчого постачання голодуючих України виконувалися повільно.

Чисельність голодуючих зростала з кожним днем. Якщо на початку 1922 р. голодувало 12% населення неврожайних губерній, то у травні того ж року вже до 40%⁴. Перші добродійні їдальні, створені на Україні комісіями допомоги голодуючим у січні 1922 р., забезпечували харчами менше 1% тих, хто цього конче потребував. (На Поволжі вони почали діяти з осені 1921 р.). До червня їх можливості зросли майже у 9 разів (з 60 до 520 тис. чол.). Ще 432 тис. голодуючих забезпечувалися іноземними благодійними організаціями. Проте зростання масштабів голоду призвело до того, що допомогу отримувала тільки чверть голодуючих⁵. В цілому по країні з 35 млн. мешканців неврожайних районів безкоштовним громадським харчуванням користувалося 18,5 млн. чол.⁶ Навіть в умовах максимальної мобілізації ресурсів зруйнована економіка була неспроможною забезпечити й половини голодуючих.

Щоб протриматися до нового врожаю, вони вживали в їжу всілякі сурогати. Тільки в Мелітопольському повіті населення використовувало близько 60 видів заміників харчових продуктів. В кожній губернії,

* Закінчення. Початок див. у № 10.

¹ Див.: Ленин В. И. Биографическая хроника.— М., 1980.— Т. 11.— С. 434; Ленин В. И. IX Всероссийский съезд Рад, 23—28 грудня 1921 р.: Про внутрішню і зовнішню політику республіки: Звіт ВЦВК і РНК 23 груд. 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 301.

² ЗУ України.— 1922.— № 1.— Ст. 29; № 4.— Ст. 60.

³ Підраховано за даними: ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 239, арк. 400.

⁴ Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— С. 255.

⁵ Там же.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 239, арк. 415.

де мав місце неврожай, у залежності від природних умов був свій головний замітник⁷.

Першими серед страждальців гинули найслабші — старі та діти. Вони нерідко ставали безпритульними навіть при живих родичах. Матері, які втрачали останню надію на врятування своїх дітей, підкидали їх у державні дитячі заклади або просто лишали на вулицях. Однак, переповнені дитячі приюти, що не мали необхідного матеріального забезпечення, швидко перетворювалися на розсадники епідемічних захворювань. З'явилися випадки таких жахливих явищ, як канібалізм і торгівля людським м'ясом, які майже не спостерігалися на Україні в період найбільших голодоморів протягом останніх 300 років. Прогресуючими темпами поширювалася злочинність на ґрунті голоду й особливо — жорстокість карних злочинців. Зростаюча хвиля злочинності, насамперед, захоплювала дитяче населення. Серед підлітків лютувала жорстокість і розповсюджувалася проституція.

Епіцентром жебрацтва і злочинності на Україні була найбільш потерпіла від неврожаю Запорізька губернія. Вже восени 1921 р. в деяких селах Гуляйпольського повіту цієї губернії селяни майже повністю використали невеликі зернові запаси. В доповіді повітової комісії допомоги голодуючим від 25 жовтня 1921 р. зазначалося: «Хліба в чистому вигляді майже... нема. Знайдено дві господині, у котрих виявлено хліб: у однієї 40 пудів і у другій — 15 пудів. Зерно це у Некрасовці. Не кращий стан і у Федорівці, де всього 25 господарів, у яких мається хліб. Вигляд населення жахливий. Випадків голодної смерті у Федорівці 6. Падіж худоби, коней ще не підраховано, але вона майже знищена... В Святодухівці знайшлося всього 100 штук коней на 400 з лишком дворів. Озимий посів вельми невеликий. Поросль чи погана, чи зовсім нема. В Федорівській волості останній посів не кращий»⁸.

До зими голод охопив більшість повітів цієї губернії. В лютому 1922 р. середньостатистичний добовий раціон харчування мешканців Запоріжжя становив не більше 500 ккал., в той час як у Катеринославській губернії — 1,1 тис., Донецькій — 1,3 тис. (при нормі 2,5—3 тис. ккал)⁹. Тільки з січня по квітень 1922 р. в результаті систематичного недоїдання на півдні республіки захворіло 268,3 тис. чол.¹⁰, а на вересень їх чисельність досягла 490,3 тис. чол.¹¹ Знижуючи опір організму, голод загострив чимало хвороб і спричинився до поширення пошестей та лавоподібного збільшення смертності серед населення. На жаль, встановити точну цифру загиблих від голоду неможливо.

Перепис населення республіки у 1921—1923 рр. не проводився, а здійснення ретельного обліку смертності та народжуваності місцевими статистичними органами було неможливим. Цьому заважали бурхливі міграційні процеси і, насамперед, занепад статистичної служби за роки війни. В багатьох селах, де лютував голод, вести відповідні записи було просто нікому. Приблизна динаміка народонаселення фіксувалася лише у містах. За даними, що збереглися, у Катеринославі тільки за перший квартал 1922 р. померло близько 3,2 тис. чол. при середній смертності 700 чол. на рік. В Одесі з січня по квітень 1922 р. смертність населення зростає з 2,3 до 3,7 тис., а народжуваність знизилася з 231 до 69 чол.¹² І це в промислових центрах республіки, де частина робітників знаходилась на державному постачанні.

Найвищого рівня смертність населення досягла у колишніх зернових районах України. За даними вибіркового опитування селянських гос-

⁷ Див. докладніше: О голоде: Сб. статей / под ред. проф. Георгиевского К. Н., докт. Когана В. М. и проф. Палладина А. В.— Харьков, 1922.— С. 61—62.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 29, арк. 79.

⁹ Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— С. 255.

¹⁰ Голод и помощь в УССР: Цифровые данные по материалам ЦК Помогол при ВУЦИК на 1 мая 1922 г.— С. 4.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 150, арк. 122.

¹² Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— С. 255.

подарств, проведеного навесні 1922 р., чисельність сільського населення цього регіону за зиму 1921—1922 рр. по різних повітах знизилася з 1% до 4%¹³. На півночі республіки вона настільки ж збільшилась, а в центральних губерніях внаслідок припинення природного приросту залишилася на попередньому рівні. Ці дані свідчать про домінування тенденцій до втрати населення України. За підрахунками Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, напередодні жнив 1922 р. кількість жителів республіки скоротилася на 235 тис., або на 1%¹⁴. Однак, на нашу думку, ця цифра неповна, оскільки тільки на Миколаївщині губернська комісія по боротьбі з наслідками голоду визначила зменшення чисельності населення на 148,4 тис. чол., або на 10,5%¹⁵. До того ж дані Центральної комісії не враховують природне зростання населення, яке у нормальних умовах (до війни) становило 17,9 чол., на кожну тисячу мешканців республіки, а внаслідок голоду скоротилося у 1921 р. майже наполовину, а в 1922 р. набуло негативного значення:— 4,5¹⁶.

Тільки підрахувавши гіпотетичну цифру збитків природного приросту і додавши її до фактичного дефіциту населення у 1922 р., можна орієнтовно підрахувати масштаби демографічних втрат від голоду на початку 20-х років.

Зрозуміло, що й сумарні дані неточно відображають кількість померлих від голоду. Треба також взяти до уваги міграційні процеси. Оскільки у 1922 р. Україна знаходилася у порівняно кращому продовольчому становищі ніж інші регіони, що постраждали від посухи, на її територію спрямовувалася основна маса біженців з Поволжя, Казахстану та Південного Уралу. Переселення до врожайних губерній УСРР 435 тис. мешканців з інших республік поповнювало нестачу її корінного населення у неврожайних губерніях. Тому дефіцит населення України у 1921—1922 рр. значно перевищував суму фактичних втрат та гіпотетичних збитків природного приросту.

Незважаючи на вимирання населення на півдні України, поставки хліба в Росію, хоч і в дещо менших обсягах, продовжувалися. Тільки після неодноразових звернень голови ВУЦВКу Г. І. Петровського до ВЦВК у травні 1922 р. з проханням припинити вивіз продовольства з УСРР це питання було розв'язане позитивно¹⁷. З літа того року всі кошти, які надходили у фонд боротьби з голодом у республіці, почали використовуватися винятково для голодуючих України.

Але до того часу продовольчі ресурси України були майже повністю вичерпані. Згідно з планом хлібозаготівель у РСФРР вивезли близько третини зерна, зібраного за продподатком. Проте навіть за таких умов допомога степовим губерніям різко зросла. Якщо до травня 1922 р. у неврожайні райони України надійшло 207 вагонів продовольства (17% таких продмаршрутів країни), то з травня по серпень — 1558¹⁸. В цілому обсяг продовольчої допомоги голодуючим України за рахунок республіканських ресурсів становив близько 1,8 млн. пудів, або 56% фонду Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК¹⁹. Разом з тим для голодуючих Української СРР були залучені загальнореспубліканські ресурси та кошти — 1 млн. пудів борошна та близько 300 млрд крб.

¹³ Гуревич Б. М. Голод и сельское хозяйство Украины.— С. 34.

¹⁴ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.— С. 4.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 1, спр. 239, арк. 188.

¹⁶ Україна: Статистич. справочник.— Х., 1925.— С. 29.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 702, арк. 47, 49, 169.

¹⁸ Голод и помощь в УССР: Цифровые данные по материалам ЦК Помгол при ВУЦИК на 1 мая 1922 г.— С. 7; ЦДАЖР СРСР, ф. 1065, оп. 2, спр. 130, арк. 20.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 10, арк. 166. Обсяг насіннєвої допомоги потерпілим селянам навесні 1922 р. становив близько 2,8 млн. пудів зерна (Мовчан О. Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу.— Киев, 1988.— С. 90).

(у грошових знаках зразка 1922 р.) для закупівлі продовольства²⁰. В результаті становище тих, хто голодував, дещо поліпшилося. Однак й після врожаю 1922 р. вони потребували допомоги.

Влітку 1922 р. південь Української СРР вразив новий неврожай. У республіці було зібрано не більше 637 млн. пудів зерна. Посуха охопила 21 повіт — територію, що була на третину менша, ніж у 1921 р.²¹ Валовий збір зерна у степових губерніях хоч й утричі перевищив тогорічний, однак становив лише 40% від середньорічного рівня 1916 р.²² Тільки для забезпечення сільського населення цього регіону (без врахування суми сплати продовольчого податку) треба було ввезти 20 млн. пудів зерна*. Якщо в Донецькій губернії нестача хліба не перевищувала $\frac{1}{20}$ потреб сільського населення, то у Запорізькій становила 40, у Миколаївській — 58, в Одеській — 61%. В цілому ж сума дефіциту зернового забезпечення сільського та міського населення всіх степових губерній становила 46 млн. пудів. Хоча врожай на Правобережжі та Лівобережжі республіки давав змогу задовольнити потреби неврожайних губерній винятково за рахунок республіканських ресурсів. Крім того, в УСРР міг залишитися хлібний лишок обсягом 15 млн. пудів для експорту та вивозу в союзні республіки²³. Якщо у землеробстві влітку 1922 р. намітився вихід з кризи, то в тваринництві вона досягла кульмінації.

Поголів'я худоби порівняно з 1921 р. скоротилося у Катеринославській губернії до 51, у Запорізькій — до 40, у Миколаївській — до 58, а в Одеській — до 61%. На Миколаївщині та Запоріжжі у багатьох селах збереглося не більше 10% худоби²⁴. Оскільки цей збиток не компенсувався приплодом молодняку у врожайних губерніях, конче був необхідний експорт худоби.

Як же організовувалася допомога голодуючим у 1922/23 рр.? Чи були враховані труднощі й помилки попереднього року? На скільки державі вдалося відійти у боротьбі з голодом від адміністративно-примусових методів, які широко використовувалися у перший перехідний рік до економічних методів управління народним господарством?

Поява після врожаю 1922 р. товарних лишків у більшості селянських господарств дала змогу фактично реалізувати ленінську ідею продподатку.

Перехід до економічних методів активно здійснювався і у формуванні фонду допомоги голодуючим. Головним джерелом надходження засобів для боротьби з голодом з нового врожаю стали натуральні податкові відрахування з селянських господарств, так звані двофунтові нарахування до продподатку. Залежно від врожайності в губернії та заможності селян вони становили від 1 до 3 фунтів з кожного двору. Бідняцькі господарства звільнялися від його сплати²⁵. Для міського населення було збережено одноразове грошове оподаткування з метою поповнення фонду відродження сільського господарства і допомоги голодуючим.

Використання грошових та продовольчих ресурсів заможних верств населення поряд з оподаткуванням здійснювалося також через організа-

²⁰ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.— С. 83; Сотрудничество Украинской ССР с РСФСР и другими братскими республиками в восстановлении народного хозяйства (1921—1925 гг.).— К., 1976.— С. 70; Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения за образование СССР.— К., 1972.— С. 410.

²¹ Сельское хозяйство Украины.— С. 31.

²² ЗУ України.— 1922.— № 30.— Ст. 473; Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.— С. 10.

* З розрахунку норм споживання, близьких до довоєнного часу (13 пудів зерна на рік для міського мешканця та 21 пуд — для сільського).

²³ Альтерман Л. Я. Указ. соч.— С. 108.

²⁴ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.— С. 10, 11.

²⁵ ЗУ України.— 1922.— № 31.— С. 486.

цію державних та внутрішньоселянських позик. Проте ресурсів, які мобілізувала держава для ліквідації продовольчого дефіциту у неврожайних губерніях, не вистачало.

Прибутки продподатку 1922/23 рр. в УСРР становили близько 102,5 млн. пудів зерна, тобто на чверть перевищили рівень попереднього року²⁶. Разом з тим частка України у формуванні загальносоюзного хлібного фонду майже не змінилася²⁷. Тільки обсяг хлібного експорту відповідав можливостям відчуження зерна від внутріреспубліканського споживання*. Крім того, хліб з України активно вивозився у РСФРР та інші радянські республіки. Тільки з серпня 1922 р. по січень 1923 р. туди поступило понад 9 млн. пудів зерна²⁸.

В результаті селяни півдня України, які ще голодували, одержали недостатню допомогу. Замість необхідних 20 млн. пудів зерна держава направила на боротьбу з голодом тільки 12,4 млн. пудів. З них — 2,3 млн. — через продовольчі позики, 5,9 млн. — через громадське харчування і ще 4,2 млн. пудів — на озиму (1922 р.) і ярову 1923 р. насінневі кампанії²⁹. Тобто фактичний хлібний дефіцит селянських господарств у неврожайних губерніях становив 7,6 млн. пудів**.

Узагальнених даних про кількість голодуючих, міру їх продовольчого забезпечення та смертність від виснаження за 1922/23 рр. не існує. Центральна комісія по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК у звіті на VII Всеукраїнському з'їзді Рад (грудень 1922 р.) засвідчила відсутність смертей через голод на півдні республіки³⁰. Проте фактично підтверджували їх існування, хоча і в значно менших розмірах, ніж у 1921/22 рр.

Проте восени 1922 р. в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК почали надходити свідчення про зростання голоду у кількох волостях Миколаївського повіту. Тільки за першу половину жовтня там від цього лиха захворіли та померли 199 селян³¹. У січні 1923 р. на Миколаївщині було зареєстровано вже близько 60 тис. голодуючих³². Особливої гостроти голод досяг у Калинівській волості, де недоїдало 70% населення і від виснаження померло 14 селян³³. На весну 1923 р. голодуючими були визнані всі волості повіту³⁴.

У Херсонському повіті не мали харчів 150 тис. селян, з них $\frac{2}{3}$ знаходилося на самозабезпеченні³⁵. Систематично недоїдали і змушені були використовувати сурогати 200 тис. селян Єлисаветградського повіту³⁶.

Тривожні звістки про поширення лиха надходили із Запорізької губернії, де у кількох волостях були зареєстровані голодні смерті³⁷. В Оріхівському районі цієї губернії через виснаження вчителів було закрито 93% шкіл³⁸.

²⁶ Итоги десятилетия Советской власти в цифрах: 1917—1927.— М., 1928.— С. 379.

²⁷ Підраховано за даними: Україна: Статистич. справочник.— С. 308.

* Його обсяг становив близько 13,5 млн. пудів зерна. Підраховано за даними: Україна: Статистич. справочник.— С. 308.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 981, арк. 26.

²⁹ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.— С. 35, 57, 69; Емельяненко А. Осенняя посевная кампания 1922 г. // Бюллетень Народного комиссариата земледелия УССР.— 1922.— № 15.— С. 3.

** Без врахування іноземної допомоги, яка значно скоротилася порівняно з попереднім роком, коли її обсяг становив 2,3 млн. пудів продовольства (Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— М., 1922.— С. 268).

³⁰ Там же.— С. 4.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 261, арк. 1, зв.

³² Більшовик (Київ).— 1923.— 30 січ.

³³ Там же.— 3 берез.

³⁴ Там же.— 17 берез.

³⁵ Там же.— 13 лют.

³⁶ Там же.— 4 січ.

³⁷ Вісті ВУЦВК.— 1923.— 3 берез.

³⁸ Більшовик (Київ).— 1923.— 7 берез.

Тільки 150 тис. з 560 тис. голодуючих отримували продовольчу допомогу в Катеринославській і 75 тис. з 400 тис. в Донецькій губерніях³⁹.

В найбільш скрутному становищі опинилися діти. Взимку 1922/23 рр. голодувало близько 2 млн. дітей. З них 700 тис., як зазначалося на Всеукраїнській нараді губернських відділів соціального виховання (лютий 1922 р.), загрожувала голодна смерть⁴⁰.

Катастрофічно зросла дитяча безпритульність. Тільки за рік — з січня 1922 р. чисельність безпритульних на Україні збільшилася з 102,5 до 500 тис.⁴¹ Потребували продовольчої допомоги й сотні тисяч дітей, які мали батьків, але проживали у районах, де був неврожай. Проте безкоштовні їдальні Українського Червоного Хреста забезпечували мінімумом харчів у січні 1923 р. тільки 63 тис. голодуючих дітей⁴². У лютому того ж року їх пропускна можливість збільшилася до 100 тис. чол., але в подальшому вона знову не перевищувала 70 тис.⁴³

Значну допомогу голодуючим продовжували надавати іноземні благодійні організації. У квітні 1923 р. вони годували більше 360 тис. дітей, але влітку у зв'язку з поліпшенням продовольчого становища їх допомогою було охоплено всього близько 71 тис. чол.⁴⁴

Жорстоко страждали від недоїдання й вихованці дитячих закладів республіки. У 1923 р. всі вони були зняті з державного продовольчого постачання⁴⁵. В результаті навіть на врожайній Полтавщині взимку 1922/23 рр. половина вихованців дитячих будинків була дуже виснажена, а решті — загрожували важкі хвороби.

Аналогічна ситуація спостерігалася у школах та дитячих садках, де виховувались діти, яких забезпечували батьки. Так, у київських дошкільних закладах 80% дітей спухли від голоду і 18% знаходилися в крайній стадії дистрофії⁴⁶.

Ці факти дають підстави автору переглянути висновок радянських істориків про ліквідацію голодомору на Україні восени 1922 р. і розширити хронологічні рамки цього лиха до літа 1923 р. Лише після врожаю цього року продовольчий стан республіки докорінним чином змінився. 20% збільшення зернових ресурсів дало змогу помітно поліпшити харчування населення, особливо в степових губерніях, де валовий збір зерна порівняно з попереднім роком збільшився на третину. Почався процес відновлення поголів'я худоби, яке скоротилося під час голоду.

Відбудова сільського господарства неврожайних губерній була можливою лише завдяки організації виробничої допомоги потерпілим селянам. В міру переходу до економічних методів господарювання держава створювала грошову систему сільськогосподарського кредитування, причому основну частину сільськогосподарських кредитів (77%) надавала губерніям, які постраждали. Державна кредитна система поряд з податковою та земельною політикою, а також державною торгівлею і кооперуванням селян були найважливішими економічними важелями урядового стимулювання сільськогосподарського виробництва та регулювання соціально-економічними процесами на селі.

Проте розміри державного кредитного фонду не могли задовольнити потреб відбудовного процесу*. Тому широко використовувалася мож-

³⁹ Там же.— 17 берез., 2 січ.

⁴⁰ Там же.— 11 лют.

⁴¹ Вісті ВУЦВК.— 1923.— 20 берез.

⁴² Більшовик (Київ).— 1922.— 7 лют.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1583, арк. 13; спр. 888, арк. 125.

⁴⁴ Там же, спр. 888, арк. 125; Дети после голода.— Харьков, 1923.— С. 86—87.

⁴⁵ Вісті ВУЦВК.— 1923.— 12 січ.

⁴⁶ Там же.— 6 січ.

* Державна виробнича допомога селянам півдня України, не враховуючи насінневих позик, становила 328 коней, 19 молотарок, 101 сіялку, 459 плугів, 369 борін і 60 тракторів (Мовчан О. Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу.— С. 92).

лівість благодійної допомоги із залученням коштів із-за кордону. Саме завдяки іноземним благодійницьким організаціям та пожертвам селянства врожайних губерній України почалася відбудова поголів'я худоби у степовій частині республіки.

Нормалізація економічних процесів унаслідок реалізації нової економічної політики дала змогу Радянській державі згорнути далекі від непу адміністративно-командні методи боротьби з голодом (розкладкові методи оподаткування та стягнення продовольчого податку, заборона торгівлі сільськогосподарськими продуктами до виконання натуральних податків, вилучення продовольчих запасів заможного селянства, церковних та музейних цінностей тощо).

Тимчасовий відхід Радянської влади від курсу нової економічної політики під час першої проподаткової кампанії зумовлювався наслідками неврожаю 1921 р.— відсутністю товарних лишків у більшості селянських господарств. Незважаючи на розширення селянських засівів після відміни продрозкладки, несприятливі кліматичні умови призвели до дальшого зменшення товарного виробництва, що виникло під час імперіалістичної війни та прогресувало за роки воєнного комунізму.

Особливе скорочення сільськогосподарського виробництва й вичерпання продовольчих ресурсів внаслідок продрозкладки сталося в РСФРР. На Україні її проведенню заважали безперервні військові дії та опір селянства. Внаслідок цього роль України у формуванні продовольчого і насінневого фондів у 1921 р. значно посилилася. Але відсутність надійних гарантій суверенітету радянських республік в умовах панування військово-адміністративних засобів управління призвела до надмірного вивозу хліба з УСРР, особливо у 1921/1922 рр. Це зумовило катастрофічне поширення голоду та зменшення посівів хліба на півдні України, що поряд з повторенням стихійного лиха викликало рецидиви голоду у 1922 та 1923 роках. Дальший розвиток економічних методів господарювання сприяв нарощуванню виробництва сільськогосподарської продукції і поліпшенню життя народу республіки.

Одержано 24.01.90

В статье освещены ранее замалчиваемые социальные причины голода 1921—1923 гг. на Украине — военно-административные методы хозяйствования и первые проявления сверхцентрализованности межреспубликанских отношений.

І. Л. Гошуляк (Київ)

Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні

Дається стислий виклад виступів учасників «круглого столу» на засіданні Вченої ради Інституту політичних досліджень.

12 червня 1990 р. зазначена проблема обговорювалася на засіданні Вченої ради Інституту політичних досліджень. Вступним словом засідання відкрив директор Інституту політичних досліджень, доктор філософських наук Ф. М. Рудич. Голова Вченої ради вказав на значне підвищення інтересу істориків, публіцистів, широкої громадськості до питань історії громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції, яка, як відомо, мала на Україні особливо затьняний і гострий характер.

Серед причин такого інтересу він назвав прагнення глибше розібратися в наших першоосновах, коли закладався фундамент нового суспільства, зароджувались його традиції, а також необхідність поглянути на події 1917—1920 рр. з позицій нового політичного мислення, яке нині утверджується в суспільстві.

Торкнувшись дискусії з цієї проблеми, яка останнім часом розгорнулася на сторінках періодичних видань, Ф. М. Рудич визначив деякі конкретні питання, що перебувають в центрі уваги фахівців. Серед них — хто винуватець громадянської війни, чи можна було їй запобігти, чи можливо було скоротити строки війни і закінчити її з меншими втратами; червоний і білий терор: проблема взаємозалежності; розпуск Установчих зборів, роль і місце цієї події в громадянській війні; чи можливо було обійтись без політики «воєнного комунізму» і чи була ця політика причиною громадянської війни; про співвідношення інтернаціонального і національного факторів в війні; діалектика взаємовідносин комуністів з іншими політичними партіями і організаціями. Природно, що ці та інші проблеми органічно вписуються, підкреслив Ф. М. Рудич, в ту роботу, яка проводиться в зв'язку з підготовкою нового видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». Всі вони повинні отримати об'єктивне й правдиве відображення на сторінках цього майбутнього видання. Головуючий закликав учасників засідання приділити основну увагу висвітленню концептуальних проблем початкового етапу історії Комуністичної партії (більшовиків) України.

Зав. сектором Інституту політичних досліджень, доктор історичних наук, професор В. Ф. Солдатенко проінформував присутніх про підсумки обговорення даної теми на загальносоюзному рівні (зокрема, на «круглому столі» в Москві і конференції в Архангельську), а потім ґрунтовно висвітлив деякі питання історіографії початкового етапу громадянської війни та іноземної інтервенції на Україні.

Він підкреслив, що проблема хронологічних рамок громадянської війни на Україні дуже суперечливо відображена в історичній літературі. З огляду на це доповідач запропонував переглянути дату її початку, тісніше пов'язати початок війни з іншими процесами, які відбувались в той період. Адже в реальному житті перемога Жовтневої революції, триумфальна хода Радянської влади і початок громадянської війни на Україні переплітались і взаємопов'язувались. Тому період з 25 жовтня 1917 р. до лютого 1918 р. точніше було б визначити як «Перемога Жовтневої революції і початок громадянської війни на Україні», чи «Триумфальна хода Радянської влади і початок громадянської війни на Україні». В такому разі початок громадянської війни не «загубиться» і «не потоне» в інших подіях. На думку В. Ф. Солдатенка, це має не лише наукове, але й ідейно-політичне значення, оскільки використовуючи недостатню розробленість даного питання, автори деяких публікацій, перш за все неформальних видань, намагаються довести, що влада Центральної ради утвердилась на Україні нібито мирним шляхом, а ініціатором війни проти неї були В. І. Ленін, Радянська Росія.

Однією з малорозроблених проблем доповідач назвав передісторію іноземної воєнної інтервенції на Україні. В цьому плані необхідно значно глибше дослідити історію появи IV Універсалу Центральної ради, який проголосив про відокремлення буржуазної Української Народної Республіки від Радянської Росії, а також закулісні торги Центральної ради з представниками Четвертого союзу, що закінчилися підписанням нею ганебного договору, який по-суті схвалив німецько-австрійську окупацію України. В наші дні дехто намагається замовчати ці факти, в кращому випадку відобразити їх спрощено і незрозуміло, щоб виправдати дії Центральної ради, поставити на одну площину і Радянську Росію, і імперіалістів Німеччини та її союзників. Звичайно, що такий підхід немає нічого спільного з правдою і потребує ґрунтовного спростування. Серед нез'ясованих аспектів даної теми заслуговує

на увагу питання про роль Л. Д. Троцького і Й. В. Сталіна у визнанні Радянською делегацією на переговорах з Німеччиною та її союзниками делегації Центральної ради, а не Народного Секретаріату повноваженим представником на переговорах у Брест-Литовську. Як відомо, в період безапеляційної критики Л. Д. Троцького саме йому інкримінувалось вину те, що він самовільно визнав саме делегацію Центральної ради. Однак документи свідчать про те, що Троцький неодноразово консультувався з цього приводу з В. І. Леніним, який в свою чергу багато в чому покладався на наркома у справах національностей Сталіна.

Залишається недослідженим, як підкреслив доповідач, і таке питання, як роль продовольства, вивезеного з України за допомогою спочатку Центральної ради, а згодом гетьманського режиму, в послабленні соціальної напруженості і навіть кризи в Німеччині та Австро-Угорщині. Адже голод, що там насувався, загрожував правлячим колам цих країн великими труднощами і колізіями, яких певною мірою вдалося запобігти саме завдяки грабежу України.

Одна з центральних проблем, яка викликає нині особливий інтерес,— це створення Компартії України, що припадає якраз на початковий період громадянської війни і має обширну історіографію. Однак майже вся попередня наукова література з цього питання не позбавлена тенденції виправдати будь-які дії місцевих більшовиків, спрямовані до централізму, і осудити все, що стосувалося хоча б деяких елементів самостійності і федералізму у створенні республіканської партійної організації. Що ж стосується принципів створення Компартії України, то вони були визнані універсальними і поширені на всі інші Компартії радянських республік, які тоді виникали. На жаль, не враховувалось те, що при створенні КП(б)У важливу роль відіграли саме тимчасові, мимолітні моменти (умови громадянської війни і інтервенції в першу чергу), які не повинні були абсолютизуватися. Адже із зміною цих умов багато що могло змінитися, уточнитися, переглянутися. Та цього, як відомо, не сталося. Очевидно і в цьому полягають причини тих партбудиівницьких колізій, свідками яких ми нині являємось.

По суті вся дискусія, яка відбувалася серед більшовиків напередодні утворення КП(б)У, на думку В. Ф. Солдатенка, має бути сьогодні розглянута значно глибше, детальніше, всебічніше, без заданих наперед орієнтирів і оцінок. Саме тоді багато висновків напевно будуть іншими, чим ті, які є в сучасній історіографії. Дана проблема, як і названі вище, очевидно, повинна стати предметом уваги всієї радянської історіографії, а не лише істориків України. Від правильного наукового вирішення вказаних проблем в значній мірі залежатиме ефективність досліджень багатьох питань як початкового, так і наступних етапів громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції.

З доповіддю «Концептуальні проблеми історії громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції на Україні» виступив директор Інституту історії АН УРСР, академік Ю. Ю. Кондуфор. Він наголосив на необхідності пошуку кардинально нових підходів до висвітлення названого періоду, переосмислення всіх його найважливіших подій, глибокого і всебічного вивчення з цією метою документальної бази. Головне, щоб основою досліджень була не наперед визначена мета, як це мало місце протягом багатьох десятиріч, а по-справжньому науковий підхід. Доповідач вказав також на наукову неспроможність спроб деяких публіцистів пояснити сьгоднішні події прямими аналогіями з подіями періоду громадянської війни, а також механічного перенесення нинішнього бачення багатьох проблем на давно минулі часи. Отже, не можна недооцінювати, а тим більше повністю ігнорувати значення конкретно-історичного підходу в науковому дослідженні. Це неприпустимо.

Велика увага в доповіді приділялась періодизації громадянської

війни, розгляду її причин і етапів, аналізу конкретних проблем, які потребують кардинальної переоцінки і висвітлення на рівні нового політичного мислення. Зокрема, на думку виступаючого, не можна погодитись з домінуючою в історичних працях характеристикою партій дрібнобуржуазної демократії (меншовиків, есерів) як контрреволюційної сили. Така оцінка невірна, принаймні до перемоги Жовтневої революції, оскільки вони були партіями соціалістичного, народницького характеру і також прагнули перетворити Росію в соціалістичну країну. Та на відміну від більшовиків, які намагались зробити це найбільш рішучими, радикальними заходами, ці партії дотримувались поміркованої політики. Має бути переглянута й оцінка українських дрібнобуржуазних партій. Безапеляційна характеристика їх як суто буржуазно-націоналістичних, контрреволюційних — неправильна. Очевидно, лише в подальшому, після переходу їх керівництва на бік інтервентів (договори й спільні дії з німецько-австрійськими загарбниками, а потім з антантівськими силами) з певними застереженнями, оскільки далеко не всі члени цих партій схвалювали й підтримували ці кроки, їх можна кваліфікувати як такі, що набули контрреволюційного характеру. Думка про те, що національно-визвольною боротьбою на Україні безроздільно керувала більшовицька партія, мабуть, не відповідає дійсності. Національно-визвольну боротьбу очолили саме дрібнобуржуазні партії і вони повинні отримати в працях науковців більш точні оцінки, досконаліші визначення.

Природно, що подібна переоцінка ролі дрібнобуржуазних партій потребуватиме певної зміни підходів і переосмислення окремих подій, які тоді відбувались. Це стосується також оцінки діяльності більшовицьких організацій, їх політики і тактики в період підготовки і проведення Жовтневої революції. В цьому плані важливого значення набуває фронтальне порівняльне вивчення політики Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (в першу чергу більшовицьких) і Центральної ради, яке розпочалося в Інституті історії. Ю. Ю. Кондуфор значну увагу приділив питанням висвітлення в історичній літературі політики «воєнного комунізму» на Україні. Відзначивши, що ряд подій першої половини 1919 р., пов'язаних з нею, розкриті неправильно, доповідач підкреслив, що політика «воєнного комунізму», яка так бездумно, без врахування місцевих умов, здійснювалась на Україні, мала важкі наслідки. Проводячи її, більшовики розкололи селянство, завдали збитки не лише куркульству, і не стільки куркульству (оскільки воно вистояло проти цього), а основній масі селянства, що й викликало його хитання в бік контрреволюції і полегшило білогвардійцям Денікіна окупацію України.

Кандидат історичних наук І. Л. Гошуляк проаналізував обширну ідейно-теоретичну і практично-організаторську діяльність В. І. Леніна по зміцненню КП(б)У, розв'язанню невідкладних завдань партійного, національно-державного, господарського та військового будівництва на Україні. Факти свідчать, що В. І. Ленін і Компартія України були зв'язані тісними, нерозривними узами, що й було запорукою досягнутих комуністами республіки тоді перемог. Під керівництвом В. І. Леніна Компартія України, переборюючи численні труднощі, зростала і міцніла, зробила вагомий внесок в організацію розгрому інтервентів і внутрішньої контрреволюції.

Увага присутніх була звернена на те, що не всі ленінські документи даного періоду, які в тій чи іншій мірі стосуються України, доступні дослідникам. Серед них, наприклад, промова В. І. Леніна з питання про Радянську владу на Україні, з якою він виступив 3 грудня 1919 р. на VIII Всеросійській конференції РКП(б). Текст даної промови навіть в скороченому вигляді ще не друкувався. Деякі праці В. І. Леніна надруковані не в повному обсязі, а представлені лише коротким газетним варіантом, що, безумовно, негативно позначається на інформативній

цінності цих документів.

У справі використання дослідниками у минулі роки ленінської ідейно-теоретичної спадщини, як зазначив виступаючий, не вдаючись до детального аналізу історіографії, поряд із значними здобутками залишається й чимало недоліків. Найголовніші з них такі. По-перше, надто ідеалізувався, навіть іконізувався В. І. Ленін в попередніх дослідженнях. Майже кожна висловлена ним фраза видавалася за абсолютну істину, неспростовний історичний документ і найвагоміший аргумент. Авторитет ленінського слова був таким, що ніхто не лише не наважувався полемізувати з ним, а навіть поставити під сумнів будь-яке його судження, оцінку чи висновок. Дослідники ніби забули, що В. І. Ленін, як і будь-яка людина, не міг знати абсолютно все, що свої судження і висновки він робив на основі різних, часто навіть суперечливих джерел. І, звичайно, як у кожної людини у нього були свої симпатії і антипатії. Він теж міг помилятися і помилявся, що, до речі, не раз згодом визнавав і сам. По-друге, поширеним явищем в історіографії було надмірне посилення на твори В. І. Леніна, перетворення його цитат у священний катехізіс, використання їх навіть не в тому значенні, в якому вживав їх сам Володимир Ілліч. Нерідко з ленінських цитат довільно вилучалися слова, які з якихось міркувань не влаштовували авторів. Безумовно, що з подібним ставленням до творчої спадщини Леніна необхідно якнайшвидше покінчити.

Не обійшов виступаючий також й причини великої уваги В. І. Леніна до проблем, пов'язаних з Україною в той період. Адже з перших днів свого виникнення КП(б)У довелось діяти у виключно складних воєнно-політичних і соціально-економічних умовах, коли Україна перебувала в центрі агресивних зазіхань з боку міжнародного імперіалізму і внутрішньої контрреволюції. Неодноразово їм вдавалось навіть на деякий час утверджувати тут свої порядки. Майже половину досліджуваного періоду більшовикам республіки доводилось працювати в нелегальних умовах. Все це, звичайно, дуже ускладнювало діяльність КП(б)У, викликало великі труднощі при розробці й проведенні її політики з найважливіших питань боротьби за відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Становище ускладнювалось ще й тим (про це, на жаль, раніше дуже мало писали дослідники), що сама Компартія України за своїм якісним і кількісним складом, кадровим потенціалом на деяких етапах громадянської війни була надто ослабленою і по суті неспроможною самостійно розв'язувати окремі складні питання. До того в її середовищі часто виникали серйозні суперечки й розходження серед частини керівних кадрів, які не лише викликали гостру внутріпартійну боротьбу всередині неї, а в окремих випадках призводили до кризових явищ. Нарешті (про що зовсім не згадували наші вчені), таке, інколи навіть надмірне, опікунство над КП(б)У з боку В. І. Леніна, ЦК РКП(б) нерідко викликалось притаманними нашій партії в той період централістськими, бюрократичними тенденціями, недооцінкою і ігноруванням демократичних засад в партійному житті.

Виступ доктора історичних наук, професора П. Л. Варгатюка був присвячений дискусії в більшовицьких організаціях України з проблеми утворення всеукраїнського партійного центру наприкінці 1917-го — на початку 1918 рр. Наголосивши на тому, що форми організації більшовицької партії завжди залежали від тих завдань, які вона розв'язувала в кожний конкретний період, виступаючий розкрив непростий процес створення в той час нових форм організації на Україні. Важливим кроком в цьому напрямі стало утворення в липні 1917 р. обласних партійних організацій — Донецько-Криворізької і Південно-Західної на чолі з їх обласними комітетами. До останнього часу в історико-партійній літературі їх утворення оцінювалось здебільшого позитивно, як факт, що сприяв консолідації сил більшовиків України. Та насправді завдяки

обласним об'єднанням сили більшовиків згуртовувалися лише в межах своїх областей. Обласні ж організації були мало зв'язаними між собою і не координували своєї діяльності.

На думку вченого, виникнення двох обласних, а не однієї всеукраїнської організації пояснюється кількома обставинами. По-перше, обласні парторганізації утворювалися там, де вже сформувалися обласні центри Рад робітничих і солдатських депутатів. І згодом місцева, обласницька робота настільки захопила обласні парторганізації, що відсутня на другий план проблеми всеукраїнського партійного і радянського будівництва. По-друге, більшість працівників обласних комітетів більшовиків (особливо Донецько-Криворізького) далеко не відразу зрозуміла необхідність врахування національно-територіального аспекту в організаційно-партійному будівництві, потребу об'єднання більшовицьких організацій в масштабах України і утворення всеукраїнського радянського центру. По-третє, розв'язання питання про утворення всеукраїнського партійного центру більшовиків стримувалось також через відсутність в Статуті партії форми національно-територіальної обласної організації.

Поступово необхідність створення в рамках єдиної більшовицької партії всеукраїнської національно-територіальної партійної організації все більше усвідомлювалась місцевими більшовиками. Обговоривши це питання, обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю на початку листопада 1917 р. постановив скликати з'їзд більшовицьких організацій України. В процесі підготовки з'їзду в партійних організаціях розгорнулось дискусійне обговорення його завдань. Зокрема, в обласному комітеті більшовиків дискутувалось питання, чи скликати обласний з'їзд РСДРП(б) України, чи проводити установчий з'їзд УСДРП(б). У Києві в той час утворився організаційний комітет Соціал-демократії України (більшовиків-українців), який закликав організувати «партію українських більшовиків» і перебудувати РСДРП(б) на федералістській основі. Групи «українських більшовиків» виникли також в Одесі і Горлівсько-Щербинівському районі Донбасу. Обласний (крайовий) з'їзд РСДРП(б), що відбувся 3—5 грудня 1917 р. в Києві, проголосив створення всеукраїнського об'єднання більшовиків під назвою «РСДРП(б) — Соціал-демократія України». Однак через відсутність делегатів від більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області (за винятком Катеринославської і Єлисаветградської) і Півдня України всеукраїнське партійне об'єднання тоді фактично не виникло. Після проголошення України І Всеукраїнським з'їздом Рад Радянською республікою з'явилися більш сприятливі умови і для утворення загальноукраїнського більшовицького центру. Але проголошення в січні 1918 р. з ініціативи більшовиків Донкривбасу Донецько-Криворізької республіки завдало значної шкоди єдності більшовиків України. В. І. Ленін і ЦК партії доклали чимало зусиль, щоб забезпечити їх єдність, зокрема участь Рад Донецько-Криворізької області в ІІ Всеукраїнському з'їзді Рад. Під час дискусійного обговорення питання про організаційну єдність більшовиків України на Таганрозькій партійній нараді 19—20 квітня 1918 р., яка обрала Оргбюро по скликанню І з'їзду КП(б)У, була усвідомлена необхідність утворення Компартії України.

Доктор історичних наук, професор Ю. В. Шиловцев підкреслив, що історія створення КП(б)У цікава і повчальна хоча б тим, що влітку 1918р. найгостріша ідейна боротьба точилася саме навколо двох основоположних ленінських принципів — демократичного централізму і інтернаціоналізму. Виступаючий глибоко розкрив, як і яку саме роль відіграли ці головні в ленінській концепції партбудівництва принципи в утворенні Компартії України в липні 1918 р. як складової частини РКП(б). Прийняттю такого рішення І з'їздом КП(б)У сприяв перш за все досвід важкої партизансько-повстанської та підпільної боротьби **комуністів** на окупованій німецькими і австро-угорськими військами

Україні. Цей період переконливо свідчив, що для розв'язання складних завдань визвольної боротьби, будівництва нового суспільства потрібна єдність всієї партії як запорука спільності інтересів трудящих всієї країни. Сприяло цьому також і рішення ленінського ЦК РКП(б) від 3 травня 1918 р., повторене потім, напередодні I-го з'їзду КП(б)У, про те, що як би не доводилося по формі будувати партію, її фактична єдність повинна залишатися непорушною.

На основі аналізу досвіду партійного будівництва розглянутого періоду Ю. В. Шиловцев зробив висновок, що яким би не було становище Комуністичної партії — чи правляча, як в перші пожевогневі місяці на Україні, чи підпільна організація на окупованій території, її перебудова кожного разу в зв'язку з новими умовами торкалася форм організації, а головні принципи — демократичний централізм і інтернаціоналізм залишалися основою побудови партії. Тогочасні події повністю виправдали правильність такого підходу. У післяленінський період ці принципи залишалися лише на словах, а на ділі були спотворені, перекручені: демократичний централізм втілювався як бюрократичний, коли ніякої самостійності у розв'язанні своїх питань місцеві, у тому числі республіканські партійні організації, не мали, а «інтернаціоналізм» був представлений у вигляді повного нехтування національними особливостями.

Виступаючий закликав знайти такі форми життя і діяльності кожної партійної організації і партії в цілому, коли б єдність була добровільно-свідомою і досягалася завдяки автономності у місцевих питаннях всіх парторганізацій (в тому числі при обов'язковому врахуванні національних особливостей), а автономність, в свою чергу, могла бути ефективною і реальною завдяки єдності і інтернаціоналізму.

Доктор історичних наук, професор Т. Д. Бондар висвітлив питання про більшовицьке підпілля на Україні у 1918 р., його роль в організації повстансько-партизанської боротьби трудящих мас проти окупантів і гетьманців. За його підрахунками, на липень 1918 р. в підпіллі перебувало понад 5 тис. членів партії, які працювали в 153 підпільних осередках. Особливо швидко зросла їх кількість між I та II з'їздами КП(б)У. До жовтня 1918 р. число комуністів, що працювало в підпіллі, збільшилось до 11 тис. Вони об'єднувались в 3 обласних, 8 губернських, 12 окружних (районних), 13 міських, 23 районних (в 7 містах), 10 підрайонних, 74 повітових організаціях. Це була широко розгалужена сітка партійних організацій, до якої входило 445 різного ступеня партійних осередків (одиниць), через які ЦК РКП(б) здійснював керівництво боротьбою трудящих мас України за відновлення Радянської влади.

В результаті вивчення нових документів дослідник встановив, що на території України було не 60 ревкомів, як вважалося раніше, а 191 ревком. Вони організовували партизанські і повстанські загони, кількість яких особливо активно зростала влітку і восени 1918 р. На території України всього тоді діяло 174 партизанських загонів і з'єднань. В створенні повстанських і партизанських загонів на Україні, організації підпілля для боротьби проти окупантів і гетьманців брали участь також меншовики, есери, українські соціал-демократи, українські есери, бундівці, поалейціоністи та представники інших партій. Водночас між ними йшла боротьба за вплив на маси і використання народного руху кожної із партій в своїх інтересах. Це ускладнювало керівництво з боку більшовиків підпільним рухом. На жаль, дана проблема ще недостатньо досліджена в історичній літературі. Важливо висвітлити діяльність інших партій в цьому відношенні, дати їм об'єктивну оцінку, час приступити до видання антології та біографій учасників революції і громадянської війни на Україні.

Питання внутріпартійної боротьби в КП(б)У в роки громадянської війни розкрив кандидат історичних наук, заступник директора Інституту

політичних досліджень Р. Я. Пиріг. Як відомо, точилася вона навколо принципів утворення Компартії України, проблем партійного будівництва, розробки і здійснення тактики партії, складних питань радянського будівництва. Ця боротьба носила жорсткий, нерідко навіть фракційний характер. Підготовка нового видання «Нарисів історії Компартії України» ставить на порядок денний завдання її переосмислення та переоцінки. Потрібен неупереджений науковий аналіз складних явищ внутріпартійного життя того періоду. Вчений чітко сформулював, з яких позицій має здійснюватися це завдання. Необхідно: відмовитися від оцінки цієї боротьби як явища лише негативного, а розглядати її як закономірний вияв розвитку партії; усвідомити, що процеси ці були тісно пов'язані з становленням правлячої партії і стали віддзеркаленням її нового положення в суспільстві; відійти від уявлення, що прояви внутріпартійних розходжень були відступом від ленінської лінії партії, ознакою опортунізму; позбавитися упередженості, нічим не виправданого перенесення оцінок учасників «опозицій» і «блоків» 20—30-х рр. на їх діяльність в період громадянської війни.

Принципового значення має відмова від поширеної до останнього часу думки про те, що тогочасна внутріпартійна боротьба в КП(б)У зводилася лише до протиборства «лівих» і правих. Це одномірна і спрощена схема. Потрібний ґрунтовний аналіз гносеологічних коренів розходжень у поглядах, а потім і в діях як цих, так і інших груп. Тільки ретельне дослідження причин і перебігу внутріпартійної боротьби дасть змогу науково пояснити, чому II, III з'їзди і IV конференція КП(б)У негативно оцінили діяльність ЦК КП(б)У. Виступаючий ґрунтовно зупинився на необхідності переоцінки групи «демократичного централізму», тобто «децистів», які на IV конференції КП(б)У з деяких питань порядку денного отримали перевагу і згодом зазнали поразки від ЦК РКП(б). В нашій історіографії ця група все ще кваліфікується як антипартійна і опортуністична. А якщо нагадати, чого вони домагалися, то в узагальненому плані це: ліквідації єдиноначальності і централізму в управлінні народним господарством, свободи дискусій і фракцій у партії, її демократизації. Безперечно, що в умовах громадянської війни ці вимоги були дещо передчасними, але ж і після неї вони були відкинуті. І не виключено, що саме в цьому криється чимало як минулих, так і нинішніх проблем нашого господарського і внутріпартійного життя.

Однією з найскладніших з точки зору сучасної оцінки ще залишається проблема націонал-ухильництва в КП(б)У. Якщо дане явище стосовно 20-х рр. вже отримало більш-менш точне і справедливе визначення, то відносно початкового періоду діяльності КП(б)У це ще належить зробити. З'ясовуючи, зокрема, погляди М. О. Скрипника, Г. Ф. Лапчинського, В. М. Шахрая та їх прихильників, не можна не бачити з одного боку суттєвої неоднозначності їх позицій і мотивів, а з іншого, що глибинну сутність їх складала закономірна тенденція прийняття у ході революції ідей національного відродження, перенесення їх на ґрунт тогочасного національно-державного і партійного будівництва. При цьому, як слушно зауважив Р. Я. Пиріг, важливо мати на увазі, що вияви цих поглядів мали місце ще задовго до утворення Союзу РСР; в той час, коли у принципах і формах побудови держави і партії ще зберігалися альтернативні можливості. У світлі нових підходів суттєві корективи мають бути внесені в оцінку групи «федералістів» в КП(б)У, яка утворилася влітку 1919 р. і в питаннях партійного будівництва виступала, як відомо, за утворення самостійної Української Комуністичної партії. Адже сучасна радянська історіографія безапеляційно кваліфікує їх як націоналістів, політиканів, розкольників.

Член-кореспондент АН УРСР, заступник директора Інституту політичних досліджень І. Ф. Курас у доповіді «Із досвіду взаємовідносин КП(б)У з дрібнобуржуазними партіями» звернув увагу присутніх на

окремі найбільш важливі, перш за все в методологічному відношенні, аспекти цієї проблеми. Зокрема, заслуговує на увагу питання наукової класифікації цих партій. Відзначивши, що їх типологія зовсім не розроблена і що вона може здійснюватись на різних основах, виступаючий виділив з них типологію по соціальній базі і відповідній ідейно-політичній структурі. Якщо мова йде про Україну, то класифікація партій може здійснюватися також і по їх ставленню до форм державності. Звідси випливає, що партії можуть бути самостійницького напрямку, федералістські, унітарні, централістські і т. п. Так само потребує нових наукових підходів і питання про те, як називати ці партії, особливо українські, адже вони теж були різними. Сьогодні ми намагаємось відмовитись від такого, раніше найбільш вживаного і звичного, суто негативістського терміну, як буржуазно-націоналістичні партії, хоча й при цьому потрібно підходити і зважено, і диференційовано. Адже варто подумати, як ми в такому разі характеризуватимемо, наприклад, українські партії федералістів-соціалістів (туповців), соціалістів-самостійників (які хоч і соціалісти, але явно самостійницького напрямку), хліборобів-демократів та ін.

Важливо, на наш погляд, об'єктивно дослідити, чи справді лише з вини більшовиків (про що пишуть сьогодні наші ліві радикали) розпалювався вогонь громадянської війни, розколювалося суспільство, його політична структура. Чи все-таки така класова боротьба реально мала місце, класова диференціація була глибокою? Наше завдання полягає в тому, щоб визначити (це, звичайно, не просто) і ступінь цієї диференціації, і гостроту протиріч, і роль суб'єктивного фактора в поглибленні цієї диференціації, чи, навпаки, примиренні класових противників, пошуку шляхів подолання класових антагонізмів і конфліктів. Давати оцінку різним партіям, які діяли тоді на Україні, треба, виходячи саме з цього. Не достатньо вивчені у нас навіть такі конкретні питання, як програма, тактика, організаційні основи, чисельність партій, подекуди навіть час їх створення, причини невдач. Можливо, не варто зводити їх лише до однієї групи причин, а саме внутрішнього порядку,— що від них відхитнулися маси, не підтримали їх. Все це, звичайно, так. Але потрібно все-таки ширше показувати і ту сторону, яку ми соромливо називали репресивною з боку правлячої партії. Не перебільшувати, не впадати з однієї крайності в іншу, а з'ясувати дійсні місце і роль даного аспекту проблеми.

Настав час, мабуть, відмовитись і від безапеляційної критики так званої теорії двокорінності і багатокорінності утворення КП(б)У. Адже коли розібратись, то в такому підході все-таки більше штучного, сектантського, догматичного, аніж об'єктивного і наукового, зокрема у ставленні до тих, хто в процесі складних пошуків і хитань сам дійшов до визнання ідей соціалізму, Радянської влади. А у нас все це побутує ще в первісному вигляді.

На закінчення І. Ф. Курас визначив деякі конкретні завдання, без розв'язання яких, на його думку, не можна навіть говорити про успішне вивчення історії політичних партій періоду Жовтня і громадянської війни на Україні. Перш за все, необхідні наукові праці з історії кожної політичної партії, які діяли в той період, з врахуванням всіх найбільш важливих, переломних подій, періодів їх становлення, політичної еволюції тощо. Важливо науково простежити позиції політичних партій з такого питання, як державність та її форми і в цьому плані, скажімо, їх участь в Центральній раді, гетьманському уряді, Директорії і т. д. Цікавою і повчальною вбачається також проблема міжпартійних взаємовідносин українських партій як між собою, так і з російськими, єврейськими та іншими партіями. Адже якщо уважно придивитись, то і доля Центральної ради і гетьманського уряду, і Директорії (які, до речі, з політичної точки зору у нас майже не висвітлені), в значній мірі і багато в чому залежало саме від конфігурації політичних сил, які

склалися в керівництві, в урядах названих режимів. Заслужують також на спеціальну увагу такі проблеми, як кожна конкретна партія і селянське питання, партія і національне питання, партія і робітниче питання і т. д.

Політичні аспекти «воєнного комунізму» розкрив кандидат історичних наук В. Ф. Верстюк. Він підкреслив, що і причини, і наслідки, і сам характер «воєнного комунізму» вимагають серйозного переосмислення.

Виступаючий рішуче не погодився з домінуючим до останнього часу в історіографії підходом розглядати «воєнний комунізм» виключно як економічну політику Радянської влади. Адже не можна здійснювати економічну політику, яка не спирається на суто економічні закони, більше того, здійснюється попри їх дію. Штучний розрив між економічною і політичною діяльністю Радянської влади здійснювався, очевидно, для того, щоб довести, що з «воєнним комунізмом» (у всякому разі з його принципами і методами) було покінчено у нашій країні ще на початку 1921 р., тобто на X з'їзді партії, який начебто проголосив перехід до нової економічної політики. Насправді ж на з'їзді мова йшла лише про заміну продрозверстки продподатком. У жодній із з'їздивських резолюцій ми не знайдемо слова «неп». X з'їзд не лише зберіг «воєннокомуністичну» надбудову в країні, а й значно зміцнив її. Ось чому Сталіну та його оточенню вдалося незабаром згорнути неп. Незалежний товаровиробник, який виростав з нової економічної політики, суперечив інтересам партійно-державного апарату, не відповідав його ідеології. За таких умов саме життя поставило б питання про демонтаж такого апарату чи принаймні його трансформацію на демократичних засадах. Ось чому Сталін, очевидно, добре це розуміючи, вирішив завдати превентивний удар.

Саме тому так важливо, на думку вченого, розглядати «воєнний комунізм» більш широко, як сукупність ідеологічних, політичних і економічних дій. Причому якраз у названій послідовності: ідеологічні переконання втілювалися у відповідну політичну лінію партії більшовиків, а вже звідси впливали суто економічні наслідки. Тільки таким чином, а не реальною необхідністю можна, наприклад, пояснити прискорені темпи націоналізації промисловості, причому не лише великої, а й середньої і дрібної, комунальні експерименти у сільському господарстві, згортання товарно-грошових відносин, заміну товарного ринку як природного і універсального регулятора розвитку економіки різними формами розверсток, запровадження таких надзвичайних заходів, як трудові мобілізації, мілітаризація праці, нормований розподіл продуктів тощо.

В галузі політичної діяльності надзвичайні заходи стають одним з найпоширеніших методів роботи правлячої партії і органів Радянської влади періоду громадянської війни. Згадаймо розгін Установчих зборів, заміну виборних Рад надзвичайними органами влади — ревкомамі, чистки радянського апарату, усунення з складу органів влади представників дрібнобуржуазних партій. За роки громадянської війни, в умовах «воєнного комунізму», відбулась суттєва трансформація системи Рад. З представницьких органів місцевого самоврядування вони перетворилися в органи диктатури пролетаріату, суворо централізовані, підпорядковані вищим органам влади, які набули не лише беззаперечних прав контролю, але й заміни обраних Рад ревкомамі. На кінець 1920 р. на Україні співвідношення між ревкомамі і виконкомамі Рад мало такий вигляд: губернських ревкомів — 7 (58%), виконкомів — 5 (42%); повітових ревкомів — 46 (47%), виконкомів — 51 (53%); волосних ревкомів — 1009 (52%), виконкомів — 922 (48%); сільських ревкомів — 9246 (60%), виконкомів — 6280 (40%). Таким чином, надзвичайні органи влади — ревкоми переважали за кількістю виконкоми. Така організація влади дозволяла центру більш ефективно контролювати ситуацію

і здійснювати свою лінію. Та й діяльність виконкомів значною мірою теж носила «ревкомівський» характер. Перевибори вчасно не проводились, по відношенню до виконкомів керівними органами нерідко практикувалась система бойових наказів, значна частина питань розв'язувалась не виконкомом, а їх президіями.

Чи не найхарактернішою «воєннокомуністичною» рисою є тодішнє ставлення до інших партій. Централізована система «воєнного комунізму», як підкреслив виступаючий, не терпіла будь-якої протидії і всю гігантську силу державної машини спрямувала на придушення політичних опонентів. З 70 партій, які діяли в країні у 1917 р., через три роки практично залишилася лише одна.

Зав. відділом Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор Р. Г. Симоненко висвітлив деякі аспекти національної політики більшовицької партії на Україні в обговорюваний період. Так, насамперед, він відзначив велику небезпеку, яку містять для історичної науки схема й політиканство, прагнення все розкласти по полицях: це ліве, це праве, а це ще якимось. Не менш згубне для неї також бажання, не збагнувши дух часу, що досліджується, не розібравшись з усіма його складностями, не зрозумівши тодішніх діячів, на яких діяв цілий комплекс не нинішніх, а конкретно-історичних умов, механічно переносити в далеке минуле сьогоденні «болячки» і з точки зору такого підходу розглядати його. Подібний підхід просто непрофесійний і неприпустимий для справжнього історика.

Вчений висловив свою незгоду з позицією дослідників, які вважають, що громадянська війна розпочалась в лютому або в липні 1917 р., і солідаризувався з тими, хто дотримується думки, що початок її припадає на 25 жовтня 1917 р. Адже Жовтневий переворот по своїй глибині був таким, що не міг не викликати громадянську війну. Вказавши на її зв'язок з імперіалістичною війною, він підкреслив важливість комплексно підходити до даного питання і враховувати всі фактори. Виступаючий вказав на неправомірність підходу до вивчення історії нашої країни не як до історії народів СРСР, а як до історії єдиної централізованої держави. Необхідно обов'язково враховувати національну специфіку як в структурі, так і в діяльності партії, оскільки без цього, очевидно, жодного важливого питання успішно вирішити не можна. Неправомірний також підхід до національного питання як до часткового, яке зводиться лише до якогось одного, хай навіть дуже важливого питання, як, наприклад, селянське. Адже національне питання охоплює весь широкий спектр суспільних відносин.

Придівивши значну увагу вивченню ленінської ідейно-теоретичної спадщини з національного питання, Р. Г. Симоненко особливо наголосив на потребі правильного прочитання В. І. Леніна, повного, цільного, а не висмикування окремих кон'юнктурних цитат, як це стало модно останнім часом. Причому, сьогодні важливо не лише добре знати В. І. Леніна, а й вміти захищати його від необгрунтованих звинувачень і атак. Він проаналізував відмінність між поглядами Леніна з національного питання на Україні і позицією місцевих більшовиків (від Г. Л. Пятакова до Д. З. Мануїльського включно). Позиція їхня була нігілістична в порівнянні з ленінською і її важливо правдиво висвітлювати. Що стосується боротьбистської партії, то виступаючий висловився за більш глибоку і конструктивну її оцінку, без хитань з одного боку в інший.

На деяких аспектах ідейно-виховної роботи Компартії України досліджуваного періоду зупинився кандидат історичних наук П. С. Коріненко, проаналізувавши стан і завдання наукової розробки даної теми. Зокрема, він торкнувся проблеми визначення реального впливу ідейно-виховної роботи на розв'язання конкретних завдань, що постали тоді перед Компартією України. Дослідник висвітлив деякі особливості проведення ідейно-виховної роботи партії серед робітників і селян

в умовах війни, зауваживши, що агітація і пропаганда у той час здійснювалась переважно у формі атак, ударних кампаній. До її проведення широко залучалися працівники політорганів, рядові червоноармійці, продзагонівці. До останнього часу їх участь в агітаційно-пропагандистській роботі відображалась лише в позитивному плані. Безумовно, що цю спрощену картину тепер важливо наповнювати реальною правдою життя. А воно, як ми знаємо, несло в той період в собі не лише героїчне, а й гірке і трагічне.

У роки громадянської війни більшовикам, мабуть, більш ніж в будь-який інший час були особливо притаманні революційне нетерпіння, максималізм, віра в необмежені можливості комуністичних ідей. І хоча життя вносило в це певні корективи, проте часто ні бажання, ні мудрості визнати помилковість своїх окремих суджень і дій їм не вистачало. Нерідко всі свої прорахунки вони прагнули пояснити і виправдати лише зовнішніми факторами, а саме боротьбою проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

Аспірант Я. М. Мендусь розкрив причини радянсько-польської війни 1920 р. На основі аналізу партійних і державних документів він зробив висновок, що в основі політики Радянської Росії в польському питанні лежав розроблений В. І. Леніним принцип права народів на самовизначення, який послідовно втілювався в життя. Країна Рад, проводячи миролюбну політику, йшла на великі поступки Польщі з метою заключення миру і недопущення війни. Однак, підштовхувана імперіалістами Антанти, буржуазно-поміщицька Польща все-таки нав'язала нам війну. Безперечно, що з боку агресора це була несправедлива, загарбницька війна. Радянські республіки ж вели справедливу, визвольну війну за захист своєї Батьківщини, завоювань Жовтневої революції. Дослідник висловив незгоду з думкою окремих авторів про те, що похід Червоної Армії на Варшаву був продиктований прагненням підштовхнути революцію в Польщі чи в інших країнах Європи. Він категорично заперечив наявність елементів «лівизни» в зовнішній політиці партії і Радянської держави того періоду. Дискусія викликала значний інтерес у присутніх, свідченням чого була велика кількість заданих виступаючим конкретних запитань. Учасники дискусії висловились за продовження поглибленого вивчення згаданих проблем.

Одержано 13.09.90

Дается краткое изложение выступлений участников «круглого стола» на заседании Ученого совета Института политических исследований.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна

У першому розділі статті йдеться про підходи, що виявилися у публікаціях останніх років, до проблеми сталінізму та його проявів на Україні. Зроблено спробу дати визначення поняття «сталінізм».

Готуючи для «Українського історичного журналу» цей матеріал, автор прагнув обстоювати свою власну точку зору, своє розуміння складних і болючих проблем історії радянського суспільства 20-х-початку 50-х рр. А це, можна передбачати, викличе неоднозначну ре-

акцію читачів. Ось чому, розпочинаючи цю серію публікацій, хотілося б звернутися з проханням до фахівців, всіх, хто цікавиться політичною історією, до читачів журналу висловити свої думки з приводу даного матеріалу. Ці думки, зауваження, критичні міркування можуть бути серйозною основою для плідної наукової дискусії навколо проблем сталінізму на сторінках «Українського історичного журналу», а також стануть у великій нагоді автору.

Культ особи? Сталінізм? Сталінщина?

На прості запитання не завжди даються прості, а головне переконливі відповіді. Що таке сталінізм? Як не дивно на сьогодні, незважаючи на численні публікації про сталінізм, все ще не існує якогось єдиного, усталеного, а головне науково обгрунтованого визначення цього поняття. Для вітчизняної історіографії це подекуди закономірне явище. «Слово «сталінізм»,— констатує відомий американський біограф Сталіна професор Р. Такер,— зовсім нещодавно почало з'являтися у радянських працях. Деякі західні дослідники, включаючи мене, використовують його давно. Інші ніколи цим терміном не користувалися, тому що вірили твердженню самого Сталіна, ніби усі його дії були практичним втіленням ідей Леніна, ідей марксизму-ленінізму»¹.

Можна додати, що такою вірою були пройняті і міркування діяча, котрий зробив перший практичний крок на шляху викриття злочинів, скоєних у добу сталінізму. Йдеться про М. С. Хрущова. «...В нашому розумінні,— підкреслював він у січні 1957 р.,— «сталініст», як і сам Сталін, невіддільні від великого звання комуніста... Ми критикували Сталіна не за те, що він був поганим комуністом. Ми критикували його за деякі відхилення, негативні якості, за те, що він припустився серйозних помилок... Для всіх нас, марксистів-ленінців... ім'я Сталіна невіддільне від марксизму-ленінізму»².

У тому ж 1957 р. у виступах перед представниками творчої інтелігенції М. С. Хрущов повернувся до цих оцінок: «В розмові з редактором американської газети «Нью-Йорк таймс», відповідаючи на його запитання — «Яке місце займе Сталін в історії?» — я сказав, що Сталін займе належне місце в історії Радянського Союзу... Сталін допустив багато помилок в останній період своєї діяльності (підкреслено мною.— Ю. Ш.), але він зробив багато корисного для нашої країни, для нашої партії, для всього міжнародного робітничого руху. Наша партія, радянський народ пам'ятатимуть Сталіна і віддаватимуть йому належне»³.

Ці твердження М. С. Хрущова, що їх через тридцять років майже повторить Н. Андреева у своєму антиперебудовному маніфесті «Не можу поступатися принципами», надрукованому 13 березня 1988 р. у газеті «Советская Россия», не були випадковими. Це був офіційно санкціонований ключ для розуміння усього періоду радянської історії після Жовтневої революції.

Довгий, надто довгий час у виступах політиків, під пером суспільствознавців цей період поставав романтизовано-героїчним, однолінійно зображувався як період самовідданого ентузіазму і грандіозних перемог. Все, що не вкладалося у цю схему, нещадно відкидалося або піддавалося ідеологічному остракізму. Таке ж становище склалося і з зображенням керівних діячів партії і Радянської держави. Ще з часів сталінського «короткого курсу» історії ВКП(б) у суспільній свідомості запанували версії, згідно з якими політичні діячі поділялись на «гарних» і «поганих», на «своїх» і «чужих». Багато осіб, котрі сво-

¹ Сталін: взгляд со стороны // Московские новости.— 1988.— № 34.

² Правда.— 1957.— 19 янв.

³ Хрущов М. С. За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу.— К., 1957.— С. 16.

го часу обіймали високі і не дуже високі партійні і державні посади, виявилися ніби взагалі непричетними до соціалістичного будівництва, а лише постійно «шкодили» цьому процесу. Отже, виходило, що «ворогами народу» вони були оголошені і постраждали цілком закономірно. І якщо, наприклад, імена М. І. Бухаріна, Л. Д. Троцького, Л. Б. Каменева, Г. Є. Зінов'єва, О. І. Рикова, Х. Г. Раковського, Г. Л. Пятакова, М. П. Томського та багатьох інших стали символами перманентної зради, то ім'я Сталіна було символом відданості ленінізму.

М. С. Хрущов не наважився зламати цю схему, хоча добре знав,— і про це переконливо свідчать його мемуари⁴— справжню ціну Сталіна як керівника і людини, постійно відчував на собі небезпечний тиск сталінської тиранії. Не слід надто ускладнювати мотивацію цих дій М. С. Хрущова, але не варто і спрощувати їх причини. Гадаємо, що у даному випадку ініціатор «десталінізації» радянського суспільства, можливо сам того до кінця не розуміючи, керувався принципом, що його блискуче сформулював Дж. Оруелл у своєму романі «1984»: «Хто управляє минулим,— той управляє майбутнім; хто управляє дійсністю, той управляє минулим»⁵.

Однак саме життя виявилось сильнішим за будь-які схеми. «Закрита» доповідь М. С. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС, постанова ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи та його наслідків», а особливо виступи М. С. Хрущова та делегатів на ХХІІ з'їзді партії при всій їх обмеженості і обережності стали ферментом розкутої суспільно-політичної думки. Саме з них почав набувати силу процес розуміння того, що будівництво нового суспільства у нашій країні не було тріумфальною ходою «від з'їзду до з'їзду», що на цьому шляху були не тільки ентузіазм і героїзм, а й складності, помилки, прорахунки і більше того — злочини на ґрунті зловживання владою. Справжньою людською трагедією стали репресії, яких зазнали мільйони людей, і члени партії, і безпартійні.

Роздумуючи над цим, невдовзі після ХХ з'їзду КПРС видатний німецький поет Й.-Р. Бехер напише: «Соціалізм дав необмежений простір людському трагізмові. Трагедія перевершила в ньому саму себе і збільшилась, і пообіцяла нам не «світле майбутнє», як прийнято було говорити, а таку епоху, трагічний зміст якої і порівняти не можна було з жодною з попередніх»⁶.

Поступово приходило і розуміння тієї трагедії, яку пережили керівні партійні і державні діячі, які на певному етапі йшли пліч-о-пліч зі Сталіним, виконували його волю, а потім владною рукою вождя були «викреслені» із списків живих, «вилучені» із контексту багатьох важливих історичних подій. Імена цих діячів почали повертатися із мороку непам'яті. Все менш і менш привабливою робилася постаць самого Сталіна. Однак не судилося цьому рухові на шляху до повної, не «адаптованої» правди про сталінський час дійти свого логічного кінця. До того ж сама «відлига» не залишила по собі ані серйозних документальних, так би мовити, антисталінських видань, ані документально обґрунтованих політичних біографій Сталіна, його соратників, винуватців багатьох трагічних подій. Розпочатий процес реабілітації живих і мертвих жертв сталінізму було уповільнено, а згодом — особливо з реанімацією наприкінці 60-х років позитивно акцентованих суджень про Сталіна — фактично припинено.

Коментуючи, як він його називає, «хрущовське диво», О. І. Солженіцин у своєму «Листі вождям Радянського Союзу» зауважує:

⁴ Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // *Вопр. ист.*— 1990.— № 2.— С. 80—108; № 3.— С. 59—83; № 4.— С. 62—82; № 5.— С. 46—64; № 6.— С. 76—96; № 7.— С. 75—106; № 8.— С. 54—75; № 9.— С. 82—98.

⁵ Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет.— М., 1989.— С. 41.

⁶ Бехер Й.-Р. *Самоцензура* // *Лит. газета*.— 1988.— 27 июля.

«Цей порив діяльності Хрущова перетнув необхідні йому політичні кроки, був безсумнівним сердечним рухом, по суті своїй — ворожим комуністичній ідеології, несумісним з нею (чому так спішно від нього відсахнулися і методично відійшли)»⁷. «У нас зараз нова лінія стосовно Сталіна», — скаже у 1969 р. тодішній перший секретар Московського міськкому партії В. В. Гришин під час обговорення питання про партійність історика Р. О. Медведева⁸.

Суть «нової лінії» невдовзі виявилася досить виразно: відхід від ідей ХХ з'їзду КПРС, прагнення оголосити питання про культ особи вичерпаним, а тих, хто порушує це питання, ототожнити із ворогами соціалізму. У рік 100-річчя з дня народження Й. В. Сталіна газета «Правда» писала: «Партія швидко подолала культ особи та його наслідки насамперед тому, що залишалася здоровою та життєдіяльною, незважаючи на значний збиток, заподіяний їй культом особи. Ленінські основоположні принципи залишалися незмінним орієнтиром для мільйонів радянських комуністів... Культ особи ці процеси стримував, але похитнути не міг.

Тим більше він не міг змінити природу соціалістичного ладу, звернути радянський народ з шляху соціалізму, як це інколи намагаються стверджувати наші ідейні противники»⁹.

А ось що, зокрема, говорилося у великій редакційній статті журналу «Коммунист» «Крупный вопрос исторического материализма»: «Конкретний аналіз різних етапів суворого і складного періоду будівництва соціалізму в СРСР, сучасного йому всесвітньо-історичного процесу не дає ніяких підстав для ворожих або наївно-неосвічених вигадок, ніби діяльність Сталіна «деформувала» суспільний розвиток, означала відхід від партії, від марксизму-ленінізму до «сталінізму», що ніколи не існував (підкреслено мною.— Ю. Ш.). Спроби виділити в історії радянського суспільства якийсь «період культу особи» як «особливий» етап мають на меті змазати об'єктивно-наукове уявлення про становлення нового ладу»¹⁰. У статті особливо підкреслювалося, що «ні про який «сталінізм» як ідейну течію всередині марксистсько-ленінського вчення чи що виходить за його рамки, не може бути й мови»¹¹.

Здорові сили у партії і суспільстві добре розуміли, що за міркуваннями такого роду стояло не просто прагнення «закрити» дискусії навколо гострих питань радянської історії. Це була боротьба проти спроб серйозно розібратись у природі системи партійно-державного керівництва країною, тієї самої системи, основи якої заклав Ленін, а вже до кінця, у міру свого розуміння, вибудував Сталін. Більше того, це, власне, була превентивна боротьба проти можливих спроб демонтувати цю систему. Минуть роки і саме життя примусить визнати: ця система (а не тільки сталінський культ, що був лише її елементом) живила серйозні деформації на шляху до втілення соціалістичної ідеї, породжувала антидемократизм, знецінювала людське життя, дегуманізувала суспільство, що було покликане стати найсправедливішим за своїм устроєм. Стане зрозумілим і те, що саме у цю систему сягають коренями багато труднощів, які ми переживаємо і тепер.

Нелегким виявилось розуміння цих здавалося б таких простих істин. Ще у лютому 1986 р., відповідаючи на запитання французької газети «Юманіте» про те, чи подолано у Радянському Союзі залишки сталінізму, М. С. Горбачов наполягав: «Сталінізм» — поняття, вига-

⁷ Солженицын А. Письмо вождям Советского Союза // Диалог.— 1990.— № 4.— С. 83.

⁸ Роднонов П. Чем выплатим кредит доверия // Сов. культура.— 1988.— 14 июня.

⁹ К 100-летию со дня рождения И. В. Сталина // Правда.— 1979.— 21 дек.

¹⁰ Крупный вопрос исторического материализма // Коммунист.— 1979.— № 18.— С. 41—42.

¹¹ Там же.— С. 40.

дане противниками комунізму, і широко використовується для того, щоб очорнити Радянський Союз і соціалізм у цілому»¹².

Крига скресла лише у листопаді 1989 р., коли вперше у офіційному документі — доповіді Голови КДБ СРСР В. О. Крючкова з нагоди 72-ї річниці Жовтневої революції було вжито саме поняття «сталінізм». У доповіді, зокрема, говорилося: «Ми вилучили з історії й інший — гіркий досвід. Йдеться про тяжкі, руйнівні наслідки сталінізму, який деформував соціалізм, перекутив ленінську концепцію нового суспільства... Воістину болісним було народження нової суспільної системи»¹³.

Справа, зрозуміло, не тільки у тому, що офіційною особою нарешті було використане слово «сталінізм», яке давно вживалося серйозними західними фахівцями з радянської історії, а також побутувало у «захалавній» (дисидентській) літературі і у «кухонних» дебатах наших вітчизняних інтелектуалів. Приклад із доповіддю В. О. Крючкова знадобився нам лише для наочного засвідчення того, що за умов перебудови викриття сталінського культу нарешті доведено до критичного аналізу сталінізму. Це принципово важливо, адже, як слушно зауважив Ю. М. Афанас'єв, і нині «багато хто хотів би пожертвувати Сталінінм в ім'я спасіння сталінізму. А це і означає обійти саму суть проблеми, ухилитися від питання: якою мірою Сталін був творцем і в той же час продуктом системи, яка консолідувалася за час його перебування при владі?»¹⁴.

Однак повернемося до того, з чого ми починали розмову, до з'ясування того, що таке сталінізм, чи має це поняття науковий зміст. Розглядаючи цю проблему, Д. А. Волкогонов зауважує, що західними істориками, філософами, політологами це поняття використовується «як у широкому, філософському смислі, так і у локально-буденному розумінні. У першому випадку сталінізм розуміється як тоталітарний різновид соціалізму, а у другому — як синонім особистого диктаторства і тиранії»¹⁵. Сам Д. А. Волкогонов не ставить під сумнів необхідність використання у науковій літературі терміну «сталінізм». На думку цього дослідника, суть сталінізму полягає «у перекуренні теорії і практики наукового соціалізму, у відчуженні народу від влади», хоча «точніше було б говорити про сам сталінізм як систему ідеологічних поглядів, а про їх практичну реалізацію — як про сталінщину»¹⁶. Соціально-політичну суть сталінізму Д. А. Волкогонов, використовуючи термінологію Л. Д. Троцького та М. О. Бердяєва, характеризує як «своерідний цезаризм», що зберіг сугубо зовнішні, формальні атрибути народовладдя»¹⁷. Учасники дискусії, що відбулася у 1989 р. на одному з засідань методологічного семінару на кафедрі історії радянського суспільства історичного факультету Московського державного університету, вважають, що словосполучення «культ особи Сталіна» слід замінити поняттям «режим особистої влади Сталіна»¹⁸.

Для автора цих рядків немає жодного сумніву, що сталінізм існував. І не тільки у розумінні «перекурення теорії і практики наукового соціалізму». Це поняття варто використовувати у першу чергу з метою узагальнення вирішальних ознак керівної діяльності

¹² Горбачев М. С. Ответы на вопросы газеты «Юманите», 4 февраля 1986 г.— М., 1986.— С. 17.

¹³ Правда.— 1989.— 5 нояб.

¹⁴ Афанас'єв Ю. Перестройка и историческое знание // Иного не дано. — М., 1988.— С. 497.

¹⁵ Волкогонов Д. А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция // Вопр. ист. рин.— 1990.— № 3.— С. 3.

¹⁶ Там же.— С. 5.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Режим личной власти Сталина. К истории формирования.— М., 1989.— С. 9—10.

Сталіна, розуміння ним економічних, політичних, соціальних, духовних структур суспільства. У цьому плані слід визнавати також наявність лєнінізму, хрущовізму, брєжнєвізму і т. д. Надто довгий час радянські історики не з наукових, а, насамперед, з ідеологічних причин сторонилися саме такого підходу в оцінках того чи іншого періоду повоєнної історії. Між тим якщо спокійно, без ламентаций придивитися, то стає очевидним його плідність, а головне — відповідність тим історичним реаліям, що були пов'язані з діяльністю В. І. Леніна, Й. В. Сталіна, М. С. Хрущова, Л. І. Брєжнєва та інших політичних лідерів нашої країни. Це позбавляє також необхідності придумувати якісь штучні періоди у діяльності партії на кшталт сталінської «побудови соціалізму в основному» чи брєжнєвського «розвинутого соціалізму». Немає сумніву і у тому, що у рамках сталінізму існував режим особистої влади Сталіна. І навряд чи варто, на нашу думку, надавати особливого значення тому, як назвати цей режим — тоталітарним, автократичним, диктаторським, кратофагічним тощо. Безсумнівним є інше — цей режим був спрямований проти демократії (у партії та суспільстві), він був антилюдяним, бюрократичним. Ось що писав у зв'язку з цим Л. Д. Троцький у своїй книзі «Сталін» (над рукописом якої його вбито 1940 р.): «Римські преторіанці, котрі стояли над народом, і, у певному смислі, над державою, потребували імператора, як найвищого суддю, так і бюрократія, що встала над народом і Радами, потребувала вождя... Влада Сталіна є сучасною формою цезарізму. Вона є майже незамаскованою монархією, тільки без корони і поки що без спадковості»¹⁹.

У сучасній публіцистиці, а подекуди і у науковій літературі побутує ще одне поняття — «сталінщина». У вже згадуваній статті його використовує Д. А. Волкогонов. У одній з інших своїх публікацій він зазначав, що сталінщина — це «вульгарно-побутовий прояв сталінізму, що виявляється у репресіях, у догматизмі, у бюрократизмі, у авторитарності, бездуховності, безликості, сліпому фанатизмі...»²⁰. У своїй книзі «Сталін та його час» публіцист А. В. Антонов-Овсієнко категорично наполягає, що «не про сталінізм треба говорити — про сталінщину», яку можна визначити як «політичний бандитизм, перетворений у державну політику. У плані етичному — це явище, що знаходиться по той бік людяності»²¹.

Звичайно, як говорили римляне, про терміни не сперечаються — про них домовляються. Разом з тим, оскільки понятійний апарат будь-якої науки має і методологічне значення, варто висловитися із приводу поняття «сталінщина». Гадаємо, не важко помітити його певну штучність, адже і репресії, і догматизм, і бюрократизм, і авторитарність, про які пише Д. А. Волкогонов, або те, що А. В. Антонов-Овсієнко називає «політичним бандитизмом» — все це без особливих проблем вписується у поняття «сталінізму». Це, ясна річ, не означає, що терміну «сталінщина» слід відмовити у правах громадянства у сучасній літературі. Але разом з тим доцільно, на наш погляд, пам'ятати, що це поняття концентрує в собі скоріше емоційну критику сталінізму, яка, на жаль, все ще домінує в публікаціях про події 20-х-початку 50-х рр. і в першу чергу дає матеріал для виступів тих сил, котрі переконані, що «разом з Сталіним опльовується вся радянська історія нашого народу»²².

¹⁹ Троцький Л. Сталин. Под ред. Ю. Г. Фельштинского.— Вермонт.— 1985.— Т. 1.— С. 15.

²⁰ Волкогонов Д. А. Шанс совести существует всегда... // Книжное обозрение.— 1988.— № 33.

²¹ Антонов-Овсеев А. В. Сталин и его время // Вопр. истории.— 1989.— № 1.— С. 82.

²² Соловьев А. И. Сталин, В. Туманов, А. Рекунов и другие // Книжное обозрение.— 1988.— № 26.

Ось чому сьогодні вкрай важливо замінити емоційну критику Сталіна і сталінізму критикою науковою, заснованою на всебічному і неупередженому вивченні широкого фактичного і документального матеріалу. Тільки це може бути неспростовним контраргументом у полеміці з тими, хто не хоче погодитись, що на певному етапі система, що виникла після Жовтневої революції, зазнала не просто окремих, а серйозних деформацій, в результаті чого стали можливими сталінська тиранія, кривава хвиля репресій та беззаконь і виявилася спотвореною сама ідея соціалізму. Все це дозволить також переконливо довести, що сьогодні, за висловом М. П. Попова, «сталінські методи мертва... як система особистої диктатури і масових репресій, але вони ще вельми живучі як антидемократична норма»²³.

Серйозні наукові розробки конче потрібні і з огляду на те, що у підході до оцінки сталінізму у останні два роки дедалі відчутнішою стала тенденція до того, щоб «виводити» сталінізм безпосередньо із ленінізму і — більше того — із марксизму. Особливо відчутно стимулювали такий підхід публікації у 1989 р. повісті В. Гроссмана²⁴ та «художнього дослідження» О. Солженіцина²⁵. Серед науковців в першу чергу слід назвати О. С. Ципка, який наприкінці 1988 р. та на початку 1989 р. надрукував у журналі «Наука и жизнь» статтю «Витоки сталінізму», розширений варіант якої було вміщено у збірнику статей²⁶. Її автор зауважує: «Люди страждають сьогодні не стільки від жахів сталінської епохи, що впали на їх свідомість, скільки від того, що ми соромимося відверто говорити про причини того, що сталося, мляво шукаємо відповідь на запитання: «Чому?»²⁷.

Так, нині, за умов гласності, ми можемо дозволити собі «вільне судження про свою історію», не тільки про Сталіна, а й про Леніна, Маркса, Енгельса. І це правильно. Але читаючи деякі публікації, розумієш, що одного критичного пафосу замало для відтворення справжньої картини історичних подій. Ось чому вкрай важливо бачити, на що спрямований цей пафос, чи сприяє він перебудові історії як науки, або ж веде до заміни одних схем — іншими, по шляху пристрастей та емоцій, зовнішньо яскравих оцінок, за якими немає всебічної науково-документальної проробки тих чи інших проблем. Ось чому, вітаючи сміливий аналіз історичного минулого, не варто забувати про постійну необхідність таких дослідницьких якостей, як компетентність і відповідальність.

Цілком зрозумілим є бажання якомога швидше подивитись на закриті сторінки минулого. Однак це не може бути виправданням поспішних, кон'юнктурних виступів, будь-якої квапливості в оцінках, що призводять до поверхових висновків, які не відбивають усієї складності процесів, що відбувалися.

Приклади? На жаль, їх у сучасних публікаціях дуже багато. Ось, скажімо, В. Хатюшин у журналі «Москва» прагне применшити провину Сталіна за репресії, стверджуючи, що «репресивну машину було запущено відразу ж після перемоги революції. Сталін же збільшив міць, прискорив оберт цієї людської м'ясорубки»²⁸. Ю. М. Афанас'єв не на когось, а на самого Леніна покладає відповідальність за відхід від нової економічної політики: «Ленінський спосіб мислення не припускав навіть можливості коаліції з демократичною програмою... Адаже його кінцева соціалістична мета передбачала політичну моно-

²³ Попов Н. Кто выше власти? // Сов. культура.— 1988.— 26 апр.

²⁴ Гроссман В. Все течет // Октябрь.— 1989.— № 6.— С. 90—108.

²⁵ Солженіцин А. Архилелаг ГУЛАГ. Опыт художественного исследования // Новый мир.— 1989.— № 8.— С. 7—94; № 9.— С. 68—165; № 10.— С. 25—149; № 11.— 63—175.

²⁶ Ципко А. О зонах, закрытых для мысли // Суровая драма народа. Ученые и публицисты о природе сталинизма.— М., 1989.— С. 175—257.

²⁷ Там же.— С. 257.

²⁸ Хатюшин В. Не покаяние, но искупление // Москва.— 1990.— № 4.— С. 169.

полію партії. Неп неминуче повинен був зазнати краху в умовах цієї бюрократичної монополії на владу»²⁹.

Ми ще повернемося до цих сюжетів, а зараз обмежимося — оскільки нині, як ніколи, не визнають пророків у власній Вітчизні — думками двох авторитетних західних дослідників, які ніби відповідають на вищенаведені твердження. Автор всесвітньовідомої книжки «Великий терор» професор Стенфордського університету Р. Конквест писав: «Терор Леніна був продуктом війни і насильства, розпаду суспільства і адміністрації. Керівництво, винесене на гребені хвилі, відчайдушно боролось за те, що б вижити, за збереження своєї влади.

Сталін, з іншого боку, цілком підкорив собі країну у період відносного спокою. На кінець 20-х років населення примирилося, хоча й неохоче, з існуванням і стабільністю радянського уряду. Уряд, у свою чергу, пішов на деякі економічні й інші поступки, що призвело до розвитку господарства та підвищення життєвого рівня. Новий цикл терору був розпочатий Сталіним навмисно і холоднокрівно. Спочатку партія пішла війною на селянство. Після виконання цієї сталінської операції становище почало знову стабілізуватися, і тоді, в середині 30-х років, на беззахисне населення, з тією ж холоднокрівністю, були обрушені нові страждання. Холоднокрівність супроводжувалась іншою, специфічною сталінською рисою терору: абсолютною брехливістю висунутих звинувачень»³⁰.

Ще одне судження належить вже згаданому Р. Такеру: «Нині, півсторіччя по тому, не існує точного наукового уявлення про ті події (маються на увазі події кінця 20-х рр., відхід від непу.— Ю. Ш.) та їх причинну обумовленість. Чи були їх наслідки визначені наперед, як вважають деякі вчені на Заході, ленінським більшовизмом, що його втілював у життя Сталін, помінявши місцями плюси та мінуси, чи сталінізм став повною антитезою ленінізму... Інакше говорячи, чи було десятиріччя перетворень при Сталіні новим етапом і кульмінацією більшовицької революції 1917—1921 рр. чи по суті її запереченням?»³¹. Як бачимо, там, де серйозні західні дослідники ставлять знак запитання, деякі вітчизняні публіцисти і науковці закінчують безапеляційним висновком. Втім, до цієї теми ми ще повернемося.

Допитливі історики майбутнього, напевно, підрахують, коли про Сталіна і його діяльність було написано більше — за часів його життя чи за останні п'ять років. І якщо навіть виявиться, що переважають все-таки прижиттєві публікації, відсоток «перебудовних» статей, книг, брошур буде, поза сумнівом, дуже і дуже значним. Серед них в першу чергу слід назвати праці Р. О. Медведєва³², Д. А. Волкогонова³³, Л. А. Гордона та Е. В. Клопова³⁴, М. О. Васецького³⁵, О. Р. Лациса³⁶. В їх дослідженнях дано широку панораму суспільних подій 20—початку 50-х рр., авторські версії того, чому взяла гору саме сталінська політична стратегія, яку ціну було сплачено за встановлення режиму особистої влади Сталіна. Друком вийшли також декілька збірників статей, у яких аналізується проблема сталінізму³⁷.

²⁹ Інтерв'ю Ю. Афанасьєва журналу «Шпигель» // Неделя.— 1990.— № 16.

³⁰ Конквест Р. Большой террор // Нева.— 1990.— № 5.— С. 152.

³¹ Такер Р. Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Горбачева // США: экономика, политика, идеология.— 1990.— № 3.— С. 74.

³² Медведєв Р. А. О Сталине и сталинизме.— М., 1990.— 488 с.

³³ Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна.— К., 1989.— Кн. 1.— 597 с.; Кн. 2.— 671 с.

³⁴ Гордон Л. А., Клопов Э. В. Что это было? Размышление о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30—40-е годы.— М., 1989.— 319 с.

³⁵ Васецкий Н. А. Ликвидация. Сталин, Троцкий, Зиновьев: фрагменты политических судебных.— М., 1989.— 204 с.

³⁶ Лацис О. Р. — Перелом. Опыт прочтения несекретных документов.— М., 1990.— 399 с.

³⁷ Иного не дано.— М., 1988.— 680 с.; Осмыслить культ Сталина.— М., 1989.—

Велике значення мала також розпочата публікація спогадів і роздумів про добу сталінізму, про самого Сталіна. Серед цих матеріалів, насамперед, необхідно назвати останню роботу К. М. Симонова «Очи-ма людини мого покоління»³⁸, а також книгу спогадів дочки Сталіна С. Аллілуєвої³⁹.

Принципово важливо, що у нашій країні нарешті розпочато публікацію праць і матеріалів, що належать перу сталінських політичних противників — Л. Д. Троцького⁴⁰, М. І. Бухаріна⁴¹, Х. Г. Раковського⁴², М. М. Рютіна⁴³, Ф. Ф. Розкольникова⁴⁴ та ін.

Життєво необхідну справу для відродження історичної правди робить журнал «Известия ЦК КПСС», у якому друкуються матеріали внутріпартійних дискусій 20-х р.⁴⁵ У цьому ж виданні протягом 1989—1990 р. вміщено значну кількість матеріалів під рубрикою «В Комісії Політбюро ЦК КПКР по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних з репресіями, що мали місце в період 30—40-х і початку 50-х років». Розповідаючи про реабілітацію осіб, що були свого часу притягнуті до відповідальності по так званих справах «Союзу марксистів-ленінців», «Московського центру», «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського блоку», «Паралельного антирадянського троцькістського центру», «Антирадянського правотроцькістського блоку», «Антирадянської троцькістської військової організації», по «Ленінградській справі», по сфабрикованій «справі» осіб, що входили свого часу до «робітничої опозиції», а також по так званих справах «Єврейського антифашистського комітету», «Ленінградської контрреволюційної зінов'ївської групи Сафарова, Залуцького та інших», «Антипартійної контрреволюційної групи правих Слєпкова та інших («бухарінська школа»)»⁴⁶, журнал тим самим, власне кажучи, пише своєрідну документальну історію політико-юридичної сваволі сталінізму. Ці матеріали, на наш погляд, зайвий раз підтверджують обґрунтованість такого положення, що його обстоював свого часу Л. Д. Троцький: «Потрібна воістину гранична інтелектуальна і моральна тупість, щоб ототожнювати реакційно-поліційну мораль сталінізму з революційною мораллю більшовиків. Партія Леніна не існує

656 с.; Суровая драма народа.— М., 1989.— 512 с.; Вождь. Хозяин. Диктатор.— М., 1990.— 575 с.

³⁸ Симонов К. М. Глазами человека моего поколения. Размышления о И. В. Сталине.— М., 1989.— 480 с.

³⁹ Аллилуева С. И. Двадцать писем к другу.— М., 1989.— 216 с.

⁴⁰ Троцкий Л. Новый курс. Письмо к партийным совещаниям // Молодой коммунист.— 1989.— № 8.— С. 31—68; Троцкий Л. Д. К истории русской революции.— М., 1990.— 446 с.; Троцкий Л. Д. Сталинская школа фальсификации.— М., 1990.— 336 с.; Троцкий Л. Их мораль и наша // Вопр. философии.— 1990.— № 5.— С. 105—126; Троцкий Л. Ссылка, высылка, скитания, смерть // Знамя.— 1990.— № 7.— С. 173—190; № 8.— С. 165—198; Л. Д. Троцкий защищается // Вопр. истории КПСС.— 1990.— № 5.— С. 32—43.

⁴¹ Бухарин Н. И. Избранные произведения.— М., 1988.— 499 с.; Бухарин Н. И. Избранные труды.— Л., 1988.— 504 с.; Бухарин Н. Этюды.— М., 1988.— 359 с.; Бухарин Н. И. Письма // Вопр. истории КПСС.— 1988.— № 11.— С. 42—50; Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма.— М., 1989.— 512 с.; Бухарин Н. И. Путь к социализму. Избранные произведения.— Новосибирск, 1990.— 494 с.

⁴² Раковский Х. Нет ничего опаснее пассивности масс // Неделя.— 1988.— № 43; Раковский Х. Мимо жизни // Там же.— 1989.— № 21; Раковский Х. Г. Письмо Г. В. Валентинову от 2—6 августа 1928 г. // Вопр. истории.— 1989.— № 12.— С. 72—83.

⁴³ К политическому портрету. М. Н. Рютин // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 3.— С. 150—178; Платформа «Союза марксистов-ленинцев» (Группа Рютина) // Там же.— № 8.— С. 200—207.

⁴⁴ Раскольников Ф. Открытое письмо Сталину // Неделя.— 1988.— № 26; Раскольников Ф. Как меня сделали «врагом народа» // Там же.— № 49.

⁴⁵ Внутрипартійные дискуссии 20-х годов // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 5.— С. 165—179; № 6.— С. 189—195; № 7.— С. 174—192.

⁴⁶ Див.: Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 12.— С. 219; 1990.— № 1.— С. 36—58; № 2.— С. 30—48.

вже давно: вона розбилася об внутрішні труднощі та об світовий імперіалізм. На зміну їй прийшла сталінська бюрократія... Методи сталінізму доводять до кінця, до найвищого напруження і, разом, до абсурду всі ті прийоми брехні, жорстокості і підлості, що складають механіку управління у будь-якому класовому суспільстві, включаючи і демократію. Сталінізм — згусток всіх потворств історичної держави, його зловісна карикатура та відразлива гримаса... Щоправда, ДПУ перевершує усі інші режими оголеністю злочинів»⁴⁷.

Протягом 1989—1990 р. у нашій країні з'явилася низка видань про Сталіна і сталінізм, підготовлених зарубіжними фахівцями, у тому числі й тими, кого довгий час радянська історіографія таврувала як «фальсифікаторів»⁴⁸. Не можна сказати, що всі ці роботи містять виключно прийнятні твердження. Багато з них потребують уточнення з огляду на численні факти, що стали нині відомі з вітчизняних документальних публікацій, підготовлених за умов перебудови. І все-таки не слід девальвувати цінність досліджень наших західних колег, адже багато з того, до чого радянські історики десятиріччями йшли крізь цензурні та ідеологічні перешкоди, серйозними і неупередженими західними фахівцями з проблеми сталінізму вже осмислене. Повною мірою це стосується, зокрема, роботи Р. Конквеста «Великий терор», яка вийшла друком на Заході у 1968 р., а в нашій країні почала друкуватися з 1989 р.⁴⁹ У 1988—1989 р. у радянській пресі з'явилися уривки із книг-спогадів колишнього сталінського секретаря Б. Бажанова⁵⁰ та колишнього офіцера НКВС О. Орлова⁵¹. Ясна річ, до цих видань, як до мемуаристики взагалі, треба ставитися критично. Однак ігнорувати їх цілком, як це було раніше, не варто.

Якщо оцінювати доробок суспільствознавців нашої республіки у вивченні проблеми сталінізму, то слід констатувати, що зроблено тільки перші кроки. У 1988 р. вийшла друком брошура І. В. Бичка⁵². З'явилися перші праці, щоправда, публіцистичного характеру, у яких висвітлюються окремі трагічні сторінки у долі військових та комсомольських кадрів України⁵³. Побачив світ і перший узагальнюючий матеріал «Сталін, сталінізм і Україна», що містить спробу стисло визначити основні тенденції політичного розвитку республіки у добу сталінізму⁵⁴. Підготовлені перші публікації про сфабриковані справи «Спілки визволення України» (СВУ) та «Український національний центр» (УНЦ)⁵⁵.

⁴⁷ Троцкий Л. Их мораль и наша // *Вопр. философии.*— 1990.— № 5.— С. 116.

⁴⁸ Белая Л., Краус Т. Сталин.— М., 1989.— 318 с.; Слассер Р. Сталин в 1917 году. Человек, оставшийся вне революции.— М., 1989.— 314 с.

⁴⁹ Конквест Р. Большой террор // *Нева.*— 1989.— № 9.— С. 127—148; № 10.— С. 115—142; № 11.— С. 118—140; № 12.— С. 150—165; 1990.— № 1.— С. 134—147; № 2.— С. 147—167; № 3.— С. 123—145; № 4.— С. 139—152; № 5.— С. 146—162; № 6.— С. 136—159; № 7.— С. 129—141; № 8.— С. 125—145.

⁵⁰ Бажанов Б. Кремль. 20-е годы. Воспоминания бывшего секретаря Сталина // *Огонек.*— 1988.— № 38.— С. 25—28; № 39.— С. 26—30; № 40.— С. 25—28; № 41.— С. 20—24; № 42.— С. 20—23; № 45.— С. 25—28.

⁵¹ Орлов А. Тайная история сталинских преступлений // Там же.— 1989.— № 46.— С. 23—27; № 47.— С. 18—22; № 48.— С. 21—24; № 49.— С. 22—25; № 50.— С. 20—23; № 51.— С. 20—24; № 52.— С. 12—14.

⁵² Бичко І. В. Від сталінізму до гуманізму.— К., 1988.— 48 с.

⁵³ Табачник Д. В., Сидоренко О. І. За стандартними звинуваченнями.— К., 1990.— 270 с.; Табачник Д. В., Ростальний В. М. Комсомол України: трагічні сторінки історії.— К., 1990.— 48 с.

⁵⁴ Шаповал Ю. І. Сталін, Сталінізм і Україна // *Маршрутами історії.*— К., 1990.— С. 288—317.

⁵⁵ Потебенько М. О. Протест // *Літ. Україна.*— 1989.— 31 серп.; Савцов В. Злочин, якого не було // *Рад. Україна.*— 1989.— 12, 13, 16, 19, 26, 27 верес.; Білокінь С. Репетиція беззаконь // *Україна.*— 1989.— № 37.— С. 13—15; — № 38.— С. 20—21; Болаболіченко А. «СВУ»: суд над переконаннями // *Вітчизна.*— 1989.— № 11.— С. 159—179; Кирилюк В. Процес СВУ — сталінська фальшивка // *Літ. Україна.*— 1989.— 7 груд.; За дверью без замка // *Раб. газета.* 1989.— 9 апр.; Реабілітована правда // *Рад. Україна.*— 1990.— 12 верес.

Результати зусиль своїх попередників прагнув врахувати автор і даного матеріалу, який, ясна річ, не можна вважати всеохоплюючим і тим більше вичерпним. Це лише крок до пізнання складних подій, що їх пережили наша республіка і Компартія України за часів сталінізму. Окремі нариси, з якими має змогу ознайомитись читач, це, скоріше, своєрідні камінці тієї історико-політичної мозаїки минулого, яку можна скласти лише колективними зусиллями і яка, сподіваємось, попри всі труднощі, буде складена.

Як Сталін став «батьком українського народу»

21 грудня 1949 р. Сталіну виповнилося 70 років. По країні котилася чергова всеосяжна хвиля славослов'я на адресу «батька народів». У цей же день ввечері москвичі й гості столиці, які брали участь у всенародному гулянні на Червоній площі, стали свідками вражаючого видовища: в небі над Кремлем спалахнув яскравим сяйвом портрет Сталіна. Фотографії (одну з яких вміщено на обкладинці книги Л. Беладі та Т. Крауса «Сталін») якоюсь мірою донесли до нас це феєричне видовище: портрет був освітлений таким чином, що промені розходились по небу ніби від нього, і все разом дуже нагадувало сходження Святого Духа, як його зображують у церковному живопису...

Та це був лише один епізод ідеологічного, як ми тепер звикли говорити, забезпечення сталінського ювілею. Не було у Радянському Союзі куточка, де б його не святкували. Лейтмотив урочистостей дуже виразно відбив В. М. Молотов у статті «Сталін і сталінське керівництво», вміщеній 21 грудня 1949 р. у газеті «Правда». «Тепер,— писав один із найвідданіших сталінських соратників,— особливо ясно, яким великим щастям для нашої Батьківщини і для всієї справи комунізму було те, що після Леніна комуністичну партію СРСР очолив товариш Сталін, під керівництвом якого ось уже понад чверть віку Радянський Союз переможно будує комунізм... Робітники, селяни та інтелігенція Радянського Союзу бачать, що сьогодні вони живуть краще, ніж учора, і добре знають, що завтра вони будуть жити краще, ніж сьогодні. Вони знають, що у них є надійний керівник — комуністична партія, мудрий вождь — Великий Сталін».

Не стояла осторонь урочистостей і Україна, з якої у Москву надійшло «Привітання товаришеві Й. В. Сталіну від Ради Міністрів Української РСР і ЦК КП(б) України. Ось що, зокрема, у ньому говорилося: «Понад 50 років Ви служите справі робітничого класу і всього трудящого людства як мудрий учитель і геніальний вождь...

Український народ ніколи не забуде і вічно буде славити Вас, товаришу Сталін, за ту неоціниму допомогу, яку Ви подали йому в боротьбі за встановлення Радянської влади в період громадянської війни, організувавши розгром інтервентів, білогвардійців і націоналістичних банд, за створення Української Радянської держави, в боротьбі проти всіх ворогів нашої Батьківщини, особливо у розгромі іноземних загарбників та їх презрених агентури — українських буржуазних націоналістів...

Завдяки Вам, під всеперемагаючим прапором партії Леніна — Сталіна зміцніла і розцвіла Українська соціалістична нація в дружній сім'ї всіх народів нашої багатонаціональної Радянської держави на чолі з великим і славним російським народом»⁵⁶.

Якими б не здавалися нам сьогодні такого роду оцінки, для більшості наших тодішніх співвітчизників вони були не тільки закономірними, а й єдино прийнятними. Воно й зрозуміло, адже не один рік су-

⁵⁶ Привітання товаришеві Й. В. Сталіну від Ради Міністрів Української РСР і ЦК КП(б) України // *Більшовик України*.— 1949.— № 2.— С. 6—7.

спільну свідомість послідовно, наполегливо, використовуючи різноманітні засоби, «обробляли» у душі безмежної і самовідданої любові до Сталіна. Були маси, партія, а на їх чолі мудрий вождь. Були, щоправда, чималі труднощі, але провину за них покладали, насамперед, на ворогів. Труднощі, хоч би якими вони не були, належало долати, ворогів, у міру їх виявлення, — нещадно знищувати. Ось так, ясно і просто, дивилися на життя, на політику мільйони людей. Це ми зараз розуміємо, що така ясність, за словами героя популярного роману, насправді являла собою одну із форм повного туману. А тоді...

Досить звернутися хоча б до історії сталінських ювілеїв, щоб зрозуміти, що не тільки простим трудівникам, а й багатьом партійцям важко було розібратись тоді у справжній ролі Сталіна на політичній авансцені та й взагалі в історії партії. Таке звертання дозволяє переконатися і в тому, що міф про «батька народів», культ сталінської особи не виник сам по собі. Його робили і врешті-решт він був зроблений з усіма його огидними рисами — обожненням вождя, наділенням його надлюдськими якостями, здатністю творити історію за власним планом. «Сталін,— стверджує один із його «сучасних» захисників»,— не любив, коли його вихваляють»⁵⁷. У 1937 р., коли письменник Ліон Фейхтвангер сказав про «позбавлене смаку, перебільшене схиляння перед його особою», яке спостерігалось у СРСР, сам Сталін пояснив, що поява його культу не є наслідком пропаганди. Це, мовляв, наслідок того, що робітники і селяни були надто зайняті іншими справами, щоб розвинути у собі хороший смак.

Що можна відповісти сучасному сталінському прихильникові і як прокоментувати сталінське пояснення Ліону Фейхтвангеру? По-перше, якби Сталін не любив, щоб його вихваляли, він би не дозволяв цього робити. Як не дозволяв свого часу В. І. Ленін. А по-друге, «поганій смак» робітникам і селянам протягом багатьох років прививав сам Сталін та його найближче оточення.

Розгорнемо газету «Правда» від 21 грудня 1929 р. Сталіну виповнилось 50 років. Невеликий портрет і вітання від ЦК і ЦКК ВКП(б), Президії Виконкому Комінтерну, ЦК ВЛКСМ, Московського обкому партії, членів Центральної Ради Профінтерну. Все це на першій сторінці, а далі понад п'яти газетних шпальт присвячені вітаням Сталіну, статтям про нього. Ось деякі назви цих статей: «Сталін і партія», «Твердокам'яний більшовик», «Сталін і Червона Армія», «Сталевий солдат більшовицької гвардії», «Ленінець, організатор, вождь», «Сталін як вождь Комінтерну», «Сталін і національна політика ленінської партії» та ін. Серед авторів статей — Л. М. Каганович, Г. К. Орджонікідзе, В. В. Куйбишев, К. Є. Ворошилов, А. І. Мікоян, А. С. Бубнов, Д. З. Мануїльський, М. М. Попов та ін.

Це було не просто визнання сталінського авторитету і його заслуг. Ці публікації наочно засвідчили лінію на створення культу вождя. Передова стаття газети завершувалась так: «Приклад і робота тов. Сталіна ще більше, ще тісніше згуртують ряди нашої партії, ряди міжнародної революції напередодні нових рішучих боїв, у які вступає міжнародний пролетаріат.

Хай живе залізна, єдина ленінська партія!

Хай живе її вождь т. Сталін!»

Минає десять років. У грудні 1939 р. «Правда» ще напередодні дня народження розпочинає публікацію матеріалів про нього. 20 грудня вона друкує на п'яти сторінках його коротку біографію. 21 грудня газета виходить на 12 (!) сторінках і всі вони присвячені одній особі. На першій сторінці великий портрет, Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння Сталіну звання Героя Соціалістичної Праці,

⁵⁷ Рыбин Т. Рядом со Сталиным // Социологические исследования.—1988.— № 3.— С. 88.

привітання від ЦК ВКП(б) і передова стаття «Рідний Сталін», у якій читаємо: «Сьогодні країна Рад, мільйони трудящих у всьому світі вітають вождя народів, великого основоположника комунізму. Кращі думки, почуття і побажання народів СРСР та пригнічених всього світу звернені до Сталіна, найвизначнішої людини нашого часу, у якої немає іншого життя, крім життя для народу.

Сталін — наш прапор!

Сталін — наше щастя!

Хай живе, хай здоровує довгі роки на радість і благо трудящих всього світу, на страх ворогам наш вождь, вчитель, товариш і друг Йосип Віссаріонович Сталін!»

У цьому номері «Правди», крім численних вітань, читач знаходив статті «Сталін, як продовжувач справи Леніна» В. М. Молотова, «Сталін і будівництво Червоної Армії» К. Є. Ворошилова, «Великий машиніст локомотива історії» Л. М. Кагановича, «Сталін — це Ленін сьогодні» А. І. Мікояна, «Сталін і великий колгоспний рух» А. А. Андреева, «Сталін і велика дружба народів» М. С. Хрушова, «Сталін про більшовицькі кадри» Г. М. Маленкова, «Сталін і турбота про людину» М. М. Шверніка, «Сталін і народ» М. Ф. Шкірятова, «Сталін і міжнародний пролетаріат» Г. Дімітрова, «Вчитель і друг людства» О. М. Поскрюбишева і Б. Двинського. У наступних номерах «Правда» продовжує вмещувати матеріали про Сталіна, сповіщає про обрання його почесним академіком АН СРСР, друкує повідомлення про хвилю зборів, вечорів, бесід з нагоди 60-річчя «вождя, вчителя, друга». Зокрема, 22 грудня відомий письменник Мартін Андерсен — Нексе пише: «Час належить Сталіну. Сотні мільйонів людей у всьому світі з почуттям глибокої вдячності думають про нього»⁵⁸.

Поза сумнівом, мільйони людей в нашій країні і за кордоном були чесними і щирими, коли із вдячністю згадували сталінське ім'я. Адже вони вірили Сталіну, і ця віра була заснована не на знанні справжніх фактів його біографії, а на міфах про «вождя народів». Письменники, художники, драматурги надавали цьому міфіві плоти й крові.

(Далі буде)

Одержано 19.09.90.

В первом разделе идет речь о подходах, которые проявились в публикациях последних лет, к проблеме сталинизма и его проявлениям на Украине. Предпринята попытка дать определение понятия «сталинизм».

⁵⁸ Нексе М.-А. Сталин // Правда.— 1939.— 22 дек.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ю. М. Гамрецький (Київ)

До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р.

У статті розглядаються існуючі в радянській історичній літературі різноманітні точки зору щодо характеру, керівництва і рушійних сил національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. В ній показано, як згубно позначилася адміністративно-командна система на бивченні цієї гострої і складної проблеми. Автор звертає увагу на необхідність її дальшої поглибленої розробки, що має винятково важливе значення для правдивого висвітлення історії Жовтневої революції.

Однією з невід'ємних складових частин комплексної багатопланової проблеми історії Великої Жовтневої соціалістичної революції є тема національно-визвольного руху у 1917 р. Порівняно з іншими вона не дістала досить глибокого і всебічного розгляду. Якоюсь мірою це пояснюється тим, що головна увага дослідників була спрямована насамперед на висвітлення вирішальної ролі більшовицької партії у підготовці й проведенні революції, історії робітничого класу та його союзника — трудящого селянства, на розкриття соціалістичних перетворень і всесвітньо-історичного значення Жовтневої революції. Крім того, складність теми, її політична гострота вимагали серйозної теоретичної підготовки і водночас ґрунтовного знання фактичної сторони питання. На жаль, і того й іншого, як правило, бракувало. Нерідко через це з-під пера вчених з'являлися або соціологічні схеми, відірвані від конкретної історії самого національно-визвольного руху, або подавався окремий ілюстративний матеріал без відповідного методологічного обґрунтування.

Фактично тільки після XX з'їзду КПРС дослідники впритул наблизилися до розглядуваної теми. Однак кроки ці були надто обережні. Адже ще не забулися недоброї пам'яті сталінські часи. Власна безпека вимагала обходити її стороною, обмежуватися загальними міркуваннями або спиратися на безпрограшну схему «про керівну і спрямовуючу роль». У протилежному разі з'являлася пряма загроза звинувачення в націоналізмі з відповідними службово-партійними висновками. Тому особливо охочих заглиблюватися в розробку проблеми налічувалися одиниці. Як наслідок — історіографія того періоду обмежується фактично десятком статей¹ і лише однією монографією².

¹ Короливський С. М. Украинское национальное движение в период подготовки и проведения Октябрьской революции // История СССР.— 1965.— № 5; Гамрецький Ю. М. Ставлення Рад робітничих і солдатських депутатів України у період двовладдя до питань національно-визвольного руху // Укр. іст. журн.— 1966.— № 7; Воробей П. І. Національна політика більшовиків України в період підготовки Великого Жовтня (березень—жовтень 1917 р.) // Наук. праці з історії КПРС.— К., 1967.— Вип. 15; Воробей П. І. Рабочий класс и украинское национальное движение // Российский пролетариат: облик, борьба, гегемония.— М., 1970; Нагорна Л. П. В. І. Ленін і українське питання в період підготовки Жовтневої революції // Укр. іст. журн.— 1968.— № 5; Куличенко М. І. Юбилейная литература о месте и роли национального вопроса в Октябрьской революции // Вопр. истории КПСС.— 1969.— № 3; Курас І. Ф. До питання про національно-визвольний рух на Україні в період підготовки і проведення Великого Жовтня // Наукові праці з історії КПРС.— К., 1968.— Вип. 20; Курас І. Ф. Боротьба більшовиків України за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень—жовтень 1917 р.) // Укр. іст. журн.— 1976.— № 12; Курас І. Ф. Розділ V // В авангарді революційних мас.— К., 1977; Симоненко Р. Г. О характере и дви-

Безумовно, в ряді узагальнюючих праць з історії Жовтневої революції вміщено фрагменти, в яких розглядаються ті чи інші аспекти, пов'язані з національно-визвольним рухом. Порушують цю складну проблему і ті автори, які свої дослідження присвятили вивченню національного питання і його розв'язання на Україні. Однак незважаючи на певні зрушення, все ж з ряду основних аспектів теми висловлено суперечливі міркування, а у викладі принципів моментів немає необхідної чіткості. Різний підхід дослідників до оцінки місця, ролі, характеру і рушійних сил національно-визвольного руху на Україні у 1917 р. свідчить про необхідність дальшого поглибленого дослідження теми.

Лютнева буржуазно-демократична революція завершилася, як відомо, перемогою повсталого народу. Самодержавство було повалено. Однак основні питання — аграрне і національне — лишилися нерозв'язаними. Їх мала вирішити майбутня соціалістична революція поряд з основним своїм завданням — знищенням експлуататорського ладу. Отже, багатомільйонне трудяще селянство і пригноблені народи, для яких національне і аграрне питання були корінними питаннями дня, об'єктивно перетворювалися у природного союзника пролетаріату в його боротьбі проти капіталістичного ладу.

Справді, після повалення царського самодержавства розгорнувся могутній національний рух, і лютий 1917 р. став певним рубежем його. Цей момент й зафіксований в резолюції з національного питання, прийнятій Всеросійською конференцією фронтових та тилкових військових організацій РСДРП(б) у червні 1917 р., де сказано, що національний рух (називається, зокрема, український) «...намітився в ході революції...»³.

В. І. Ленін, творча спадщина якого, незважаючи на нові підходи у вивченні історії революції, залишиться для дослідників важливим джерелом і цінним свідченням людини, що стояла в центрі тих буремних подій, аналізуючи наростання революції в країні, неодноразово звертався до питань національно-визвольного руху. У первісному начерку тез з національного і колоніального питань Володимир Ілліч писав не лише про нагромаджений у цьому плані міжнародний, а й внутрішній досвід, зокрема на Україні. Розсилаючи тези для ознайомлення учасникам II Конгресу Комінтерну, В. І. Ленін просив дати свої зауваження по 15 пунктах, і другим серед них після австрійського він поставив польсько-єврейський і український досвід⁴.

У самих тезах є надзвичайної важливості вказівки про характер національного руху і його керівництво. «Не підлягає ні найменшому сумніву, — відзначав Володимир Ілліч у своїй доповіді комісії по національному і колоніальному питаннях 26 липня 1920 р., — що всякий національний рух може бути лише буржуазно-демократичним, бо головна маса населення у відсталих країнах складається з селянства, яке є представником буржуазно-капіталістичних відносин»⁵. Цей висновок має пряме відношення як до українського, так і до кожного національного руху взагалі, оскільки неможливо провести різку грань між становищем народів, які населяли окраїни Росії, і народів відсталих і залежних країн. Отже, національний рух народів Росії, у тому числі український національний рух, за своєю суттю нічим не відрізнявся від будь-якого іншого такого ж руху. Тому спроби надати йому невла-

жущих силах національно-освободительного движения на Украине в период перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую // Науч. тр. по истории КПСС. — Киев, 1977. — Вып. 89.

² Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції. — К., 1971. — 144 с.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1978. — Т. 1. — С. 457.

⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 41. — С. 153.

⁵ Там же. — С. 231.

стивого характеру, виділити його з ряду інших подібних мимоволі можуть привести до висновку про особливі його риси, начебто зумовлені якимись винятковими особливостями структури самої нації.

Цікаво простежити, як трансформувався погляд на керівництво українським національно-визвольним рухом, його характер і рушійні сили у різних виданнях «Нарисів історії Комуністичної партії України». В трьох з них (виданих у 1961, 1964 й 1971 рр.) ще не говорилося прямо про керівну роль у ньому більшовицької партії. Однак до такого висновку підводив сам виклад матеріалу і теза про українську буржуазію, яка «...намагалася підпорядкувати національно-визвольний рух трудящих своєму впливові і використати його в своїх класових інтересах»⁶. Це була точка зору, санкціонована ЦК КПУ, оскільки з текстом книги було ознайомлене керівництво партії, яке й дало дозвіл на її публікацію. Аналогічний погляд на проблему був зафіксований у підготовленій також Інститутом історії партії при ЦК Компартії України праці, присвяченій історії громадянської війни⁷.

Нарешті, в останньому виданні «Нарисів» всі недомовленості було відкинуто, натяки зникли і цілком однозначно було заявлено, що «українська національна буржуазія перетворилась в низхідний, реакційний клас і не могла виступати гегемоном національно-визвольного руху»⁸. Більше того, твердилося, що «це ставило українську буржуазію не лише за рамки національно-визвольного руху трудящих, але й перетворювало в силу антинаціональну»⁹. Цілком логічно з цього випливав тільки такий висновок: національно-визвольний рух «під керівництвом більшовицької партії перетворився в надійний резерв соціалістичної революції»¹⁰. Подібне категоричне твердження міститься й у відповідній статті енциклопедичного довідника, який також вийшов під грифом Інституту історії партії: «Незважаючи на галасливі заяви і претензії на роль виразника і політ. керівника Н.-в. р., класова та ідейно-політ. позиція Центральної ради, бурж. і дрібнобурж. націоналістич. партій визначила їх місце поза рамками Н.-в. р. трудящих»¹¹. Так в основному розглядалося дане питання в усій історико-партійній літературі. Його виклад докорінно змінився і в головних працях з громадянської історії.

Напередодні Великої Вітчизняної війни вийшов у світ підготовлений співробітниками академічного Інституту історії короткий курс історії України, якого згодом запроторили до спецхранів за приписувані його авторам «грубі політичні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру»¹². З питання, яке розглядається в даній статті, у ньому сказано так: «Ще з самого початку Лютневої революції на Україні посилювався національний рух, на чолі якого стояли українські соціал-демократи, есери та соціалісти-федералісти»¹³. Цей курс, як і вся діяльність Інституту історії, через кілька років по закінченні війни стали предметом спеціальної постанови ЦК КП(б)У — «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР». Співробітників інституту зобов'язували «до кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії», зокрема,

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1961.— С. 162; Нариси історії Комуністичної партії України (видання друге, доповнене).— К., 1964.— С. 169; Нариси історії Комуністичної партії України (видання третє, доповнене).— К., 1971.— С. 172.

⁷ Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920 рр.— К., 1967.— Т. 1.— С. 23.

⁸ Нариси історії Комуністичної партії України (видання четверте, доповнене).— К., 1977.— С. 188.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник.— К., 1987.— С. 366.

¹² Більшовик України.— 1947.— № 8.— С. 3.

¹³ Історія України: Короткий курс.— К., 1941.— С. 283.

«правильно висвітлювати національно-визвольний рух на Україні в період імперіалізму...»¹⁴. Тим самим розвиток історичної науки в республіці загальмувався на довгі роки. Про її негативний авторитарно-волюнтаристський характер і орієнтацію дослідників на відхід від правдивого висвітлення вітчизняної історії йшлося в нещодавно прийнятій постанові ЦК Компартії України¹⁵.

Під час підготовки двотомного видання «Історії УРСР» окремі його розділи читалися в ЦК КПУ з відповідною правкою текстів. Щоправда, в ньому автори ще уникли прямих тверджень, хто ж очолював цей рух. «Між революційним пролетаріатом і українською національно-буржуазією,— сказано там,— точилась уперта боротьба за політичне керівництво непролетарськими трудящими масами»¹⁶.

І хоча в наступному виданні «Історії УРСР» наведена вище фраза збереглася, однак там вже є відома формула, перенесена з «Нарисів», про те, що «українська буржуазія за допомогою українських соціал-демократів та есерів намагалася прибрати до своїх рук керівництво національно-визвольним рухом»¹⁷. Тобто, відбулося поєднання двох різних підходів. В першому — керівництво рухом не визначалося, у другому — спостерігаємо вже певний крок до визнання в ньому провідної ролі партії більшовиків.

У 70-х роках прес на істориків значною мірою втратив свою колишню гостроту й силу, але їхні спроби відійти від оцінок нормативних видань рішуче відкидалися. Адміністративно-командна система прийняла всі сторони нашого життя, в тому числі й історичну науку. Інколи доходило до анекдотичних ситуацій. Так, під час підготовки п'ятого тому «Історії Української РСР», присвяченого Жовтневій революції і громадянській війні, його авторів і редакторів під загрозою партійних стягнень примушували майже дослівно переписувати з «Нарисів» деякі оціночні формулювання. Про українську національну буржуазію там, як і в «Нарисах», сказано, що вона намагалася «видати себе за керівника національно-визвольного руху», а також «докладала відчайдушних зусиль, щоб оволодіти національно-визвольним рухом та спрямувати його проти соціалістичної революції»¹⁸. Без будь-яких змін ці слова перейшли й у російське видання¹⁹.

Вище йшлося про три погляди на керівництво національно-визвольним рухом. Два з них цілком визначені — пролетаріат чи буржуазія. Третій можна назвати проміжним. У відомій узагальнюючій праці, наприклад, одночасно стверджується, що українська буржуазія і буржуазна інтелігенція прагнули до керівництва національним рухом, що Центральна рада намагалась його очолити²⁰, а також, що остання «прийняла на себе керівництво українським національним рухом»²¹. Хто ж тоді керував цим рухом? Незрозуміло, оскільки з приводу ролі більшовицької партії читаємо, що вона «зайняла у ставленні до українського національного руху позицію глибокого розуміння і повної підтримки справді визвольних прагнень українського народу»²².

Дивна еволюція щодо характеристики керівництва національно-визвольним рухом відбулася в трьох виданнях енциклопедії «Великая Октябрьская социалистическая революция». В опублікованій у 1968 р.

¹⁴ Більшовик України.— 1947.— № 8.— С. 2, 5.

¹⁵ Рад. Україна.— 1990.— 19 черв.

¹⁶ Історія Української РСР.— К., 1957.— Т. 2.— С. 34.

¹⁷ Історія Української РСР.— К., 1967.— Т. 2.— С. 27.

¹⁸ Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 5.— С. 32.

¹⁹ История Украинской ССР.— Киев, 1984.— Т. 6.— С. 32, 33.

²⁰ Королевский С. М. и др. Победа Советской власти на Украине.— М., 1967.— С. 130, 134; Королевский С. М. та ін. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.— К., 1967.— Т. 1.— С. 94.

²¹ Королевский С. М. та ін. Назв. праця.— Т. 1.— С. 96.

²² Королевский С. М. и др. Указ. соч.— С. 138; Королевский С. М. та ін. Назв. праця.— Т. 1.— С. 100.

праці стверджувалося, що «в обстановці «загального революційного чаду», викликаного швидкою перемогою над самодержавством, майже всюди керівництво Н.-в. р. захопили нац. бурж. і дрібнобурж. партії. Так, укр. Центр. раду очолювали ідеолог укр. буржуазії М. С. Грушевський, лідер укр. с.-д. В. К. Винниченко...»²³ і т. д. Видана у 1977 р. енциклопедія, яка в своїй основі повторила і значно доповнила попередню, у даному конкретному випадку зовсім обійшла це питання. Незрозуміло, чому в спеціальній статті нічого не говориться ні про характер національно-визвольного руху, ні про його рушійні сили та керівництво²⁴. Нарешті, у третьому виданні (1987), на відміну від першого, висловлено зовсім протилежну думку. Там відзначається «прагнення панівних класів захопити керівництво Н.-в.-р. і спрямувати його на шлях сепаратизму...»²⁵.

Отже, в ряді спеціальних довідкових і енциклопедичних видань, де, здавалося б, читач мав знайти чітку відповідь на порушене питання, висловлюються полярні твердження або ж воно зовсім обходиться. Так, у змістовній праці «Октябрьская революция. Вопросы и ответы» в двох розділах «Як розгорталася національно-визвольна боротьба народів Росії?» та «Як розгортався національно-визвольний рух народів Росії восени 1917 року?» з цього приводу зовсім нічого не сказано²⁶.

Якщо така розбіжність спостерігається у виданнях, які насамперед орієнтовані на широкого читача, то зовсім не дивно, що в індивідуальних та колективних працях трапляються різні оцінки й характеристики національно-визвольного руху. Погляд на пролетаріат і партію як на його керівників став у літературі домінуючим. В публікаціях одного з прибічників цієї позиції неодноразово наголошується, що «партія більшовиків, а не дрібнобуржуазні лжепатріоти, виступала справжнім* керівником національно-визвольного руху, наповнивши його класово інтернаціональним змістом»²⁷, а сам рух характеризується як рух «широких трудящих мас України на чолі з робітничим класом проти соціального і національного гноблення»²⁸. Поняття «широкі трудящі маси» конкретизується — це пролетаріат, селянство, демократична інтелігенція²⁹. Іноді уточнюється, яка саме частина селянства, поряд з переліченими вище класами і верствами, була його основною рушійною силою³⁰.

Вважаючи пролетаріат керівником руху, дослідники, на наш погляд, не враховують того загальновідомого факту, що після Лютого «гігантська дрібнобуржуазна хвиля захлеснула все, подавила свідомий пролетаріат не тільки своєю чисельністю, але й ідейно, тобто заразила, захопила дуже широкі кола робітників дрібнобуржуазними поглядами на політику»³¹, що у селі, як писав В. І. Ленін у вересні 1917 р., «фірма» есерів поки що панує...»³², що у переважній більшості Рад робітничих і солдатських депутатів на Україні аж до жовтня названого

²³ Великая Октябрьская социалистическая революция.— М., 1968.— С. 263.

²⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция : Энциклопедия. — М., 1977.— С. 374—376.

²⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция : Энциклопедия : Изд. третье, доп.— М., 1987.— С. 331.

²⁶ Октябрьская революция: вопросы и ответы.— М., 1987.— С. 101—104, 198—200.

* Навряд чи правомірним є вживання в даному контексті терміну «справжній», оскільки він передбачає наявність іншого керівника руху, що не вкладається в концепцію автора.

²⁷ Укр. іст. журн.— 1976.— № 12.— С. 26.

²⁸ Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції.— С. 41.

²⁹ Укр. іст. журн.— 1976.— № 12.— С. 26.

³⁰ Науч. труды по истории КПСС.— Вып. 89.— С. 53.

³¹ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 151—152.

³² Ленін В. І. Лист голові обласного комітету армії, флоту і робітників Фінляндії І. Т. Смілзі // Там же.— Т. 34.— С. 252.

року верховодили дрібнобуржуазні партії. Ігнорувати все це — значить не враховувати всієї складності ситуації і дещо випереджати хід історичних подій.

Таким чином, за своїми рушійними силами і спрямованістю національно-визвольний рух у даному випадку зливається з пролетарським, втрачається його специфіка. Цим самим знімаються усі внутрішні складності і труднощі руху, та напружена боротьба за маси, яку вели більшовики. Отже, питання про рушійні сили і керівництво національно-визвольним рухом виходить за межі даної проблеми. Воно тісно стикається з питанням про ступінь більшовизації мас, їх готовності до соціалістичної революції і є складовою частиною більш широкої проблеми — про формування політичної армії соціалістичної революції.

Для більшовиків у 1917 р. було цілком зрозуміло, який характер мав національно-визвольний рух на етапі підготовки соціалістичної революції і хто був тоді його керівником. У резолюції «Про самовизначення України», прийнятій на I Всеукраїнському з'їзді Рад (11—12 грудня 1917 р.), відзначалося, що втілення в життя принципу права націй на самовизначення (а саме воно є кінцевою метою національного руху) «потрапило до рук української буржуазії і дрібнобуржуазних соціалістів, які, проголосивши Українську Республіку, проводять дрібнобуржуазну політику в інтересах буржуазії не тільки української, а й не української»³³. Офіційні документи і настановчі статті у більшовицьких газетах відображали колективний досвід і знання ситуації. Так, у передовій статті «Донецького пролетарія» — органу Донецько-Криворізького обласного комітету РСДРП(б) висловлювалася тверда впевненість, що «лінія поведінки теперішніх вождів українського руху безумовно довго підтримуватись не буде»³⁴.

У національно-визвольному русі на Україні в 1917 р. спостерігалися дві тенденції — буржуазно-націоналістична і революційно-демократична, які з наближенням революції дедалі більше розходилися. Деякі дослідники схильні надавати їм цілком завершених форм, розглядати як два виразно окреслені і визначені потоки, очолювані різними політичними силами: революційно-демократичний рух трудящих — партією більшовиків, буржуазно-націоналістичний — українськими буржуазними і дрібнобуржуазними партіями³⁵. При цьому не зазначається, протягом якого часу тривало таке становище — усього періоду переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, чи на якомусь визначеному етапі.

З певними застереженнями можна говорити про два потоки, які ставали дедалі виразнішими після Жовтня. До того ж, слід враховувати, що в листопаді на виборах до Всеросійських Установчих Зборів більшовики отримали на Україні 10% голосів, а есери (українські і російські) — близько 80%³⁶; що Центральна рада, яка до того ще не була при владі, не встигла виявити себе як антинародна сила і тоді ще користувалася підтримкою серед селянства і українських військових частин, тобто серед значної частини трудящих; що процес вивільнення з-під впливу українських дрібнобуржуазних партій тільки почав розгортатися. Тому поділ національно-визвольного руху на дві протилежні течії протягом усього періоду його існування, як це робиться в одній з нещодавно виданих публікацій, виглядає надуманим і

³³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. документов и материалов. — Киев, 1957. — Т. 2. — С. 575.

³⁴ Донецкий пролетарий. — 1917. — 15 нояб.

³⁵ Укр. іст. журн. — 1976. — № 12. — С. 27; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — Киев, 1978. — С. 144—145.

³⁶ Ленин В. И. Выборы до Установчих зборов і диктатура пролетариату // Повне зібр. творів. — Т. 40. — С. 3.

штучним. «Одна частина національно-визвольного руху, — зазначається в ній, — представлена українською буржуазією, верхами дрібної буржуазії та їх політичними партіями і організаціями, домагалася здійснення самовизначення України буржуазно-націоналістичними силами. Друга частина цього руху — основні маси робітників, селян і середніх верств міського населення, які власне і були національно-визвольним потоком, — прагнула самовизначення України внаслідок перемоги соціалістичної революції»³⁷.

Вище уже йшлося про те, що в літературі по-різному визначають характер і завдання національно-визвольного руху у період між лютом і жовтнем 1917 р. Деякі автори, наприклад, вважають, що його цілі одразу ж були підпорядковані завданням соціалістичної революції і по суті з ними злилися. «У період підготовки соціалістичної революції національно-визвольний рух вступив у якісно новий етап свого розвитку»³⁸, — читаємо в одній із статей. Автор прямо не каже, про який якісно новий етап ідеться. Однак його позиція виразно визначилася через кілька сторінок у такому висновку: «Очолювана пролетаріатом, революційна національно-визвольна боротьба дедалі ширше й глибше охоплювала найбільше селянство і демократичну інтелігенцію, які разом з промисловими робітниками ставали її активною рушійною силою»³⁹.

У розглянутих працях зустрічаються різні думки щодо часу злиття національно-визвольного руху з усіма іншими революційними потоками. «Звичайно, — відзначається, наприклад, в одній з колективних монографій, — національно-визвольний рух не відразу злився з соціалістичною революцією»⁴⁰ (очевидно, правильніше було б говорити — з пролетарським, соціалістичним рухом). До Квітневої конференції, вважає І. Ф. Курас, «національний рух був складовою частиною суспільного, загальнодемократичного руху»⁴¹. Однак досить швидко, на його думку, ще у період мирного розвитку революції відбулося злиття соціалістичного руху з національно-визвольним. Він прямо пише: діяльність більшовиків України «привела практично ще у період двовладдя до злиття робітничого, аграрного і національно-визвольного рухів в єдиному революційному руслі»⁴².

Незрозуміло, чому загальнодемократична боротьба за мир при цьому не врахована. Адже відомо, «коли в Росії революція почалась, почалась і революційна боротьба знизу за мир»⁴³. Тим більше, що між боротьбою за справедливий демократичний мир і боротьбою за самовизначення народів існував безпосередній тісний зв'язок.

Таким чином, наведене формулювання не може бути прийнятним не лише тому, що воно неточне і випереджає хід подій, а й тому, що автор протиставляє більшовиків України усій партії, стверджуючи, нібито їм вдалося очолити усі революційні потоки і з'єднати їх в один ще до липня 1917 р., у той час як в усій країні, насамперед в основних центрах — Петрограді й Москві — розв'язати це завдання вдалося тоді, коли назріла загальнонаціональна криза, тобто в жовтні 1917 р.

У період загальнонаціональної кризи, що склалася в країні напередодні Жовтневої революції і яку В. І. Ленін охарактеризував як «переломний момент революції»⁴⁴, відбувалося посилення різних форм

³⁷ Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. Забуті події та імена: Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період. — К., 1990. — С. 122—123.

³⁸ Науч. тр. по истории КПСС. — Вып. 89. — С. 45.

³⁹ Там же. — С. 53.

⁴⁰ В авангарді революційних мас. — С. 125.

⁴¹ Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції. — С. 142.

⁴² Укр. іст. журн. — 1976. — № 12. — С. 41; В авангарді революційних мас. — С. 141.

⁴³ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 32. — С. 267.

⁴⁴ Ленін В. І. Криза назріла // Повне збір. творів. — Т. 34. — С. 261.

боротьби, їх зближення і створення єдиного фронту проти контрреволюційного Тимчасового уряду.

Більшовицькі організації України напередодні Жовтня, відзначається в колективній праці, «завоювали симпатії і співчуття українських народних мас, створивши цим передумови для з'єднання у недалекому майбутньому в єдиному потоці робітничого соціалістичного руху, революційно-демократичної боротьби за землю й мир і національно-визвольного руху українських народних мас»⁴⁵.

Могутній революційний рух, який розгорнувся по всій Україні після Жовтневого збройного повстання у Петрограді, увібрав усі революційні потоки, що надало йому небачених розмаху і сили. У період підготовки і проведення I Всеукраїнського з'їзду Рад, коли пролетаріат взяв у свої руки безпосередньо організацію української радянської робітничо-селянської держави, більшовики України підпорядкували національно-визвольний рух завданням соціалістичної революції.

Таким чином, з'єднання національно-визвольного руху з пролетарським і селянським, з рухом трудящих за мир, яке сталося на Україні в грудні 1917 р., створило принципово іншу ситуацію, породило, як писав В. І. Ленін 12 грудня 1917 р., «нове групування класових сил»⁴⁶.

Усі вищеназвані позиції щодо керівництва національно-визвольним рухом окреслені в літературі з достатньою визначеністю. Проте ряд авторів, які заперечують провідну роль української буржуазії в національному русі на етапі переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, часом роблять заяви, які можна було б розглядати як певну відмову від умоглядної схеми і наближення до реальної дійсності, якби вони не були висловлені в один і той же час. Так, в одній з колективних праць читаємо таке: «Незважаючи на помітні позиції буржуазно-поміщицької Центральної ради у національно-визвольному русі, які ще зберігалися, маси дедалі більше відходили від впливу буржуазних націоналістів, національно-визвольний рух набував антикапіталістичного характеру»⁴⁷.

Проте наведене твердження суперечить загальній концепції автора. Так відбувається тому, що дослідниками належним чином не аналізується конкретна ситуація, яка склалася на Україні у 1917 р., а також зовсім не враховується відоме ленінське положення. «Оскільки буржуазія нації пригнобленої бореться з гноблячою, — підкреслював В. І. Ленін, — оскільки ми завжди і в усякому разі і рішуче всіх за, бо ми найсміливіші і найпослідовніші вороги гноблення. Оскільки буржуазія пригнобленої нації стоїть за свій буржуазний націоналізм, ми проти... У кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст проти гноблення, і саме цей зміст ми безумовно підтримуємо, строго виділяючи прагнення до своєї національної винятковості...»⁴⁸.

Цей загальнодемократичний зміст дістав своє виявлення у I Універсалі Центральної ради, котрий іноді навіть не згадується⁴⁹. Викладені в ньому вимоги В. І. Ленін неодноразово характеризував як найскромніші і найзаконніші. «Ні один демократ, — писав Володимир Ілліч, — не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог»⁵⁰. Опублікованими в «Правде» статтями («Україна», «Україна і поразка правлячих партій

⁴⁵ Короливський С. М. и др. Указ. соч.— С. 235; Короливський С. М. та ін. Назв. праця.— Т. 1.— С. 167.

⁴⁶ Ленін В. І. Тези про Установчі збори // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 158.

⁴⁷ В боротьбе за власть Советов на Украине.— Киев, 1977.— С. 147.

⁴⁸ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 262.

⁴⁹ Укр. іст. журн.— 1976.— № 12; Науч. тр. по истории КПСС.— Вып. 89.

⁵⁰ Ленін В. І. Україна // Повне збір. творів.— Т. 32.— С. 333.

Росії» та ін.) В. І. Ленін завдавав відчутного удару шовіністичній політиці Тимчасового уряду і партій меншовиків та есерів, що його підтримували, виступаючи одночасно на захист демократичних вимог національного руху. Як правильно відзначає Л. П. Нагорна, «уважне ставлення В. І. Леніна до першого універсалу Центральної ради і підтримка висунутої в ньому вимоги автономії України в складі Росії саме і являли собою підтримку того загальнодемократичного змісту проти гноблення, який був в українському буржуазному націоналізмі в час його фронди щодо Тимчасового уряду»⁵¹.

У розглядуваних працях у повній відповідності із справжнім станом речей підкреслюється єдність російської і української буржуазії, її спільне намагання відвернути соціалістичну революцію в країні, фактичне об'єднання в єдиний антиреволюційний фронт. Однак при цьому часом ігноруються ті складності, які мали місце у їхніх взаємовідносинах.

Всіляко пригладжуючи справжнє становище, дослідники стверджують, наприклад, що «перші кроки Центральної ради по скликанню різного роду з'їздів (у даному випадку селянського) не тільки не викликали заперечень з боку Тимчасового уряду, а й здійснювалися за узгодженням з ним»⁵².

При цьому зовсім не береться до уваги шовіністична кампанія, розгорнута у пресі проти військового з'їзду, що скликався. Цьому, як відомо, В. І. Ленін присвятив спеціальну статтю — «Не демократично, громадянине Керенський». У ній викривалася діяльність Тимчасового уряду і його військового міністра, які заборонили проведення з'їзду. На I Всеросійському з'їзді Рад В. І. Ленін виступив із звинуваченням на адресу великоруської буржуазії і дрібнобуржуазних партій, що підтримували її імперіалістичну політику щодо України, створюючи «конфлікти «недозволенні й неприпустимі»⁵³. «Ви і ваш уряд, — сказав, зокрема, він, — ваші нові міністри на ділі продовжують з Фінляндією і Україною політику анексій. Ви чіпляєтесь до українського з'їзду, забороняєте його збори через ваших міністрів. Це не є анексія? Це — політика, яка є наругою з прав народності, що терпіла муки від царів за те, що діти їх хочуть говорити рідною мовою»⁵⁴.

Питання про складності у взаємовідносинах між Тимчасовим урядом і Центральною радою у ряді випадків дослідниками обходяться. Безумовно, немає необхідності це питання штучно вип'ячувати, оскільки не розходження, які існували між ними, були визначальними у їхніх відносинах, але й ігнорування його, яке все ж іноді має місце, свідчить про дещо однобічний підхід. Стверджується, наприклад, що «в міру зростання пролетарської революції суперечності між ними згладжувалися»⁵⁵, що рада була «органом однотипним з Тимчасовим урядом, постійно перебувала по один бік барикад з усією контрреволюцією»⁵⁶. Великоруська буржуазія і її Тимчасовий уряд, які мріяли про безроздільне панування в країні, розгорнули активні дії і проти національно-визвольного руху. У маніфесті, прийнятому VI з'їздом РСДРП(б), відзначалося, що «проти українців ведеться рішуча атака...»⁵⁷. В. І. Ленін наприкінці вересня в статті «Криза назріла» та-

⁵¹ Укр. іст. журн.— 1968.— № 5.— С. 53.

⁵² Науч. тр. по истории КПСС.— Вып. 89.— С. 52.

⁵³ Ленін В. І. Промова про ставлення до Тимчасового уряду 4(17) червня: I Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдат. депутатів // Повне збір. творів.— Т. 32.— С. 263.

⁵⁴ Там же.— С. 278.

⁵⁵ Революционное движение в России в сентябре 1917 г.: Общациональный кризис.— М., 1961.— С. 573.

⁵⁶ Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соціалістичний вибір українського народу // Комуніст України.— 1989.— № 5.— С. 42.

⁵⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 1.— С. 490.

кож писав, що «на Україні конфлікти українців взагалі і українських військ зокрема з урядом все частішають»⁵⁸.

У прямому зв'язку із загальною ситуацією слід розглядати відому Центральної ради послати своїх представників на Московську державну нараду і різку критику великодержавної урядової політики, що прозвучала на Демократичній нараді у виступах членів ради. У свою чергу, Тимчасовий уряд вирішив порушити проти лідерів останньої судову справу. Таким чином, хоч відзначені суперечності проявлялися в одному соціальному таборі, однак їх характер загострився, конфлікт посилювався. Зростання антиурядових настроїв змушувало «українських Керенських», як називав лідерів ради і Генерального секретаріату В. І. Ленін⁵⁹, надзвичайно боязкими діями і проти їхньої волі все ж грати на тому етапі в даному конкретному питанні певну позитивну роль.

У цьому зв'язку слід відзначити, що елементи загальнодемократичного змісту в націоналізмі пригнобленої нації мали місце не лише до липня, як це, наприклад, схильний був вважати С. М. Корольовський⁶⁰. Цілком зрозуміло, що такого роду елементи були відсутні в поміщицько-клерикальному і буржуазному націоналізмі різної орієнтації і наявні у середовищі українських соціал-демократів та есерів. Із сказаного вище впливає, що і в період безпосередньої підготовки штурму у тій конкретній ситуації елементи загальнодемократичних вимог спостерігалися у певній частини представників буржуазно-націоналістичного руху, який підтримувала партія більшовиків, поглиблюючи конфлікт і сприяючи посиленню загальної революційної кризи.

Деякі складні й суперечливі події періоду боротьби за владу Рад дуже легко було пояснити, як відзначалося на XX з'їзді КПРС, «не зміною співвідношень класових сил в окремі відрізки часу, а нібито шкідливою діяльністю окремих тодішніх партійних керівників, через багато років після описуваних подій неправильно оголошених ворогами народу»⁶¹. Відтоді історичні дослідження почали рішуче звільнятися від спрощеності і суб'єктивізму, набираючи необхідної глибини і багатоплановості. Однак усе ж із часом замість всебічного аналізу проблеми під маскою показної об'єктивності з'являлися дещо видозмінені, проте старі за своєю суттю, відкинуті життям схеми.

Справжні помилки, що мали місце, надзвичайно гіперболізовувалися, часом аж до перекреслення всієї позитивної роботи, проведеної в ході підготовки і здійснення соціалістичної революції. Так, дії більшовиків України, і зокрема Києва, зображалися як ціла серія помилок, промахів і прорахунків. На їхню адресу висувалися дуже серйозні звинувачення у недалекоглядності, теоретичній безпорадності та злочинному угодовстві. І це стосувалося партійної організації, яка двічі протягом короткого часу зуміла підняти пролетаріат і революційних солдатів гарнізону на героїчну боротьбу: у жовтні — проти військ Тимчасового уряду, а у січні 1918 р. — проти Центральної ради.

Протягом усього періоду переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну більшовикам доводилося вирішувати численні питання, уміло застосовувати різні форми боротьби. В ланцюгу подій вступ їх до Центральної ради 9 серпня мав неабияке значення. У цьому кроці виразно проявлялася наступальна позиція, спрямована на викриття великодержавної політики Тимчасового уряду і буржуазно-націоналістичних устремлень лідерів ради.

⁵⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 263.

⁵⁹ Ленін В. І. Доповідь про діяльність Ради Народних Комісарів 11(24) січня: Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, 10—18 (23—31 січня 1918 р.) // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 258.

⁶⁰ История СССР.— 1965.— № 5.— С. 22.

⁶¹ XX съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стеногр. отчет.— М., 1956.— Т. 1.— С. 326.

Природно, що з приводу декларації більшовиків, проголошеної на засіданні ради 9 серпня, визначилися дві цілком полярні точки зору. Ряд дослідників позитивно оцінив її, вважаючи виявом умілої і гнучкої тактики⁶². Інша група істориків, що, як правило, відстоює погляд на керівну (одразу ж після лютого) роль більшовицької партії у національному русі, розглядає його як помилковий крок, що не відповідав завданням VI з'їзду РСДРП(б), як приклад угодовства, нерозуміння суті Центральної ради⁶³. Слід сказати, що деякі автори намагаються цей факт просто замовчати.

Для доказу помилковості входження більшовиків до Центральної ради історики, як правило, наводять, приклад з київським «Особливим комітетом по охороні революції», куди в дні корніловського заколоту ввійшли і представники від більшовиків. Загальноміська конференція РСДРП(б), враховуючи, що цей так званий «комітет» був створений для підтримки Тимчасового уряду, засудила дії своїх товаришів по партії, а секретар ЦК РСДРП(б) Я. М. Свердлов у листі від 16 вересня 1917 р. назвав їх хибною коаліцією⁶⁴. Подібний підхід механічно переноситься дослідниками і на факт вступу більшовиків до Центральної ради, який мав на меті принципово інше завдання: рішуче викриття великодержавної урядової політики та буржуазних націоналістів, а також сприяння інтернаціональному згуртуванню трудящих.

З усіх найважливіших питань комітет РСДРП(б) звертався до загальноміської конференції, яка виносила своє остаточне рішення. Так було і в даному разі. 24 вересня О. Горвиць, який на відміну від Г. Пятакова після Квітневої конференції відстоював ленінську позицію в національному питанні і неухильно втілював рішення партії у життя⁶⁵, звітував про діяльність комітету на міських зборах більшовиків. Він, зокрема, спинився і на питанні про входження до Центральної ради, яке, за його словами, «було вирішене позитивно»⁶⁶.

По доповіді було прийнято резолюцію (одноголосно). Очевидно, з цього питання на конференції не виникало суперечностей. У протилежному разі вони дістали б відображення в документах.

В окремих працях істориків часом ще трапляються бездоказові суб'єктивістські твердження, що свідчать про упереджений підхід і відсутність глибокого розуміння конкретної ситуації. Так, непомірно перебільшується реальний вплив Г. Пятакова на київську більшовицьку організацію.

Проте відомо, що, виступивши проти ленінських Квітневих тез, Г. Пятаков не дістав підтримки на загальноміській конференції РСДРП(б). Його спроби проводити антиленінський курс наштовхувалися на незмінний опір. Так було не лише з Квітневими тезами, а й з резолюцією Квітневої конференції з національного питання, яка була прийнята всупереч позиції Г. Пятакова. Тому твердження про те, що рішення послати своїх представників до Центральної ради нібито було прийняте Київським комітетом РСДРП(б) «...з ініціативи і під тиском Пятакова і його прихильників»⁶⁷, безпідставне. Все це сталося після

⁶² Короливский С. М. и др. Указ. соч.— С. 231; Королівський С. М. та ін.— Т. 1.— С. 165.

⁶³ Нариси історії Комуністичної партії України (видання четверте, доповнене).— С. 200; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине.— Киев, 1977.— Ч. 1.— С. 406; В борьбе за власть Советов на Украине.— С. 146; Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— Киев, 1980.— С. 141.

⁶⁴ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными большевистскими организациями (март—октябрь 1917 г.): Сб. документов.— М., 1957.— С. 39.

⁶⁵ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.).— Киев, 1957.— С. 703.

⁶⁶ Голос социал-демократа.— 1917.— 29 сент.

⁶⁷ В борьбе за власть Советов на Украине.— С. 145. Ця ж точка зору була

того, як конференція РСДРП(б) прийняла ленінську резолюцію з національного питання (2 липня) і відмовилася підтримати пропозиції Г. Пятакова. Останній повністю ігнорував національне питання, національний рух і національні установи, а згодом став противником ленінської позиції про крайову владу на Україні. На зборах громадських організацій міста 16 жовтня 1917 р., виражаючи точку зору невеликої групи своїх однодумців, Г. Пятаков заявив: «Ми з товаришами українцями (так тоді називали членів УПСР і УСДРП.— Ю. Г.) на ґрунті крайової влади не зговоримось»⁶⁸. Тоді у його заяві ще чітко не прозвучала принципова відмінність інтернаціоналістської точки зору від націоналістичної щодо будівництва крайової влади, а мало місце пряме заперечення національної державності взагалі як такої. Таким чином, входження представників більшовицького комітету до Ради суперечило усій нігілістичній концепції Г. Пятакова щодо національного руху.

Дії ж київських більшовиків у даному разі відповідали ленінським вимогам врахування конкретної ситуації. У статті «Політичне становище», яка була опублікована за тиждень до початку роботи VI з'їзду РСДРП(б) і покладена в основу його рішень, В. І. Ленін підкреслював необхідність в умовах розгулу контрреволюції поєднання легальної роботи з нелегальною. «Партія робітничого класу,— наголошував, зокрема, він,— не залишаючи легальності, але й ні на хвилину не перебільшуючи її, повинна поєднати легальну роботу з нелегальною, як у 1912—1914 роках»⁶⁹.

Немає нічого дивного в тому, що іноді у того чи іншого дослідника з часом точка зору на питання, що вивчається, уточнюється або навіть змінюється. Це — незмінний елемент справді творчого процесу. Відшукуються нові документи, з'являються невідомі факти, що проливають світло на недосить вивчені, спірні питання. Проте інколи одні й ті ж автори без будь-якої аргументації висловлюють цілком протилежні міркування з одного й того ж приводу. Йдеться про згадану декларацію і факт вступу більшовиків до Ради⁷⁰. Навряд чи такого роду оцінки, що виключають одна одну, сприяють з'ясуванню суті питання. Вони лише ведуть до плутанини, породжують у читачів небезпідставний подив.

Таким чином, незважаючи на наявність різних точок зору з основних питань даної теми, можна все ж з упевненістю сказати, що у її розробці помітні дуже істотні зрушення, які орієнтують дослідників на дальше поглиблене її вивчення. Радянськими істориками зібрано значний фактичний матеріал, намічено основні напрями дослідження, поставлено ряд важливих питань, які, безперечно, будуть вивчатися.

При цьому на першорядну увагу заслуговує теоретичний аспект теми, який має тісно ув'язуватися з конкретною історією самого національно-визвольного руху. Якнайважливішого вивчення потребує фактичний бік питання. Адже, як правило, дослідниками наводиться обмежена кількість фактів, нерідко випадкових, нетипових. Тим часом відомо, що національно-визвольний рух, який широко розгорнувся напередодні Жовтня у різних частинах України, був нерівномірним. Ці відмінності, як і форми, у які він виливався, потребують найпильнішого розгляду. Наприклад, в усіх губерніях і повітах відбулися так звані національні з'їзди і конференції. Тільки на Київщині протягом року пройшли чотири губернські з'їзди, матеріали яких зберігаються у ЦДАЖР УРСР. Стенограми деяких із цих з'їздів сво-

викладена у кн. А. В. Лихолата «Здійснення ленінської національної політики на Україні, 1917—1920» (К., 1967.— С. 63).

⁶⁸ Робітнича газ.— 1917.— 18 жовт.

⁶⁹ Ленін В. І. Політичне становище // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 5.

⁷⁰ Див.: Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції.— С. 112—113; В боротьбе за власть Советов на Украине.— С. 145—146.

го часу було видано⁷¹, а дослідники досі не використали їхні матеріали.

По всій Україні в досліджуваний період створювалися національні ради і представництва, виникали жіночі й молодіжні національні організації, розгорталася культурно-освітня робота, йшло формування національних військових частин. Те ж саме відбувалося й у Петрограді, Москві та інших містах Росії, де виникали подібні організації. Активно ширився національний рух і в армії. Однак про це в нашій літературі годі й сподіватись щось знайти.

Питання про керівництво національно-визвольним рухом авторами ряду праць розв'язується досить просто. Воно вважається само собою зрозумілим. Це відбувається тому, що цілком безперечні тези про наявність у більшовиків ясної і чіткої програми з національного питання, яка відповідала інтересам пригноблених народів, змішується з цілком конкретним питанням про керівництво партією пролетаріату національно-визвольним рухом у період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Іноді дослідники для доказу своєї точки зору наводять сумарні дані про кількість обговорень різних аспектів національного руху на загальних зборах і конференціях київських більшовиків, на засіданнях Київського комітету РСДРП(б) (у період двовладдя, наприклад, 35 разів)⁷². Такого роду дані (а підхід до них часто формальний, оскільки суть при цьому не аналізується) свідчать насамперед тільки про значення самого питання, про ту увагу, яка йому приділялася. На жаль, автори не наводять такого роду фактів по інших більшовицьких організаціях. І це, очевидно, не випадково. Такі дані не були б достатнім підтвердженням прийнятої ними системи доказів. Як відомо, це питання часто обговорювалося тоді на зборах і засіданнях різних буржуазних і дрібнобуржуазних партій. І якщо стати на шлях формально-порівняльних зіставлень, то навряд чи можна при цьому дійти правильних висновків.

Потребує поглибленого вивчення і проблема ставлення буржуазних і дрібнобуржуазних партій до національного питання й національного руху. Наявність великої кількості великодержавно-шовіністичних і буржуазно-націоналістичних партій ускладнювала політичну боротьбу, перешкоджала вивільненню мас з-під впливу дрібнобуржуазної стихії, вимагала від пролетаріату та його партії значних додаткових зусиль для того, щоб спрямувати національно-визвольний рух в річище загальної боротьби за перемогу соціалістичної революції.

Особливої уваги потребує вивчення того, як настанови з національного питання, прийняті на з'їздах і конференціях РСДРП(б), практично впроваджувалися на місцях, як кожна з великих більшовицьких організацій України виробляла своє ставлення до тих чи інших аспектів, пов'язаних з національно-визвольним рухом, як це питання розв'язувалося в об'єднаних організаціях, частка яких на Україні у період двовладдя була досить значною. При цьому важливо відтворити правдиву картину, не приховуючи недоліків і помилок, які мали місце. Це дасть можливість глибше розкрити успіхи і труднощі боротьби за владу Рад на Україні.

Одержано 7.05.90.

⁷¹ Перший Український з'їзд у Чернігові (8—10 червня 1917 р.).— Чернігів, 1917.

⁷² Мусієнко В. В. Висвітлення керівної ролі більшовиків у національно-визвольному русі трудящих України 1917 р. в радянській історіографії // Наук. праці з історії КІРС.— К., 1972.— Вип. 52.— С. 20; Мусієнко В. В. Більшовики України в Жовтневій революції.— К., 1976.— С. 75.

В статті розглядаються існуючі в радянській історичній літературі різні точки зору щодо характеру, керівництва і рухомих сил національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. В ній показано, як пагубно вплинула адміністративно-командна система на вивчення цієї глибокої і складної проблеми. Автор звертає увагу на необхідність її подальшого вивчення, яке має виключно важливе значення для правдивого висвітлення історії Октябрської революції.

В. В. Будяков (Київ)

Зарубіжна історична література про португальський колоніалізм

Дано історіографічний огляд досліджень зарубіжних істориків, політиків та дипломатів, присвячених різним аспектам колоніальної політики, що її здійснювала Португалія в Африці.

60-ті — перша половина 70-х років ознаменувалися новими успіхами народів Африки в боротьбі проти колоніалізму та імперіалізму. На початку 60-х років у національно-визвольний рух включилися її португальські колонії. До середини 70-х років ця боротьба переможно завершилася.

25 квітня 1974 р. у Португалії в результаті військового перевороту, очолюваного революційно настроєними капітанами португальської армії, впав найстаріший у Європі фашистський режим, який проіснував майже півстоліття.

Події 25 квітня стали кульмінацією тривалого історичного процесу, в основі якого лежали такі фактори, як антифашистський рух португальського народу, наслідки багаторічної антиколоніальної боротьби в Африці, збройні виступи за незалежність народів Анголи, Гвінеї-Бісау і Мозамбіку, які дістали всіляку підтримку прогресивних сил світу і насамперед Радянського Союзу.

Демократичний уряд Португалії визнав право народів своїх колоній на самовизначення й незалежність.

10 вересня 1974 р. Португалія офіційно визнала Республіку Гвінея-Бісау, незалежність якої була проголошена ще в ході національно-визвольної війни 24 вересня 1973 р.

25 червня 1975 р. стала незалежною Народна Республіка Мозамбік. У липні того ж року з'явилися незалежні держави — Республіка Острови Зеленого Мису (з 1986 р. — Республіка Кабо Верде), Демократична Республіка Сан-Томе і Принсіпі.

11 листопада 1975 р. була проголошена незалежність Народної Республіки Ангола.

В 1980 р. з'явилася нова незалежна держава Зімбабве — колишня Південна Родезія. Таким чином, до початку 80-х років в Африці налічувалося 50 незалежних держав, що становило майже 96% її території та 94% населення континенту.

В ніч на 21 березня 1990 р. була проголошена незалежність 51-ої держави в Африці — Намібії. «Закрилася одна з останніх сторінок колоніальної історії Африки, — відзначив міністр закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе. — Цей акт завершує собою антиколоніальну боротьбу африканських народів, в якій вони незмінно спиралися на симпатії, солідарність і підтримку нашої країни»¹.

¹ Шеварднадзе Е. А. Маршрут — к югу от Сахары: Интервью Э. А. Шеварднадзе корреспонденту агентства печати «Новости» // Известия. — 1990. — 18 марта.

Ліквідація колоніальних режимів у португальських колоніях, а також перемога патріотів Зімбабве і Намібії, докорінно змінили ситуацію на півдні Африки й наблизили фронт національно-визвольної боротьби до кордонів ПАР. Нині на порядку денному стоїть завдання остаточного визволення всього континенту від расизму та апартеїду.

Колоніальна імперія Португалії проіснувала довше за всі інші — майже 500 років. Які ж причини її такої тривалої живучості й такого швидкого розвалу? Без вивчення минулого португальського колоніалізму важко зрозуміти ті процеси, які призвели його до нищівного краху.

Перші століття після завоювання Анголи, Гвінеї-Бісау, Мозамбіку колоніальна політика Португалії в цих країнах відзначалася гнучкістю й маневреністю. Португальські колонізатори вміло застосовували політику «батого і пряника». Вони здійснювали тонку й підступну расову політику, яка пізніше перетворилася в систему «асиміляції» і була розрахована насамперед на роз'єднання місцевого населення і ослаблення його опору пригноблювачам.

Стійкості португальського колоніалізму сприяли також тривале існування в метрополії та колоніях закостенілої феодальної економічної й політичної системи, сповільнений і недостатній розвиток елементів капіталізму, політика Португалії, спрямована на збереження відсталих відносин у колоніях, гальмування процесу етнічної консолідації і формування націй, ізоляцію колоній від зовнішнього світу. Слабкість економічної бази колоніального режиму Лісабон намагався заповнити створенням інтегруючих механізмів: централізованого бюрократичного, фінансового й репресивного апарату, єдиного віросповідання, повсюдного насадження португальської мови і культури, системи «тотальної» асиміляції².

Національно-визвольний рух народів португальських колоній тісно поєднувався з визвольною боротьбою народів інших країн півдня континенту. Йому протистояв єдиний фронт південно-африканських расистів, португальських колонізаторів і міжнародного імперіалізму, об'єднаних загальними класовими цілями імперіалістичної буржуазії. Дуже схожими були і методи гноблення корінного населення й форми придушення антиколоніальної боротьби. Однак активні збройні виступи в колоніях та антифашистський рух у метрополії відкрили, починаючи з 25 квітня 1974 р., шлях до свободи народам її колоніальних володінь.

Здобуття народами Анголи, Гвінеї-Бісау, Мозамбіку, інших колишніх португальських колоній незалежності та досвід напруженої боротьби, ціною якої вона дісталася, мають безпосереднє й важливе значення для визволення всього півдня Африки й континенту в цілому³.

З марксистсько-ленінських праць з історії португальського колоніалізму насамперед можна назвати дослідження португальських, бразильських, інших зарубіжних учених-марксистів — А. Куньяла, О. Пату, Ж. де Сілви, Л. Басбаума, Г. Уїнстона, Г. Бюттнер та ін.⁴ Особливо слід виділити праці південно-африканської журналістки й вченого, члена

² Хазанов А. М. История португальского колониализма в освещении буржуазной историографии // Новая и новейшая история.— 1977.— № 2.— С. 69.

³ За освобождение Юга Африки.— Киев, 1976.— С. 7.

⁴ Де Силва Ж. Португальские колонии в Африке.— М., 1962.— 591 с.; Куньял А. Португалия: Революция на марше. Речи и выступления 1974—1975 гг.— Т. 1.— М., 1978.— 335 с.; Уинстон Г. Стратегия черного населения: Критика новых теорий освобождения черных в США и Африке.— М., 1975.— 358 с.; Бюттнер Т. История Африки с древнейших времен.— М., 1981.— 253 с.; Pato O. Pela democracia, pelo socialismo.— Lisboa, 1976.— 375 p.; Basbaum L. História sincera da República das origens até 1889.— Rio de Janeiro, 1957.— 321 p.; Basbaum L. Caminhos brasileiros do desenvolvimento. Análise e perspectivas da situação brasileira.— São Paulo, 1960.— 296 p.

Південно-Африканської комуністичної партії Р. Ферст, злочинно вбитої расистами на початку вересня 1982 р.⁵

Значний науковий інтерес викликають праці, статті, виступи й промови визначних лідерів національно-визвольного руху в Африці — А. Нето, А. Кабрала, Е. Мондлане, С. Машела, присвячені боротьбі народів португальських колоній за свободу і незалежність⁶.

Чимала кількість науково-дослідницьких праць належить перу буржуазних дослідників португальського колоніалізму.

З точки зору марксистсько-ленінських позицій, як відзначають радянські учені А. М. Хазанов і В. Л. Шейніс, у буржуазній історіографії можна виділити три основні напрями: традиційно-колоніалістський, неокolonіалістський та ліберально-демократичний⁷.

Для першого — характерні відвертий захист португальського колоніалізму, намагання замаскувати його найбільш огидні сторони, дискредитувати саму ідею національно-визвольної боротьби.

Захисники цього напрямку під час фашистської диктатури відігравали роль офіційних португальських історіографів, займали офіційні посади у фашистському уряді або колоніальній адміністрації.

В деяких працях цих «захисників», виданих, головним чином, у Португалії та Бразилії, зустрічаються цікаві фактичні дані, зокрема, про умови праці, економічне становище африканського населення, адміністративну та економічну політику колоніальних властей в Африці.

Загалом же дослідження фашистських ідеологів наскрізь пройняті намаганнями «довести», що африканські «заморські території» завжди існували як невід'ємна частина єдиної унітарної португальської держави, а португальський колоніалізм був «благом» для народів цих регіонів. Такі ідеї висували в своїх працях колишні диктатори Португалії А. Салазар, М. Каетану, інші ідеологи португальського колоніалізму⁸. Знайти їх можна і в офіційних документах міністерства закордонних справ, уряду Португалії та ін.⁹

Апостоли португальського колоніалізму намагалися обґрунтувати «унікальність» заморської політики Португалії посиланням на фрейдистську теорію психоаналізу, прикриваючись якою вони старалися довести, що португальцям (на відміну від інших європейських народів) притаманні якісь особливі соціально-психологічні властивості. Вони, на їх думку, полягають у расовій терпимості, умінні пристосовуватися до чужого їм соціального середовища і змінювати його шляхом біологічної й культурної асиміляції¹⁰.

Ця концепція, відома під назвою «лузо-тропікалізм»*, полягає в твердженні історичної винятковості «лузітанської» португальської

⁵ First R. Portugal's Wars in Africa.—London, 1972.—32 p.

⁶ Кабрал А. Революция в Гвинеи.—М., 1973.—280 с.; Мондлане Э. Борьба за Мозамбик.—М., 1972.—225 с.; Машел С. Развитие народно-демократической революции в Мозамбике // Борьба за освобождение португальских колоний в Африке. 1961—1973.—М., 1975.—С. 35—68; Neto A. Discursos.—I.—Luanda, 1975.—35 p.; Neto A. Vamos Defender a Nossa Revolução.—Luanda; 1976.—17 p.; Cabral A. The role of culture in the struggle for Independence, 3—7 July 1972.—Paris, 1972.—28 p.

⁷ Хазанов А. М. Указ. статья.—С. 69; Шейніс В. Л. Португальский империализм в Африке после второй мировой войны.—М., 1969.—С. 12.

⁸ Salazar A. de O. Portugal y la campanha anticolonialista.—Lisboa, 1960.—21 p.; Caetano M. Colonizing Traditions, Principles and Methods of the Portuguese.—Lisbon, 1951.—257 p.; Caetano M. Os nativos na economia africana.—Coimbra, 1956.—217 p.; Moreira A. Politica Ultramarina.—Lisboa, 1961.—271 p.; Nogueira F. As Nações Unidas e Portugal.—Rio de Janeiro, 1961.—111 p.; Silva da Cunha J. M. O Trabalho Indigeno.—Lisboa, 1955.—307 p.; Silva da Cunha J. M. Questoes ultramarines e internacionais.—Lisboa, 1961.—347 p.

⁹ Portugal replies in the United Nations.—Lisbon, 1970.—486 p.; Portuguese Africa. An Introduction.—Lisbon, 1973.—103 p.

¹⁰ Хазанов А. М. Указ. статья.—С. 70.

* Лузо-тропікалізм — від слів «Лузітанія» (стародавня назва Португалії часів Римської імперії) й «тропіки».

колонізації. Розробив її бразильський історик і соціолог Ж. Фрейре¹¹.

Теорія «лузо-тропікалізма» мала за мету показати, що в португальській імперії не існувало ні расових, ні класових суперечностей. Це давало можливість ідеологам фашистського режиму твердити, що Португалія в Африці, на відміну від Бразилії, ще не завершила своєї історичної місії по утриманню «лузо-тропікалістської цивілізації» і тому нібито передчасно висувати питання про надання її африканським колоніям незалежності.

Практичним втіленням ідеології «лузо-тропікалізма» служила політика штучної асиміляції африканського населення. Її мета, за словами португальських ідеологів, полягала в об'єднанні населення колоній і метрополії в єдину багатоконтинентальну й багаторасову націю¹².

До традиційно-колоніалістського напрямку також належать англійські історики Ф. Еджертон, Х. Кей, американський професор католицької історії Р. Петті та ін.¹³ Так, Ф. Еджертон твердив, що португальці справили «благодійний вплив на нещасних жителів» тропічних лісів Африки¹⁴.

Американський історик Дж. Коулмен дописався до того, що почав твердити, нібито народам португальських колоній завжди було чуже прагнення до самоврядування¹⁵.

Інший американський дослідник С. Істон зображував колоніальні володіння Португалії в Африці раєм, мешканці якого багато століть утішалися всіма благами європейської цивілізації, матеріального процвітання й соціального порядку¹⁶.

Захисники португальського колоніалізму твердили, що португальці за своєю природою позбавлені расових забобів, тому їх колоніальна політика не була такою жорстокою, як, наприклад, англійська. Справді, расова дискримінація в португальських колоніях офіційно не була визнана законом, однак вся політика колонізаторів з Португалії протягом кількох століть базувалася на ідеї переваги білої раси над африканською, що розглядалася як «нецивілізована». Звідси робився висновок про те, що перед тим, як надати африканцям самоврядування, їх необхідно насамперед цивілізувати, тобто примусити писати, читати й говорити по-португальськи і вести португальський спосіб життя.

В той же час дві раси, які становили населення африканських колоній, перебували відносно одна одної в стані не тільки расового, а й класового антагонізму. Португальські колонізатори, встановивши в своїх колоніях найтяжчі форми рабської примусової праці й кріпосництва, створили там наче два протилежних соціальних полюси: одним з них були білі рабовласники, плантатори, колоніальні чиновники, іншим — чорні раби й напівраби. Цей поділ був головним класовим вододілом колоніального суспільства. Однак він штучно маскувався колонізатора-

¹¹ Freyre G. O mundo que o Português criou. Aspectos das relações e de Cultura do Brasil com Portugal e as colônias portuguesas.— Rio de Janeiro, 1940.— 164 p.; Freyre G. Uma cultura ameaçada: a Lusobrasileira.— Rio de Janeiro, 1940.— 88 p.; Freyre G. Integração portuguesa nos Trópicos.— Lisboa, 1958.— 139 p.; Freyre G. Nômen, Cultura e Trópico.— Rio de Janeiro, 1962.— 234 p.

¹² Pereira A. G. Ultramar português no plano mundial.— Lisboa, 1959.— P. 35.

¹³ Egerton F. C. Angola in Perspective. Endeavour and Achievement in Portuguese West Africa.— London, 1957.— 272 p.; Kay H. The Portuguese Way in Africa // Fortune.— 1964.— N 1.— P. 57—63; Pattee R. Portugal em África.— Lisboa, 1959.— 279 p.

¹⁴ Egerton F. C. Angola in Perspective. Endeavour and Achievement in Portuguese West Africa.— London, 1957.— P. 25—26.

¹⁵ Coleman J. The Politics of Subsaharan Africa. Politics of the Developing Areas.— New York, 1961.— 262 p.

¹⁶ Easton S. C. The Rise and Fall of Western Colonialism.— New York; London, 1964.— 402 p.

ми й виступав на поверхню у вигляді складної системи расових і станових відмінностей¹⁷.

До другого, неокolonіалістського напрямку належать праці буржуазних дослідників, опубліковані в 50-х — першій половині 70-х років ХХ ст., коли в Африці різко виявилось піднесення національно-визвольного руху. До нього належать праці португальських і непортугальських авторів, які, залишаючись захисниками колоніалізму, стали виявляти гнучкість у нових історичних умовах, що склалися. Вони пропонували різноманітні форми й методи «вдосконалення» португальського колоніалізму аж до заміни його колективним.

Серед досліджень цього напрямку праці американських та англійських істориків Д. Уйлера, Р. Пеліссє, Е. А. Елперса, які побачили світ на початку 70-х років ХХ ст. Автори не засуджували португальський колоніалізм, а виступали лише за поліпшення умов життя африканського населення, послаблення колоніального гніту, реформу колоніальної системи, тобто фактично закликали Лісабон переключитися на неокolonіалістські методи експлуатації¹⁸.

Такі дослідники другого напрямку, як Л. Генн і П. Дігнен, К. Спенс та інші, обстоювали збереження за Португалією її колоній на основі «оновлення» португальського колоніалізму і більшого допуску туди іноземного капіталу¹⁹.

В книзі «Африка південніше Сахари: Виклик безпеці Заходу», опублікованій в 1981 р., через 6 років після завоювання Анголою, Гвінеєю-Бісау та Мозамбіком незалежності, Л. Генн й П. Дігнен твердять, що причиною краху колоніалізму в Африці була не національно-визвольна боротьба африканських народів. У цьому, виявляється, винні самі колонізатори, однак не тому, що нещадно грабували природні багатства континенту й жорстоко експлуатували корінне населення, а тому, що недостатньо співробітничали один з одним і координували свої дії по придушенню пригноблених народів. Через це деякі африканські країни після здобуття незалежності (а не одержання її з рук колонізаторів) потрапили під вплив марксистів, створивши тим самим загрозу безпеці Заходу. Тому США повинні, «відкинувши усякі романтичні ілюзії щодо «визволення», збільшити поставку зброї й подавати воєнну допомогу тим африканським контрреволюційним угрупованням, які ведуть боротьбу проти марксистських режимів. США, на думку авторів, мають право безпосередньо втручатися у внутрішні справи незалежних африканських держав аж до воєнної інтервенції, з тим, щоб скинути неугоди їм уряди²⁰.

Дослідники неокolonіалістського напрямку — В. Хенс, Т. Хоувет, В. Маккей, Р. Хаммонд та інші — віддали б перевагу ліквідації колоніальної влади Португалії, однак при умові заміни її гнучкішими формами панування інших імперіалістичних країн і насамперед США. На їх думку, владу в колоніях потрібно передати в руки місцевих проімперіалістичних маріонеткових режимів і тому ці автори пропонували різні методи натиску на Лісабон²¹.

В умовах піднесення національно-визвольної боротьби в порту-

¹⁷ Хазанов А. М. Указ. статья.— С. 74.

¹⁸ Wheeler D., Pélissier R. Angola.— London, 1971.— 296 p.; Alpers E. A. Dynasties of the Mutapa—Rozwi Complex // Journal of African History.— 1970.— Vol. 11.— N 2.— P. 113—128.

¹⁹ Gann L. H., Duignan P. White Settlers in Tropical Africa.— London; Harmondsworth (Middl'x), 1962.— 169 p.; Spence C. F. The Portuguese Colony of Mozambique. An Economic Survey.— Cape Town; Amsterdam, 1951.— 135 p.; Spence C. F. Mozambique. East African province of Portugal.— London, 1963.— 147 p.

²⁰ Gann L. H., Duignan P. Africa South of the Sahara. The Challenge to Western Security.— Stanford, 1981.— 128 p.

²¹ Hance W. A. Southern Africa and the United States.— New York; London, 1968.— 171 p.; Hovet T. Africa in the United Nations.— Evanston, 1963.— 336 p.; McKay V. Africa in the World Politics.— New York, 1963.— 179 p.; McKay V. African Diplomacy. Studies in the determinants of Foreign Policy.— New York, 1966.—

гальських колоніях деякі представники цього напрямку, як наприклад, американський журналіст та історик Р. Гібсон, передбачаючи неминучість перемоги патріотів, починали всіляко вихвалити мними успіхи різних розкольніцьких націоналістичних груп, які «демонструють свою незалежність від Москви» (Національний союз за повне визволення Анголи, Революційний комітет Мозамбіку та ін.) і закликали західні держави допомогти їм у захопленні влади²².

Неоколоніалістську точку зору на проблему колоній Португалії захищав і генерал А. де Спінола, який у 1968—1973 рр. був губернатором і головнокомандуючим португальських колоніальних військ у Гвінеї-Бісау, а після квітневої революції 1974 р. деякий час перебував на посту президента Португалії. В своїй книзі «Португалія і майбутнє», яка вийшла незадовго до революційного перевороту і набула широкого розголосу, А. де Спінола, ґрунтуючись на особистому досвіді воєнних невдач у Гвінеї-Бісау, заявляв про неможливість для Португалії розв'язати колоніальне питання за допомогою насильницьких методів²³.

Одночасно, відкидаючи тезу про надання незалежності колоніям, Спінола пропонував неоколоніалістське рішення цієї проблеми. Він висловлювався за створення політичної федерації, до складу якої входили б Португалія та її колишні африканські колоніальні володіння. В цьому плані книга Спіноли належить до літератури неоколоніалістського напрямку²⁴.

Незважаючи на деякі відмінності в підході до даного питання, всіх неоколоніалістських історіографів об'єднує вороже ставлення до справжніх борців за визволення від колоніального рабства, побоювання «поспішних», небажаних для імперіалістичної буржуазії змін становища в португальських колоніях. Хоч їхні праці й дають різну інтерпретацію історичних фактів, вони мають спільну соціальну спрямованість, головною ідеєю якої є «оновлення» форм колоніальної експансії при збереженні її сутності.

Претендуючи на «правдиві» тлумачення португальського колоніалізму, вони вводять до своїх праць новий документальний матеріал, зокрема, архівний, який для радянських дослідників має певний науковий інтерес.

До третього, ліберально-демократичного напрямку історіографії португальського колоніалізму належать ті західні історики, соціологи й журналісти, які, на відміну від представників перших двох напрямів, визнають, що африканські народи мають свою історію й культуру і критикують колоніальну політику Португалії з поміркованих позицій.

Одним з перших, хто поклав початок літературі, яка розвінчувала португальський колоніалізм, був англійський журналіст Г. Невінсон. У книзі «Сучасне рабство», що вийшла в 1906 р., він на ґрунті особистих спостережень, свідчень очевидців і колоніальних чиновників «показав огидне обличчя португальського колоніалізму й потворний механізм його згубного діяння на африканські народи»²⁵. В 60-ті роки ця книга неодноразово перевидавалася²⁶. Її автор зробив свій внесок у боротьбу проти колоніальної політики Португалії на сучасному етапі. Картину жахливої долі народів португальських колоній показав американський соціолог Е. О. Росс, який відвідав Анголу в 1925 р.²⁷

210 p.; Hammond R. J. Economic Imperialism. Side Light on a Stereotype // The Journal of Economic History.— 1961.— N 4.— P. 139—160.

²² Gibson R. African Liberation Movement: Contemporary Struggles against white minority rule.— New York; London, 1972.— P. 11—12.

²³ De Spinoza A. Portugal e Futuro.— Lisboa, 1974.— 217 p.

²⁴ Хазанов А. М. Указ. статья.— С. 77.

²⁵ Там же.

²⁶ Nevinson H. W. A Modern Slavery.— London, 1963.— 211 p.; Nevinson H. W. A Modern Slavery.— New York, 1968.— 215 p.

²⁷ Ross E. O. Report on Employment of Native Labour in Portuguese Africa.— New York, 1952.— 125 p.

З викриттям португальського колоніалізму, його офіційної доктрини «лузо-тропікалізму» в різний час виступили В. Кедбері, Д. Харріс, П. Шоу, Ч. Боксер, Дж. Маркум, К. Адельман, П. Фрайер і П. Мак-Гован-Пінейро²⁸.

Серед праць західних авторів, що вийшли наприкінці 50-х — у 60-х роках ХХ ст. необхідно виділити дослідження професора Гарвардського університету Д. Даффі, який багато років займався історією португальського колоніалізму. Глибоко ерудований історик, вивчивши велику кількість документальної та монографічної літератури, людина гострого й спостережливого розуму, він створив перше в науковій літературі велике систематичне дослідження з даної проблеми²⁹.

До ліберально-демократичного напрямку належать праці Р. Чілкотта, Р. Олівера й А. Атмора, які, не відмовляючись від своїх класових позицій, показали справжнє обличчя португальського колоніалізму й виступили на підтримку боротьби пригноблених народів за свою національну незалежність³⁰. Наприклад, Р. Чілкотт пише про визвольний рух у португальських колоніях як про розвинуту форму «патріотичного націоналізму»³¹.

З критикою колоніальної політики Португалії з буржуазно-ліберальних позицій виступали К. Грунді та Ш. Джонс³².

До праць, які викривають португальський колоніалізм, належать і дослідження Р. Ейнслі, М. Харріса, П. Андерсона³³. Останній, наприклад, звернув увагу на ряд особливостей португальського імперіалізму: слабкість економічного розвитку, наявність феодальних інститутів, мілітаризм і фашизм. Цей комплекс умов, які існували в метрополії, визначив, на думку А. Андерсона, і специфічну форму панування Португалії в заморських володіннях, яку автор характеризував як «ультраколоніалізм» — самий примітивний, доведений до крайнощів колоніалізм. «Аномальність» португальського імперіалізму він пояснює особливими умовами його історичного розвитку, не бачачи, однак, при цьому принципової різниці між португальською імперією доімперіалістичної епохи й періоду імперіалізму³⁴.

Інший представник цього напрямку, американський дослідник У. Поумерой, у своїй книзі «Апартеїдна вісь: Сполучені Штати і Південна Африка» наводить розміри фінансової та воєнної допомоги, яку подавали США й західні держави фашистському режиму Португалії, без якої вона не змогла б так довго вести колоніальні війни в Африці³⁵.

²⁸ Cadbury W. A. Labour in Portuguese West Africa.—New York, 1910.—187 p.; Harris J. H. Portuguese Slavery: Britain's Dilemma.—London, 1913.—237 p.; Show P. V. Gilberto Freyre's «Lusotropicalism».—Lisbon, 1957.—341 p.; Boxer C. R. Race Relations in Portuguese Colonial Empire. 1415—1825.—Oxford, 1963.—136 p.; Boxer C. R. Portuguese Society in Tropics. The Municipal Councils of Goa, Macao, Bahia, and Luanda.—Madison (Milwaukee), 1965.—240 p.; Marcum J. The Angolan Revolution: The Anatomy of an Explosion 1950—1962.—Vol. 1.—Cambridge (Mass.).—London, 1969.—380 p.; Adelman K. L. Report from Angola // Foreign Affairs.—1975.—Vol. 53.—N 3.—P. 558—574; Fryer P., McGowan-Pinheiro P. Oldest Ally. A Portrait of Salazar's Portugal.—London, 1961.—280 p.

²⁹ Duffy J. Portugal in Africa.—Cambridge (Mass.), 1962.—239 p.; Duffy J. Portuguese Africa 1930 to 1960 // Colonialism in Africa 1870—1960 / Ed. by Gann L. H., Dignan P. Vol. 2.—London, 1970.—P. 170—195.

³⁰ Chilcote R. Portuguese Africa.—Engelwood Cliffs 1967.—149 p.; Oliver R., Atmore A. Africa since 1800.—London, 1967.—304 p.

³¹ Chilcote R. H. Portuguese Africa.—Engelwood Cliffs, 1967.—P. 52.

³² Grundy K. W. Guerrilla Struggle in Africa: An Analysis and Preview.—New York, 1971.—237 p.; Jones S. Obstacles to Guerrilla Warfare—A South Africa Case Study // The Journal of Modern African Studies.—1973.—Vol. 11.—N 2.—P. 267—303.

³³ Эйнсли Р. Дьявольский союз — Салазар-Фервуд-Веленский.— М., 1963.— 72 с.; Harris M. A. Labour Emigration among the Moçambique Tonga: Cultural and Political Factor // Africa.—1959.—N 1.—P. 27—31; Anderson P. Portugal e o fim de Ultra-colonialismo.—Rio de Janeiro, 1966.—321 p.

³⁴ Хазанов А. М. Указ. статья.— С. 79.

³⁵ Померой У. J. Apartheid Axis: United States and South Africa.—New York, 1973.—347 p.

Представником ліберально-демократичного напрямку є і бразильський журналіст, дипломат, посол Бразилії в Португалії в 1956—59 рр. А. де Баррос Лінс. У книзі «Місія в Португалії», написаній в 1960 р., але опублікованій у португальській державі лише в 1974 р. він піддав різкій критиці колоніальну політику фашистської метрополії, називаючи її політикою «расової сегрегації за прикладом Південно-Африканського Союзу»³⁶. Лінс викриває і дії США, спрямовані на зміцнення фашистських диктатур у Португалії та Іспанії. «Можна твердити,— пише автор,— що диктатура Салазара, так само як і Франко, існує, головним чином, завдяки допомозі, підтримці й престижу Сполучених Штатів»³⁷.

Значний внесок у викриття колоніалізму Португалії внесли учасники португальської антифашистської опозиції У. Делгадо, Е. Галвао, А. де Фігейредо, які виступили в своїх працях з різкою, хоч і не зовсім послідовною, критикою «політики обскурантизму, експлуатації й насильства», злочинного курсу лісабонського уряду»³⁸.

В книзі «Португалія: 50 років диктатури», яка вийшла в 1974 р., А. де Фігейредо переконливо показав, що боротьба народів португальських колоній проти колоніального гніту допомогла самим португальцям визволитися від 50-річного диктаторського режиму»³⁹.

Особливе місце посідають праці прогресивного англійського історика й письменника Б. Девідсона, який написав чимало книг і статей з історії африканських народів і багато зробив для відновлення історичної правди про жорстокі, варварські методи португальської колонізації та мужню боротьбу африканців проти рабства й гноблення. Його праці викривають колоніалізм і расизм, і навіть ті з них, які присвячені далекому минулому Африки, звучать актуально, перегукуються з проблемами сучасності⁴⁰.

Хоч праці прогресивних істориків ліберально-демократичного напрямку і несуть на собі певний відбиток класової обмеженості їх авторів, все ж вони відіграли значну роль у викритті сутності й злочинів португальського колоніалізму і таким чином сприяли міжнародному осуду та ізоляції фашистського режиму в Португалії, прискоривши його остаточний крах⁴¹.

Для радянських африканістів дослідження зарубіжних учених-істориків цього напрямку, безсумнівно, становлять значний інтерес.

У 80-ті роки за рубежем і, передусім, в США вийшла значна кількість літератури, присвяченої колишнім португальським колоніям, в яких перевертається роль СРСР, Куби, інших соціалістичних країн у справі їх визволення від колоніального гніту й захисту ними свого суверенітету від посягань імперіалізму. В них принижується роль МПЛА, ФРЕЛІМО і ПАІГК, під керівництвом яких народи Анголи, Гвінеї-Бісау та Мозамбіку завоювали незалежність, і всіляко вихвалюються націоналістичні угруповання типу УНІТА, ФНЛА та ін.⁴²

³⁶ De Barros Lins A. *Missao em Portugal*.—Lisboa, 1974.—P. 279.

³⁷ De Barros Lins A. *Missao em Portugal*.—Lisboa, 1974.—P. 129.

³⁸ Delgado H. *Santa Maria. My Crusade for Portugal*.—London, 1961.—127 p.; Delgado H. *The memoirs of general Delgado*.—London, 1964.—234 p.; Galvao H. *Colonialismo-Anticolonialismo-Autodeterminação*.—Rio de Janeiro, 1961.—39 p.; De Figueiredo A. *Portugal and its Empire: the Truth*.—London, 1961.—159 p.

³⁹ De Figueiredo A. *Portugal: Fifty Years of Dictatorship*.—London; New York, 1974.—261 p.; De Figueiredo A. *Portugal: 50 Anos de Ditadura*.—Rio de Janeiro, 1976.—258 p.

⁴⁰ Дэвидсон Б. *Новое открытие древней Африки*.—М., 1962.—315 с.; Дэвидсон Б. *Черная мать Африка: годы испытаний*.—М., 1964.—280 с.; Davidson B. *Angola, 1961. The Factual Record*.—Leicester, 1962.—17 p.; Davidson B. *The Africa Awakening*.—London, 1955.—262 p.; Davidson B. *Growing from grass roots. The State of Guinea—Bissau*.—London, 1974.—20 p.; Davidson B. *A Libertação da Guiné: Aspectos de uma Revolução Africana*.—Lisboa, 1975.—209 p.

⁴¹ Хазанов А. М. Указ. статья.—С. 81.

⁴² Klinghoffer A. T. *The Angolan War: A Study of Soviet Policy in the Third World*.—Boulder (Colo.), 1980.—229 p.; Charles H. *The Soviet Union and Africa: The History of the Involvement*.—Lanham (Md.), 1980.—237 p.; Gann L. H.,

Після падіння фашизму в Португалії, ліквідації колоніалізму в португальських колоніях та їх вступу на шлях незалежності відкрилися широкі можливості для глибоко наукового вивчення історії колоніальної політики Португалії. Ця тема перестала бути монополією європейських та американських учених-африканістів. Нині у вивчення різних аспектів історії своїх країн все більше залучаються історики-африканці.

На жаль, у радянській історичній науці, серед вітчизняних африканістів після завоювання Анголою, Гвінеєю-Бісау, Мозамбіком, Кабо Верде, Сан-Томе і Принсіпі незалежності інтерес до історичного минулого цих країн помітно знизився.

Одержано 27.04.89.

Дан историографический обзор исследований зарубежных историков, политиков и дипломатов, посвященных различным аспектам колониальной политики, осуществлявшейся Португалией в Африке.

Diugnan P. Why South Africa will Survive.—New York, 1981.—312 p.; Heldman D. C. The USSR and Africa: Foreign Policy under Khrushchev.—New York, 1981.—187 p.; Ottaway D., Ottaway M. Afrocommunism.—New York, 1981.—237 p.; Clough M. Changing Realities in Southern Africa: Implementation for American Policy.—Berkeley (Calif.), 1982.—318 p.; Henriksen T. N. Communist Powers and Sub-Saharan Africa.—Stanford, 1982.—152 p.; Soviet, East German and Cuban involvement in fomenting terrorism in Southern Africa. Report on the Chairman of the Subcommittee on Security and Terrorism to the Committee on the Judiciary, Senate, November 1982.—Washington, 1983.—28 p.

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. Г. Сарбей (Київ), О. М. Машкін (Київ)

З історії революційної творчості робітничого класу України (1905—1907 рр.)

Висвітлюються питання, пов'язані з виникненням масового страйкового руху в період революції 1905—1907 рр., а також революційною творчістю робітничого класу України по створенню Рад, профспілок та деяких інших масових організацій трудящих, порушуються окремі проблеми розвитку революційних традицій в умовах перебудови.

Прийнявши як методологічний орієнтир ленінську періодизацію загальноросійського визвольного руху, радянська історіографія ще не звернула достатньої уваги на один з її аспектів, значення якого набуває особливої ваги у світлі демократизації радянського суспільства.

Маємо на увазі прозорливу ленінську оцінку революції 1905—1907 рр. як важливого рубежа історії загальноросійського визвольного руху з точки зору розвитку демократизму: від класово обмежених у світогляді перших двох поколінь революціонерів (дворянських та різночинських) до третього (пролетарського) — послідовного у своїй революційності. Адже саме в силу класової обмеженості ні дворянські, ні різночинські революціонери не хотіли або не змогли повести за собою маси трудящих. Це зробив тільки пролетаріат, який своєю самовідданою революційною боротьбою залучив у 1905 р. у визвольний рух більшість експлуатованих. В. І. Ленін з цього приводу писав у своїх працях з історії загальноросійського визвольного руху, що роки першої російської революції — це період першого масового руху, період, коли вибухнула справжня революційна буря, тобто рух самих мас, на чолі яких піднявся пролетаріат¹.

Революція 1905—1907 рр. стала найважливішою ланкою у суцільному ланцюгу розвитку загальноросійського визвольного руху, який фактично продовжувався ціле століття: від початку діяльності у 1816 р. першої таємної організації дворянських революціонерів «Союз порятунку» до подій жовтня 1917 р. І лише 80 років відділяло перший збройний виступ декабристів у 1825 р. від масових збройних повстань грудня 1905 р., які стали апогеєм першої російської революції. Не випадково ж соціал-демократи прямо й відверто проголосили себе продовжувачами революційної справи попередніх поколінь. Це, зокрема, знайшло вияв як у назві народженої на рубежі XIX—XX ст. і зверненої до революційних пролетарських мас першої загальноросійської марксистської газети «Искра», так і в її постійному епіграфі: «Из искры возгорится пламя!»

Вже в програмних документах, написаних від імені редакції «Искры», В. І. Ленін, представляючи пролетаріат та його партію як прямих спадкоємців і продовжувачів революційних традицій, що формувалися протягом усєї історії визвольної боротьби в Росії, категорично заявляв, що «російська соціал-демократія покликана стати передовим борцем російської демократії, покликана здійснити ту мету, яку ставить перед нею весь суспільний розвиток Росії і яку заповідали їй славні діячі російського революційного руху», що органі-

¹ Див.: Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії // Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 92, 97; Ленін В. І. Роль станів і класів у визвольному русі // Там же.— Т. 23.— С. 383, 384; Ленін В. І. Пам'яті Герцена // Там же.— Т. 21.— С. 249.

зований в «спрямовану проти абсолютизму революційну партію, нерозривно зв'язану з робітничим рухом» «...пролетаріат, цей найреволюційніший клас сучасної Росії, спроможний буде виконати історичне завдання, яке на нього покладається: об'єднати під своїм прапором усі демократичні елементи країни і завершити вперту боротьбу цілого ряду загиблих поколінь остаточним торжеством над ненависним режимом»².

Російська соціал-демократична робітничая партія стала, за виразом В. І. Леніна, партією мільйонів пролетарів у ході першої російської революції³. Її практична діяльність відзначалася широким застосуванням тактики визвольної боротьби з обов'язковою опорою на трудящих, яких веде пролетаріат, активним використанням усіх форм та засобів цієї боротьби, народжених революційною творчістю робітничого класу і вперше найповніше з найширшим розмахом застосованих під час революції 1905—1907 рр.

Так, за даними виданої у 1987 р. «Хроніки революційного робітничого руху в Україні (1900—1917)», лише на території тих українських земель, які входили до складу Російської імперії, в період революції 1905—1907 рр. відбувся 881 політичний виступ робітників, з них у формі вуличних демонстрацій, мітингів, зборів, сходок — 635, різного роду супротивних царським властям заворушень аж до збройних повстань — 68, страйків політичного характеру з висуненням вимог скасування самодержавного ладу, передачі влади загальнонародним Установчим зборам, встановлення демократичної республіки тощо — 178*. У межах сучасного українського Донбасу ця статистика виглядає так: загальна кількість політичних робітничих виступів — 101, з них у формі вуличних демонстрацій, мітингів, зборів, сходок — 59, виступів проти царських властей і збройних повстань — 15, страйків політичного характеру — 27. Як бачимо, у політичній боротьбі періоду революції 1905—1907 рр. пролетаріат Донбасу брав найактивнішу участь.

Робітничий рух В. І. Ленін вважав наймогутнішим фактором усієї революції 1905—1907 рр., наголошував, що її події просто не можна зрозуміти без вивчення статистики страйків⁴. Як і на всій Україні, більшість їх мала економічне спрямування, тобто йшлося про вимоги підвищення платні та поліпшення умов праці й побуту робітників. Проте протягом усього періоду революції від початку 1905 р. до середини 1907 р. у таких населених пунктах Донбасу, як Луганськ, Юзівка, Дружківка, Алчевськ, Єнакієве, Микитівка, Лідіївка, Ясинувата зафіксовано й ряд окремих політичних страйків, не кажучи вже про участь донбаського пролетаріату у Всеросійському загальному страйку 1905 р. За кількістю ж так званих економічних страйків передне місце у Донбасі, крім тих же самих Юзівки і Луганська (відповідно 13 і 8) займали також Горлівка (8), Микитівка (7), Єнакієве та Алмазна (по 6).

Разом за весь період 1905—1907 рр. в українському Донбасі відбулося 127 економічних страйків. За архівними даними нам відомі наслідки 57 з них, а саме: лише 6 закінчилися повним задоволенням вимог страйкарів, у 23 — було досягнуто компромісних угод з підприємцями, а у 28 — робітники зазнали поразки. Ці показники підтверджують загальну характерну для всіх часів і країн визначальну тен-

² Ленін В. І. Проект заяви редакції «Искры» и «Зари» // Повне збір. творів.— Т. 4.— С. 315; Ленін В. І. Заява редакції «Искры» // Там же.— С. 343.

³ Ленін В. І. Про деякі риси сучасного розпаду // Повне збір. творів.— Т. 17.— С. 145.

* Всі наведені тут і далі підсумкові підрахунки зроблені авторами.

⁴ Див.: Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років» // Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 92; Ленін В. І. План доповіді про революцію 1905 року // Там же.— Т. 54.— С. 478.

денцію розвитку економічних страйків у напрямі їх компромісного завершення. Причому, за даними 1905—1907 рр. по Україні ця тенденція виглядає ще виразнішою: всього тут відбулося тоді 1146 економічних страйків. Відомі наслідки 567 таких виступів, з яких закінчилися перемогою робітників 104, компромісом — 280, поразкою — 183.

Досить показовою є цифра, що характеризує загальну кількість учасників економічних страйків в українському Донбасі в 1906 р. Там у цих виступах взяла участь майже половина страйкарів України — 35364 з 74699 чол. Отже, й після апогею революційної боротьби донбаських робітників у грудні 1905 р., найяскравішим виявом якого було Горлівське збройне повстання, пролетаріат Донбасу не склав руки, а продовжив цю боротьбу головним чином у формі масових економічних страйків. А якщо взяти шахтарів кам'яновугільних, залізрудних, марганцевих та інших подібних підприємств усієї України у складі Російської імперії, то саме вони з усіх фахово-галузевих підрозділів пролетаріату України висунулися в 1906 р. на перше місце.

Вони того року страйкували 35 разів, робітники-харчовики — 29, машинобудівники — 18, друкарі — 16, металурги — 15 разів.

«Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900—1917)» зафіксувала для періоду революції 1905—1907 років по Україні — 47, з них відповідно по Донбасу — 6 так званих змішаних страйків, в яких висувалися і політичні, і економічні вимоги. Однак їх незначна кількість не може змінити загальної картини страйкового руху, і його тенденцій на Україні та її донбаської частини в період революції 1905—1907 рр. Територіально страйковим рухом у ті роки на українських землях у складі Російської імперії було охоплено 221 населений пункт, в тому числі: міст — 18, містечок — 60, робітничих селищ — 50, сіл — 93. У Донбасі страйкували тоді ж робітники: Горлівки — 35 разів, Луганська — 34, Єнакієвого — 26, Слов'янська — 9, Дебальцевого — 8 і т. д.

Як правило, це вже не були чисто стихійні виступи, а просто розвивався по висхідній лінії добре організований і цілком цілеспрямований страйковий рух, здебільшого керований демократично обраними страйковими комітетами. На Україні у 1905—1907 рр. страйками діяли у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Олександрівську, Полтаві, Бердянську, Кременчуку, Сімферополі, Євпаторії, Феодосії, П'ятихатках, Верхньодніпровську, Долинській, Сарнах. Зокрема, «Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900—1917)» зафіксувала діяльність цих комітетів і в таких населених пунктах Донбасу, як Юзівка, Дружківка, Алчевськ, Користовка, Селезневське.

Але, безперечно, цей перелік, звичайно, не є повним, бо історія страйкомів періоду революції 1905—1907 рр. — суцільна «біла пляма» радянської історіографії, ледве чи не заборонена у часи культу і застою дослідницька тема, що якнайтісніше була пов'язана з розкриттям активної діяльності багатьох революціонерів-робітників, які у роки сталінщини зазнали репресій. Вивчення історії страйкомів 1905—1907 рр. має й практичне значення в наш час, коли внаслідок безпорадності і втрати авторитету в масах місцевих партійних, радянських і профспілкових організацій страйкові комітети, які виникли знову, значною мірою взяли самі за розв'язання болючих проблем життя шахтерів, що означало фактичне відродження робітничого руху в Радянському Союзі. Безперечно, не випадково у Політичному звіті Центрального комітету КПРС XXVIII з'їзду партії говорилося саме про «відродження» робітничого руху. Адже практичні дії шахтарських страйкомів нашого часу багато у чому нагадують те, що робилося їхніми попередниками 1905—1907 рр. Причому шахтарі не обмежуються лише соціально-економічними вимогами до місцевих або ві-

домчих властей чи навіть уряду. Вони висувають й політичні вимоги аж до відставки уряду.⁵

З самого початку шахтарського руху 1989—1990 рр. його керівники — діячі страйкомів — підкреслювали, що йдеться не про боротьбу за шматок мила чи ковбаси, а головним чином — за темпи перебудови і проти її гальмування на місцях⁶. Це саме усвідомлювали й рядові учасники страйку. Коли один з кореспондентів телекомпанії Ей-Бі-Сі (США) звернувся до групи страйкарів із запитанням «Чи не вважають шахтарі, що їх страйк загрожує політиці здійснення економічних реформ або перебудові?», відповідь була така: «Ні в якому разі. Навпаки, ми допомагаємо перебудові знизу, в той час, як Горбачов робить її згори»⁷.

Характерно, що під час проведення нинішніх масових страйків у вугільних регіонах СРСР, у тому числі й на Донбасі, страйкоми забезпечили повний порядок соціально-побутового життя населення, не допустили проявів хуліганства, пияцтва, рішуче прискікали провокаційні спроби спрямувати шахтарів на погроми торговельних закладів⁸. Цьому сприяли добровольці з самих шахтарів по забезпеченню правопорядку, які, до речі, також мали своїх попередників у бойових робітничих дружинах 1905 р. Їх видатна роль у збройних виступах та повстаннях, що відбулися тоді на Україні у Києві, Катеринославі, Олександрівську, Севастополі, Горлівці тепер широко відома. Меншу увагу радянська історіографія приділила висвітленню буденної роботи бойових робітничих дружин у справі забезпечення революційного правопорядку, захисту населення різного роду злочинних елементів та погромників.

Між тим, саме з метою захисту населення від контрреволюційних погромів й виникли перші бойові дружини робітників у містах та селищах України⁹. Це власне були загони самооборони (їх так й називали — «самооборона») — справжня народна міліція. Там, де вже діяли Ради робітничих депутатів, такі загони підпорядковувалися їм, а де цих органів ще не було, учасники «самооборони» самі обирали своїх керівників. Старі ж місцеві власті, як правило, не наважувалися заборонити діяльність справді народної міліції, авторитет якої як надійної охоронниці порядку зростав у масах прямо пропорційно тому, як поліція виявляла повну безпорадність у захисті населення від погромників та хуліганів з декласованих злочинних елементів суспільства.

В наш час слід було б уважно вивчити досвід таких дружин самооборони, зважаючи й на те, що у багатьох місцях вони створювалися за своїм складом на найширшій демократичній основі. Разом з робітниками в них брали участь учні та студенти, службовці, різних установ та підприємств багатьох міст та селищ.

Ривок до демократизації суспільства у період революції 1905—1907 рр., народний характер тодішньої визвольної боротьби, зростання революційно-творчої ініціативи мас трудящих, насамперед робітників, — все це виявилось у масову профспілковому русі. Профспілкові організації виникли тоді у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Херсоні, Житомирі, Олександрівську, Маріуполі, Бердичеві, Вінниці, Кременчуку, Черкасах, Мелітополі, Сімферополі, Севастополі, Полтаві, Бердянську, Феодосії, Ялті, Керчі та інших населених пунктах

⁵ Лисовенко Н. Обращение стачкомов Донбасса // Известия. 1990.— 1 июля; Косяк В. Донбасс: Надвигается забастовка // Комс. правда.— 1990.— 7 июля.

⁶ Забастовка: вынужденная мера защиты законных прав, но тот ли это путь? / Сост.: А. Т. Гаврилов, Н. И. Лавров.— М., 1989.— С. 20.

⁷ Там же.— С. 163.

⁸ Там же.— С. 86, 105.

⁹ Сенчакова Л. Т. Боевая рать революции: Очерк о боевых организациях РСДРП и рабочих дружинах 1905—1907 гг.— М., 1975.— С. 63.

України у складі Російської імперії. Коли ж говорити окремо про Донбас, то найактивніше профспілки діяли у Луганську, Юзівці, Алчевську, Єнакієвому, Константинівці, Дружківці, Лисичанську, Кадіївці.

Відмітною особливістю їх формування було те, що вони виникали як спілки за професіями, а не за належністю до тієї чи іншої промислової галузі чи навіть підприємства. І як би ми сьогодні не критикували цей організаційний принцип, у якому дійсно є як позитивні, так й негативні сторони, важливо, що саме у такій формі він був замислений і втілений у життя самими масами і напевно в період революційної кризи суспільства він найзручніший, найприйнятніший і найефективніший для його творців.

Не випадково ж і в наш час революційної перебудови радянського суспільства шахтарі знову висунули вимогу створення своєї справді професійної спілки¹⁰. Така незалежна профспілка гірників, створення якої проголошено на всесоюзному з'їзді шахтарів улітку 1990 р. в Донецьку, за твердим переконанням її творців, найкраще прислужиться захисту соціально-економічних і політичних прав та інтересів членів новоствореної профспілки. Отже, вважаємо, що вивчення революційних традицій народженого у вогні революції 1905—1907 рр. профспілкового руху, збагачених досвідом сучасного робітничого руху, має сьогодні не лише науково-теоретичне значення, а й суто практичне, оскільки нині йде процес становлення нових незалежних професійних спілок.

А досвід перших робітничих Рад, також народжених революційною ініціативою мас у 1905 р.?! Адже у ряді місць вони тоді справді добилися повновладдя, яке багато в чому за роки сталінщини і брежневщини деформовано і відновлення якого поставлено одним з найголовніших завдань революційної перебудови наших днів.

Корисним і багато в чому повчальним є й досвід роботи Рад робітничих депутатів 1905 р. у Києві, Катеринославі, Миколаєві, де робітничі селища були перетворені на справжні пролетарські республіки. Це ж і їх мав на увазі В. І. Ленін, коли у своїй широко відомій «Доповіді про революцію 1905 р.» висловлювався так: «Деякі міста Росії переживали в ті дні період різних місцевих маленьких «республік», в яких урядова влада була усунута і Рада робітничих депутатів справді функціонувала як нова державна влада»¹¹.

Зважаючи й на те, що остання узагальнююча монографія про Ради робітничих депутатів 1905 р. на Україні, вийшла у світ 35 років тому¹², коли радянські історики ще були значною мірою зашорені фальшивою схемою «Короткого курсу історії ВКП(б)», гадаємо, що цілком на часі було б створення нової спеціальної праці на цю ж тему. Та й політичну актуальність такої праці важко переоцінити в наш час, коли знову набув популярності революційний лозунг «Вся влада Радам!». Згадаймо, що Ради робітничих депутатів і споріднені з ними делегатські збори 1905 р. були найяскравішим виявом самодіяльної творчості робітничих мас і разом з тим втіленням на практиці ленинської тактики «лівого блоку», спрямованої проти царського самодержавства, яка передбачала спільні дії всіх соціал-демократичних, соціалістичних партій та безпартійних революційних демократів. Ці самодіяльні пролетарські організації — майбутній прообраз усієї системи радянської влади знизу доверху, утвореної після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, — діяли на Україні у ряді міст, зокрема Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві та ін. В Донбасі Ради робітничих депутатів або споріднені з ними делегатські збо-

¹⁰ Чому они покинули съезд // Известия.— 1990.— 1 апр.

¹¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 304.

¹² Шморгун П. М. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р. — К., 1955.

ри були створені у Єнакієвому, Горлівці, Юзівці, Луганську, Маріуполі, Алчевську, Дебальцевому, Краматорську.

До речі, на наш погляд, заслуговують не лише на теоретичний розгляд, а й на практичне застосування в наш час, коли актуальним є завдання досягнення повновладдя Рад, висловлені 1905 р. ленінські думки про ці органи, їх функції, склад, ставлення до політичної діяльності, взаємини з пролетарською та іншими партіями. Ось, наприклад, одне з найгостріших питань сучасного політичного життя — питання про сумісництво керівних постів у Радах народних депутатів різного рівня і відповідних їм структурних органів КПРС. Одні висловлюються за сумісництво, інші — проти. В. І. Ленін же, рішуче виступаючи проти абсолютного протиставлення Рад та пролетарської партії й підкреслюючи надзвичайну важливість питання про те, «як розділити і як з'єднати завдання Ради і завдання Російської соціал-демократичної робітничої партії», обережно й водночас достатньо категорично заявляє: «Мені здається, що недоцільно було б з боку Ради примикати цілком до однієї якої-небудь партії»¹³. Саме життя і розвиток подій у нашій країні останнім часом підтверджують правильність такого розуміння даного питання.

Вбачаючи у Радах 1905 р. органи революційної влади найширших мас трудящих, усіх рішуче класів та верств населення, які втілюють бойове об'єднання між соціал-демократичними та революційними демократами, В. І. Ленін закликав не відриватися й відокремлюватися від революційного народу, а віддавати на його суд кожний крок і кожне рішення пролетарської партії і тим самим здобути у нього повну довіру. Піднесенню ж у масах авторитету як Рад робітничих депутатів, так і РСДРП, якнайбільше, за ленінськими переконаннями, мають сприяти вихідці з самих надр революційного народу — люди безмежної відданості революції, люди з кипучою енергією¹⁴.

В Радах 1905 р. їх депутати проходили школу революційного загартування як справжні народні керівники мас трудящих. Та й обиралися вони цілком демократично загальними зборами робітників та службовців окремих підприємств. Як одну з найяскравіших особистостей того часу можна згадати голову Єнакієвської Ради робітничих депутатів, одного з активних учасників і керівників грудневого збройного повстання 1905 р. в Донбасі Григорія Федоровича Ткаченка-Петренка (1882—1909). Ця згадка, на нашу думку, є тим більш слушною, що, по-перше, йдеться про добре відомого у Донбасі справді народного героя революційних подій 1905 р., а по-друге, це славне ім'я з часів застою і до наших днів зазнає необгрунтованих цькувань з боку деяких ортодоксально-догматичних фахівців з історії КПРС.

Почалося все з опублікованої у першому номері «Українського історичного журналу» за 1982 р. рецензії співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України П. Л. Варгатюка та І. П. Кожукало на двотомник «История рабочих Донбасса» (К., 1981). Саме Г. Ф. Ткаченко-Петренко став украї негативним героєм цієї рецензії: мовляв, він не був більшовиком, як твердилося у книзі, а меншовиком (і за партійною належністю, і за поведінкою); виступав проти страйків, збройного повстання як засобів революційної боротьби пролетаріату. З міста Єнакієвого, де ім'я голови першої там Ради робітничих депутатів користується заслуженою повагою, де встановлено пам'ятник Г. Ф. Ткаченку-Петренку на вулиці його імені, активісти міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури тоді ж негайно у 1982 р. надіслали до редакції «Українського історичного журналу» лист-протест, у якому вони висловилися проти «безглуздої і шкідливої публікації», навели значний список до-

¹³ Ленін В. І. Наші завдання і Ради робітничих депутатів / Лист до редакції // Повне збір. творів.— Т. 12.— С. 56.

¹⁴ Ленін В. І. Там же.— С. 62.

слідницької та мемуарної літератури, архівних документів, які безперечно засвідчують, що «Ткаченко-Петренко був організатором усіх революційних подій в Єнакієвому та Горлівці при підготовці збройного повстання».

Та не той був час, щоб можна було тоді щось довести шляхом пошуків об'єктивної істини. У відповіді «протестантам», написаній від імені редакції журналу ще одним співробітником Інституту історії партії при ЦК Компартії України, безапеляційно заявлялося, що більшість (?) істориків негативно ставиться до особи Г. Ф. Ткаченка-Петренка, що він ні формально, ні по суті до донецького (?) повстання відношення не мав. І це радянський історик-фахівець писав про людину, яку, засудивши до шибениці, царські судові власті в «Обвинувачувальному акті» характеризували так: «...Був головним організатором на Петровських заводах, влаштовував збори, проголошував полум'яні промови про необхідність повалити існуючий уряд..., заснував бойову дружину, забезпечену зброєю, керував натовпом, який захопив у своє користування станцію Єнакієве», тощо. Проте єнакіївським захисником доброї пам'яті Г. Ф. Ткаченка-Петренка у тому ж листі-відповіді прямо вказувалося, що не заслуговує на шану революціонер, про якого нічого не написано ні в радянських енциклопедіях, ні в «Нарисах історії Комуністичної партії».

Спроби одного з авторів цих рядків донести правду про фактично відлученого вченими ортодоксами від революції 1905 р. одного з її героїв не увінчалися успіхами. Друкуванню біографії Г. Ф. Ткаченка-Петренка хоч би в якомусь республіканському громадсько-політичному журналі перешкождали рецензенти навіть не цензурного відомства, а науково-дослідної установи, без письмового дозволу якої тоді не міг бути опублікований жодний рукопис, що висвітлював революційне історичне минуле України. І лише період революційної перебудови дав змогу на повний голос засудити у періодичній пресі спробу деяких наших сучасників «кинути тінь на добре ім'я славного сина українського народу, полум'яного пролетарського революціонера»¹⁵.

І що ж у відповідь? У 1990 р. вийшла у світ брошура П. Л. Варгатюка і П. М. Шморгуна «Забуті події та імена. Із історії більшовицької організації України в дожовтневий період». Проблема революційного минулого тут відведена значне місце. Отже варто хоч би коротко спинитися на них, тим більше, що автори, за їх заявою у передмові, виступають з позицій вивільнення історичної науки від догматичних нашарувань сталінізму. Насправді ж під новою обкладинкою зібрано матеріал багатьох статей, що їх публікували названі автори раніше. Але прикро навіть інше, що догмати історико-партійної концепції застійних часів, відбиті у цих статтях, без змін перекочували і в нововидану брошуру. Автори здебільшого не пропонують якісь нові шляхи до розв'язання складних історичних проблем, а, навпаки, докладають усіх зусиль, щоб захистити правомірність тих явно застарілих підходів, з яких вони в минулому висвітлювали історичний процес. З таких же консервативних позицій піддаються ними критиці справді новаторські підходи, які містять нові статті відомих радянських істориків Д. Волкогонова, Ю. Полякова та ін.

Що ж обстоюють та які рекомендації дають П. Л. Варгатюк і П. М. Шморгун? Засуджують альтернативу об'єднання більшовиків та меншовиків в одних організаціях, бо в цьому «таїлася небезпека для окремого існування партії більшовиків» (с. 34); продовжують таку поширену в недавньому минулому справу викриття всіляких помилок й відхилень не тільки у меншовиків, а й у більшовиків, особливо у їхніх лідерів, зокрема у тих, кого недавно реабілітовано (с. 66—69);

¹⁵ Сарбей В. Г. Людський фактор в історії революційно-визвольного руху на Україні // Укр. іст. журн.— 1988.— № 8.— С. 85; Кондуфор Ю. Ю., Сарбей В. Г. Моральний потенціал більшовизму // Комуніст України.— 1989.— № 1.— С. 73.

як і раніше, пояснюють переважаючий вплив меншовиків на Донбасі неякісним складом недозрілого політично місцевого робітничого класу (с. 95—96); закликають проводити чітку межу між меншовиками та більшовиками, показувати наявність різних розбіжностей між ними (с. 104—105), викривати недооцінку більшовиками націоналізму «української меншовицької «Спілки» та УСДРП (с. 125—126).

Хіба ж не духом сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)», від якого відхрещуються П. Л. Варгатюк і П. М. Шморгун, пройняті вищезгадані позиції, як і їхній узагальнюючий висновок, сформульований так: «Очевидно, що проблема висвітлення внутріпартійної боротьби залишається і надалі одним із наших першочергових завдань, зокрема при дослідженні діяльності соціал-демократичних організацій України дожовтневого періоду, коли більшовикам доводилося долати ще більший опір і з боку меншовиків, і одзовістів, і троцькістів та примиренців» (с. 69—70)?! Явно застарілий, примітивізований підхід виявляють автори до джерелознавчої оцінки соціал-демократичних листівок: якщо, мовляв, вони більшовицькі, то заслуговують на повне довір'я, а якщо вони меншовицькі, або навіть видані об'єднаними соціал-демократичними комітетами, то вимагають уже критичного аналізу (с. 78). Або такий підхід, наївна ортодоксальність якого з перемогою нового історичного мислення дуже значна: мовляв, все, що зв'язане з В. І. Леніним,—це добре, все, що хоч би й найменшою мірою протистоїть йому,—це погано (с. 83). Автори навіть не припускають думки, що можуть бути внесені певні корективи іншими дослідженнями у висвітлення збройної боротьби мас періоду першої російської революції, у питання про кількість Рад робітничих депутатів 1905 р. на Україні (с. 90—93). А коли заходить мова про факти біографій І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, пов'язані з їх інтересом до марксизму і співробітництвом з РСДРП, то й все це без будь-яких доказів спростовується знову на тій же підставі пуризму більшовиків, розділених непорушною межею поглядів від революційних демократів (с. 116).

Чільне місце у книзі займає дискусія з В. Г. Сарбеем, яка фактично зведена до суперечки з приводу визначення партійної приналежності Г. Ф. Ткаченка-Петренка: більшовик чи меншовик (с. 31, 86—90). Та, зрештою, хоч листи, написані останнім в ув'язненні, були доставлені до редакцій центральних більшовицьких періодичних видань, для пам'яті революціонера не має вирішального значення, до якої фракції в РСДРП належить Г. Ф. Ткаченко-Петренко. Характерно, що на його страту разом з сімома іншими учасниками збройного повстання у Горлівці 1905 р. відгукнулися статтями і більшовицький «Пролетарій», і меншовицький «Голос Соціал-демократа», і троцькістська «Правда». Недарма ж і В. І. Ленін, згадуючи в той період події першої російської революції, говорив про її загиблих борців з лав робітничого класу не як більшовиків чи меншовиків, а як «соціал-демократичних робітників, які полягли у повстанні 1905 р.»¹⁶.

Отже, й не варто було авторам згадуваної нами брошури вигадувати виправдання для Г. Ф. Ткаченка-Петренка або взагалі пояснювати належність робітників до меншовицької фракції тим, що вони, мовляв, не розібралися в суті внутріпартійних незгод в РСДРП (с. 88). Адже це факт, що на Україні більшістю соціал-демократичних комітетів керували меншовики та їх підтримувала значна частина робітничого класу. А хіба можна погодитися з узагальнюючим висновком авторів при згадці про головування Г. Ф. Ткаченка-Петренка у Єнакіївській Раді робітничих депутатів — про те, що «багатопартійний характер Рад створював значні труднощі у боротьбі за перетворення їх в органи збройного повстання» (с. 86)?!

¹⁶ Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкін (некролог) // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 76.

Правда, у брошурі вже немає безпідставних обвинувачень, до яких ще не так давно вдавалися П. Л. Варгатюк та його однодумці (про це згадувалося вище), представляючи Г. Ф. Ткаченка-Петренка таким собі принциповим противником революційних методів боротьби робітничого класу: від страйків до збройного повстання. Заперечуючи такі твердження можна навести десятки свідчень з документів царських властей чи записаних у 20-х роках мемуарів. Можна послатися й на фундаментальний багатотомний збірник документів з історії революції 1905 р., виданий у Москві у 1955—1956 рр.¹⁷

На цьому можна й закінчити дискусію щодо вшанування пам'яті одного з революціонерів-робітників — героя революції 1905 р. на Україні. В даному разі це був реальний привід до того, щоб ще раз привернути увагу дослідників до актуальної проблеми відтворення об'єктивних біографій пролетарських революціонерів. Її спеціальному обговоренню була присвячена всесоюзна наукова конференція «Актуальні проблеми дослідження біографій пролетарських революціонерів (методологічне значення в історичній науці і роль у комуністичному вихованні на революційних традиціях)», яка відбулася в 1988 р. у Миколаєві. Крім того, вже на ній було проголошено кілька десятків доповідей та повідомлень, які підняли із забуття багато славних імен робітників — активних учасників революції 1905 р. Відповідну дослідницьку, творчу і пропагандистську роботу слід було б продовжити. Вона б стала суттєвим вкладом у збереження, закріплення й розвиток революційних традицій робітничого класу, які творчо пристосовані до сучасних обставин стануть в пригоді масовим суспільно-політичним рухам України, зокрема, народному й робітничому.

Одержано 20.08.90.

Освещаются вопросы, связанные с возникновением массового стачечного движения в период революции 1905—1907 гг., а также революционным творчеством рабочего класса Украины по созданию Советов, профсоюзов и некоторых других массовых организаций трудящихся, поднимаются отдельные проблемы развития революционных традиций в условиях перестройки.

¹⁷ Революция 1905—1907 гг. в России: Документы и материалы. Высший подъем революции 1905—1907 гг. Вооруженные восстания. Ноябрь—декабрь 1905 года.— М., 1956.— Ч. 3, кн. 1.— С. 154, 155, 161, 163.

Питання історичного краєзнавства

Н. О. Герасименко (Київ)

До історії Межигір'я

Висвітлюється історія Межигір'я — мальовничого урочища поблизу Вишгорода Київської області. Розповідаються старовинні легенди, пов'язані з виникненням там монастиря, і простежується його розвиток протягом багатьох століть. Зокрема, йдеться про його устрій, традиції, зв'язок із Запорозькою Січчю. Дано також мистецтвознавчу оцінку деяким спорудам. Відображено й історію фаянсової фабрики, побудованої в Межигір'ї наприкінці XIX ст.

У глибокій ущелині, оточеній з трьох боків лісистими горами, приблизно в 20 км від Києва, поруч з містечком Вишгородом розташоване Межигір'я.

Давня історія цього мальовничого куточка Київської області овіяна різними легендами. Одна з них повідомляє, що у 988 р. на території Межигір'я виник монастир, засновниками якого були грецькі ченці, які разом з першим київським митрополитом Михайлом прийшли на Київську Русь. Інша — розповідає про будівництво у монастирі кам'яної церкви. За цією легендою, у 1155 р. на княжіння у Вишгород прийшов князь Андрій Боголюбський. Проте через рік він повернувся у м. Суздаль, де князував раніше, взявши із собою з Вишгорода ікону Богоматері*. За цю ікону князь дав гроші на монастирську церкву Спаса Білого, побудовану в 1161 р. поблизу Вишгорода і названу так на відміну від розташованої біля Печерської лаври церкви Спаса на Берестові. Під час нападу на Київ у 1240 р. татарського хана Батия церква Спаса Білого була зруйнована, а ченці сховалися в лісі у викопаній ними печері. Легенди про древній Межигірський монастир багато дослідників використали у своїх працях¹.

Проте інші історики (Є. М. Крижанівський, Н. Закревський, В. Г. Ляскоронський) критично поставилися до цих фактів, оскільки вони не мають джерельної бази². Н. Закревський, наприклад, звернув увагу, що у Іпатіївському літопису під 1161 р. говориться про божницю біля Вишгорода, а їх ставили там, де не було церков, і тому «про церкву Білого Спаса не може бути і мови»³⁻⁴.

Таким чином, існує ще одна версія про заснування Межигірського монастиря. Як бачимо, питання про його давнє походження ще потребує ґрунтовного дослідження.

Перші документальні відомості про існування Межигірського монастиря належать до початку XVI століття. В ті часи Києво-Переяславщина як удільне Київське князівство була приєднана до Великого князівства Литовського, а згодом увійшла до складу Речі Посполитої.

12 березня 1523 р. польський король і великий литовський князь Сигизмунд грамотою Київському воеводі А. Немировичу дозволив ігумену Мисаїлу Щербині відновити запустілий Межигірський монастир і монастирську общину, звільнивши його від влади митрополита і воеводи⁵⁻⁶.

В кінці XVI — на початку XVII ст. монастир досяг свого розквіту. Тоді там побудували три дерев'яні церкви: у 1607 р. — Петра і Павла, 1609 р. — церкву Миколи при трапезній і соборну церкву Преображення. Усі три церкви 25 квітня 1612 р. були освячені болгарським архієпископом Неофітом⁷.

У 1610 р. Межигірському монастирю було надано ставропигію. Це означало, що монастир переходив під безпосереднє управління патріарха — на той час верховної церковної влади. Особливе положення монастиря викликало і зростання пожертвувань. У той період монастир мав

* Ця легенда знаходить підтвердження у літописах. Найбільш повно вона висвітлюється у Густинському літопису, де під 1155 р. повідомляється, що «В се лето Андрей, глаголемый Боголюбский, сын Юриев, поиде с Вышгорода в Суздаль, без воли отпа своего; взял же с собою з церкви и чудотворную икону пресвятой Богородицы, рукописания святого апостола Луки, яже принесенна бысть з Цариграда, юже окова златом с каменьям многоцветным...» См.: Полн. собр. русских летописей.— СПб., 1846.— Т. 2.— С. 303 (далі — ПСРЛ).

¹ Берлинский М. Ф. Известия о Межигорской церкви // Труды и летописи Общества истории и древностей российских.— 1830.— Ч. 5.— Кн. 1.— С. 126; Историческое сведение о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре.— Киев, 1830.— С. 2; Максимович М. А. Сказание о Межигорском монастыре // Собр. соч.— К., 1877.— Т. 2.— С. 256—268.

² Крыжановский Е. М. Киево-Межигорский монастырь // Киевские епархиальные ведомости.— 1863.— № 23.— С. 702, 703; Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 2.— С. 458, 459; Ляскоронский В. Г. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время.— Киев, 1913.— С. XIV, XXXII.

³⁻⁴ Закревский Н. Указ. соч.— С. 458—459.

⁵⁻⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1848.— Т. 2.— С. 151.

⁷ Историческое сведение о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре.— К., 1830.— С. 3.

значні кошти, які давав у борг. Так, у 1649 р. 5 тис. польських золотих одержала шляхтянка О. Оболенська; у 1651 р. 6 тис. — Адам Кисіль — воевода, «генерал земель киевских», 2 тис. — шляхтянка А. Гулевичова — «подчашина киевская»⁸.

Після Визвольної війни (1648—1654 рр.) і возз'єднання України з Росією земельні володіння православним монастирям надавали гетьмани. Від Б. Хмельницького та наступних гетьманів Межигірський монастир одержав великі території та селян для виконання різних повинностей. У 1660 р. він володів 8 селами, а також хуторами та млинами. Права на них підтверджувалися царськими жалуваними грамотами⁹.

У другій половині XVII ст. боротьба козацької старшини за владу та воєнні дії на території України підірвали економічне становище монастиря. Розорення його довершила пожежа, що трапилася у 1665 р.¹⁰

Становище монастиря ускладнилося і у результаті підписання у 1667 р. між Росією і Польщею Андрусівського перемир'я, за яким Межигір'я відійшло до Польщі. Тільки у 80—90 рр. монастир почав відбудовуватися. Важливою подією в його житті стало надання йому статусу «військового» Запорозької Січі. В зв'язку з цим монастир зобов'язувався направляти на Січ ієромонахів, молитися за усіх запорожців і утримувати військовий шпиталь для убогих та покалічених запорожців. У 1683 р. відношення між Запорозжям і Межигірським монастирем були оформлені на Раді Запорозької Січі¹¹.

Цей акт мав значення для обох сторін. Щедрі дари від запорожців та козацької старшини зміцнювали економічну могутність монастиря. В кінці XVII ст. він володів 18 селами і містечками, багатьма хуторами, островами і пустищами, мідними копальнями. Монастир одержав право безмитного проїзду у краї, продаж вина у своїх маєтках¹². Водночас у середовище запорозьких козаків через ченців проникали реалігійна мораль і культура.

Положення монастиря значно поліпшилося і у зв'язку з підписанням у 1686 р. «вічного миру» між Росією і Польщею, за умовами якого прилегли до Києва землі, в тому числі й Межигір'я, відійшли до Росії.

Межигірський монастир став самим знаменитим після Печерської лаври. Вважалося за честь бути похованим на його території. Там, наприклад, знаходилася могила народного героя українського народу, оспіваного у піснях та легендах, — фастівського й білоцерковського полковника Семена Палія¹³. У монастирській церкві Сошествія св. Духа висів у посрібленій рамі портрет С. Палія, а над ним — його шабля і полковничий срібний пернач. В опису монастиря значиться два євангелія 1644 і 1657 рр. Одне з них, «московской печати, печатанное 1644 г.», С. Палій подарував Межигірському монастирю в день Полтавської битви, в якій він сам брав участь¹⁴.

У Межигір'ї похований ще один визначний діяч, гетьман Правобережної України Євстафій Гоголь. З «Малоросійського родословника», складеного В. Л. Модзалевським, відомо, що Євстафій (Остап) Гоголь у 1654 р. був подольським, а у 1674 р. — моголівським полковником і

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 132, оп. 1, спр. 4, арк. 1; Киево-Межигорский монастырь (Упраздненный в 1787 г.) // Киевские епархиальные ведомости.— 1863.— № 23.— С. 708; Исторические материалы: Из архива Киевского губернского правления / Сост. А. Андреевский.— К., 1885.— Вып. 9.— С. 80—84.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 132, оп. 1, спр. 7, арк. 1—9; спр. 19, арк. 1—2; Киево-Межигорский монастырь.— С. 708.

¹⁰ Киево-Межигорский монастырь.— С. 709.

¹¹ Там же.— С. 712—714.

¹² Крыжановский Е. М. Киево-Межигорский монастырь.— С. 710.

¹³ Легенда о Палие // Киевская старина.— 1888.— № 5.— С. 47—49; Менжура И. Легенда и 3 песни о Семене Палие // Киевская старина.— 1882.— № 3.— С. 611—615.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 132, оп. 2, спр. 81, арк. 82 зв., 83, 86; ЦНБ АН УРСР.— Відділ рукописів.— ф. 1, спр. 5516, арк. 17 зв., 18.

гетьманом Правобережної України¹⁵. Помер гетьман у м. Димері 5 січня 1679 р., а 7 січня похований у склепі Межигірського монастиря. В опису ризниці монастиря зареєстровано «евангелие львовской печати, печатанное 1644 г. ...надано гетманом Евстахием Гоголем 1679 года» Межигірському монастирю¹⁶. Євстафій Гоголь був родоначальником Гоголів, з якого вийшов відомий письменник¹⁷.

На початку XVIII ст. становище Межигірського монастиря значно ускладнилося. Запорозька Січ за підтримку гетьмана І. Мазепи за наказом царя в 1709 р. була зруйнована. В той час порушилися зв'язки Січі з монастирем, який втратив значну економічну підтримку. До того ж, у серпні 1717 р. Межигір'я було спустошене сильною пожежею, яка знищила значні монастирські цінності¹⁸.

Тільки у 1734 р., коли запорожці знову прийняли російське підданство, налагодилися зв'язки Межигір'я і Запорозжя. Монастир знову щороку направляв на Січ ієромонахів і ієродияконів. Вибори духовенства на Запорозжжі звичайно відбувалися у вересні. Ченці, які не були обрані, поверталися у Межигірський монастир, а на їх місце приїжджали інші. Із закінченням виборів козаки збирали для монастиря милостиню, яку відправляли з тими ченцями, що поверталися у Межигір'я. Багаті дари одержував монастир від старшини Запорозької Січі. Так, після пожежі 1764 р., коли згоріли не тільки будівлі, а й монастирський архів*, останній кошовий атаман Запорозької Січі П. Кальнишевський побудував на свої кошти в 1772 р. велику кам'яну браму, а над нею церкву Петра і Павла та дзвіницю¹⁹.

У 1775 р. архимандрит монастиря одержав від усього Запорозького війська прощальний дар — багато прикрашену митру. 4 червня того ж року Запорозька Січ була зруйнована, а кошовий отаман П. Кальнишевський, писар І. Глоба та суддя П. Головатий ув'язнені: перший у Соловецькому, інші — у монастирях Сибіру²⁰.

З ліквідацією Запорозької Січі монастир втратив значну економічну підтримку і почав поступово занепадати. Він проіснував до 1786 р., коли на Україні була проведена секуляризація монастирських володінь.

Напередодні секуляризації Межигірський монастир мав велике господарство. В 1774 р. він володів селами Вишгород, Новими і Старими Петровичами, Лютежем і Борками у Київській сотні; селами Чернин, Євминка, слободками Красулька і Яськова Гребля у Остерській сотні Київського полку та селом Дем'янці у Переяславському полку. В цих селах було 333 двори і 43 бездворні хати, а разом із слобідками — 470 дворів, де проживали більш як 3200 селян.

На користь монастиря селяни виконували панщину по 2 дні на тиждень на монастирських харчах²¹.

Межигірський монастир мав також 7 млинів, 39 риболовних озер біля Дніпра. З них 12 озер ченці здавали в оренду з оплатою 10 крб. на рік. Дніа монастиря знаходилося 5 городів, великі фруктові сади. Площа пашні при монастирі становила близько 350 десятин (385 га). Йому належали також дві лісові пущі, сінокоси, площею 1320 десятин, або

¹⁵ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— К., 1908.— Т. 1.— С. 295.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 132, оп. 2, спр. 81, арк. 86, 86 зв.

¹⁷ Лазаревский А. М. Сведения о предках Гоголя // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца.— Киев, 1902.— Кн. 16.— Вып. 1—3.— Отд. II.— С. 3.

¹⁸ Крыжановский Е. М. Киево-Межигорский монастырь.— С. 742.

* Частина документів Межигірського монастиря зберігається у Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві — ф. 132.

¹⁹ Крыжановский Е. М. Указ. соч.— С. 747, 750.

²⁰ Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков.— СПб., 1888.— С. 216—217.

²¹ Орловский П. Киево-Межигорский ставропигиальный монастырь в 1774 г. во время учреждения архимандрии в Запорозьской Сечи // Киевские епархиальные ведомости.— 1895.— № 18.— С. 840—855.

1452 га, на яких в урожайний рік збиралося 13200 копиць сіна. Три сінні покоси монастир віддавав на відкуп — по 40 крб. на рік²².

Монастирю належала гута на р. Ірпінь, де вироблялося просте скло. У зв'язку з тим, що вона не приносила монастирю прибутку, в 1774 р. її було віддано на відкуп по 40 крб. на рік. У всіх селах і слободках, що належали монастирю, а також при самому монастирі існували шинки, в яких продавали вино, мед і пиво. Монастир володів також двома винокурними заводами, розміщеними у Лютежі та Євминках²³.

У 1771—1774 рр. у Межигірському монастирі перебували 18 ієромонахів, 12 ієродияконів і 34 ченці, тобто 64 чол.²⁴ Частина ченців жила за межами монастиря: по різних вотчинах, а також у приписаному до Межигірського Самарському монастирі, що знаходився у Запорозькій Січі. Взагалі Межигірському монастирю належало 112 ченців. Призначений у 1777 р. новий архімандрит Києво-Межигірського монастиря Гавриїл знайшов серед ченців «многие между младшею братиею неустройства, безчинства, пьянственные кампании и протчие непорядки...»²⁵

У монастирі в 1774 р. було 105 послушників. Вони, як і ченці, одержували від монастиря усе їм необхідне: харч, двічі на рік полотно на сорочки, чоботи і черевики, свитки і кожухи. Тим, хто не мав власних коштів, надавався також монастирський одяг²⁶.

Крім послушників та кріпосних селян, які працювали на монастир, ченці наймали по хуторах і риболовнях до 45 чол. Кожний найманий робітник одержував від монастиря платню 4 крб. на рік, а також кожух, свитку, дві сорочки і двоє штанів, пояс, дві шапки: зимову й літню, ялові рукавиці, нові чоботи та прішви до них, дві пари ремінних постолів²⁷.

Чистий прибуток монастиря від маєтків становив у 1771 р. — 3378 крб. 29 коп., у 1772 р. — 2722 крб., у 1773 р. — 2593 крб. Крім того, в 1772 р. ченці зібрали у Запорозькій Січі 2447 крб. і 34 червонця, вяленої риби 72 голови, 60 бочок сельді і 910 рун старої вовни. У 1773 р. було зібрано 2062 крб., вовни 800 рун, солі — 1020 пудів, ікри осетрової 30 ок.²⁸

За описом 5 лютого 1777 р., у Межигірському монастирі було 5 церков: дві кам'яні: Преображення та Петропавлівська і три дерев'яні: церкви Сошествія св. Духа, Миколи та Благовіщення Богородиці. В опису міститься також список книг монастирської бібліотеки, в якому значиться 174 друковані і 53 рукописні книги російською, 114 — латинською і 54 — польською мовами. Серед них, звичайно, переважали церковні книги: 68 Міней, 4 Апостола, 3 Акафиста, 12 Псалтирів, 6 Біблій та інші. Але були і світські: історія Росії та зарубіжних країн, а також граматика, географія, мінералогія, металургія і т. п.²⁹

Після секуляризації монастирських володінь за наказом царського уряду від 10 квітня 1786 р. ченців Межигірського монастиря переселили у монастирі Півдня України. В приміщеннях монастиря мав розміститися інвалідний будинок для «отставных офицеров, призрения по их дряхлости». Майно, що зберігалось у різниці, посуд і дзвони з копією опису були у 1787 і 1789 роках на письмову вимогу передані князю Потьомкину³⁰.

У 1787 р. у Києві перебувала імператриця Катерина II. Вона зби-

²² Там же.— С. 847—849.

²³ Там же.— С. 849, 853.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 132, оп. 2, спр. 32, арк. 1.

²⁵ Орловський П. Назв. праця.— С. 847; ЦДІА УРСР, ф. 132, оп. 2, спр. 19, арк. 22, 22 зв.

²⁶ Орловський П. Назв. праця.— С. 847.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.— С. 853.

²⁹ ЦНБ АН УРСР.— Відділ рукописів, ф. 1, № 5516.— С. 1—131.

³⁰ Терновський Ф. А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов синодального архива.— Киев, 1879.— С. 37, 38.

ралася оглянути Межигірський монастир, але напередодні її візиту, 23 квітня 1787 р., в ньому сталася пожежа. Згоріли дерев'яні церкви Сошествія св. Духа та Благовещенія Богородиці, споруджені на добродійні кошти, та дерев'яна трапезна церква св. Миколи, побудована монастирським коштом. Дві ж кам'яні церкви — соборна Преображенія (1690 р.) і Петропавлівська (1774 р.) — не постраждали від пожежі. Зазнали шкоди монастирські келії — Братський корпус, які, як і дзвіниця, були побудовані в 1766 р. за проектом відомого архітектора І. Г. Григоровича-Барського. У 1816—1817 рр. Братський корпус був реконструйований за проектом архітектора І. С. Кедріна³¹.

В 1798 р. приміщення Межигірського монастиря були передані міській Думі, а потім — магістрату Києва для фаянсової фабрики.

Ще у 1796 р. в ґрунті, що належав Києву, було знайдено фарфорову й фаянсову глину. В тому ж році з неї були зроблені перші зразки виробів і надіслані у Петербург для представлення імператриці Катерині II. Незважаючи на бажання деяких приватних осіб заснувати підприємство по виробництву фарфорового і фаянсового посуду, імператриця вирішила надати це право Києву. Оскільки фарфоровий посуд купували переважно багаті люди і він не мав великого попиту, на фабриці вирішили виготовляти тільки фаянсовий³².

Витрати на побудову Києво-Межигірської фабрики та її оборотний капітал формувалися з міської казни, в яку повинна була надходити і вся виручка від продажу виробів.

У перші роки фабрика працювала на привозній глині. А в 1808 р. селянин І. Ільченко відкрив недалеко від фабрики, на Петровській горі, значні запаси білої фаянсової глини, яка надалі використовувалася при виробництві межигірського фаянса³³.

Для роботи на фабриці було приписано 228 селян Нових Петровець, які здавна займалися виробленням глиняного посуду. Вони одержували щороку по 36 крб.³⁴

До 1801 р. на території колишнього Межигірського монастиря було побудовано для фабрики три нові й відремонтовано старі монастирські будівлі. Завідування фабрикою було доручено іноземцям — спочатку Краніху, а потім — Віммерту, а управління її господарською частиною покладалося на директора та контору для обліку й листування³⁵. На фабриці працювали 32 майстри, підмайстри і учні, які займалися виготовленням посуду.

В 1800 р. царський уряд заборонив імпортувати «фарфора и всякого рода каменной посуды з глазуrom»³⁶, що поліпшило стан вітчизняних фарфоро-фаянсових підприємств. Уже в 1813 р. Межигірською фабрикою було вироблено різного посуду на суму 58121 крб. У 1814 р. вироби фабрики продавалися у Петербурзі, де одержали високу оцінку³⁷.

З відміною заборони на ввіз на територію Російської держави іноземного фаянсу становище фабрики погіршало. Виникла потреба в технічному удосконаленні фабрики, поліпшенні якості й збільшенні асортименту посуду. Стримувала розвиток фабрики і низька продуктивність праці приписаних до неї кріпосних селян. Ліквідувати причини слабких конкурентних можливостей підприємства в умовах напівфеодальної Російської імперії було дуже важко. У 1822 р. царський уряд прийняв рі-

³¹ Там же.— С. 39; Историческое сведение о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре.— Киев, 1830.— С. 6, 7; Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).— К., 1957.— С. 527.

³² Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем.— СПб., 1852.— Ч. 3.— С. 187—188.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 581, оп. 1, спр. 24, арк. 7—8.

³⁴ Статистическое описание Киевской губернии.— С. 189.

³⁵ Там же.— С. 189, 191.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 581, оп. 1, спр. 9, арк. 28.

³⁷ Оглоблін О. Архів Київ-Межигірської фабрики // Записки історично-філологічного відділу УАН.— К., 1926.— Кн. 9 (1926).— С. 336.

шення викупити фабрику у Київського магістрату «со всеми к ней землями, крестьянами и прочим имуществом» і передати її у відання імператорського кабінету»³⁸.

В 20—50 рр. Межигірська фабрика — це державне підприємство з кріпацькою організацією праці, з приписними селянами і урядовою адміністрацією. За ці роки вона майже не розвивалася³⁹.

На території фабрики знаходився невеликий цегляний завод, продукція якого вироблялася насамперед для її потреб. У 1837 р. на місці занепалого заводу була побудована для фабрики «растирательная машина»⁴⁰. У 1847 р. в Києві почалася підготовка до спорудження мосту через р. Дніпро. Іноземні підрядчики, яких запросили для організації цих робіт, зажадали, щоб постачалася саме межигірська цегла. Але заводу вже не існувало. Підрядчики досить високо оцінили цеглу, що її селяни, які працювали на Межигірській фабриці, виготовляли в домашніх умовах, і тому було вирішено побудувати у Межигір'ї завод⁴¹.

На території Межигірської фаянсової фабрики діяли дві колишні монастирські церкви: Спаса Преображення і Петропавлівська, які після ліквідації монастиря були приписані до Печерської лаври. У 1826 р. при церквах для робітників фабрики відкрили школу. Піп і диякон навчали дітей «российской грамоте, читать и писать, закону божью и арифметике». На базі цієї в 1836 р. відкрилася школа «для обучения художествам, а в особенности живописи... детей мужеска пола мастеров и прочих лиц, заводу принадлежащих», а царським урядом затверджено її положення «при імператорському фарфоровому заводі»⁴².

Школа складалася з двох класів: у першому викладалися закон божий, читання, чистописання і початкові правила малювання й ліпки. В другому — граматика, арифметика, малювання, ліпка і живопис на фарфорі й склі. Малювання і гравірування учнів школи навчав головний майстер живопису при заводі. Курс навчання у школі тривав 4 роки, оскільки ще два роки призначалися для практичних занять. До школи приймали хлопчиків з 10 років. На утримання її царський уряд виділив 1790 крб. 72 коп. Кількість учнів у школі була невелика. Так, у 1844 р. у ній навчалися 24 чол.⁴³

Незважаючи на урядові заходи по підвищенню рентабельності Києво-Межигірської фабрики, в тому числі й проведеною наприкінці 40-х — у 50-ті рр. реконструкцію, її становище погіршувалося. У 1848 р. прибуток фабрики становив 21135 крб. Порівняно з 1813 р. він зменшився на 36986 крб. Фабрика стала нерентабельною: у 1848 р. її витрати дорівнювали 23064 крб., тобто на 1929 крб. перевищували прибуток⁴⁴.

Отже, у зв'язку з тяжким фінансовим становищем Межигірської фаянсової фабрики царський уряд був вимушений передати її в оренду. 29 липня 1858 р. був укладений контракт з київськими купцями Барськими на оренду фабрики строком на 30 років. Протягом перших 15 років вони зобов'язувалися платити щорічно за утримання фабрики по шість, а наступні 15 років — по 7 тис. крб. сріблом. Приписні до фабрики селяни звільнялися від обов'язкової праці на ній⁴⁵. Проте у 1864 р. Барські відмовилися від оренди фабрики, оскільки в них не вистачило коштів для її ґрунтовної реконструкції. Наступні ж орендарі зовсім не звертали увагу на її стан і у середині 80-х років фабрика була закрита⁴⁶.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 581, оп. 1, спр. 177, арк. 1.

³⁹ Оглоблін О. Назв. праця.— С. 336.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 581, оп. 1, спр. 764, арк. 1—52; спр. 1005, арк. 14.

⁴¹ Там же, спр. 1927, арк. 2, 3.

⁴² Там же, ф. 132, оп. 2, спр. 83, арк. 2; ф. 581, оп. 1, спр. 304, арк. 3.

⁴³ Там же, ф. 581, оп. 1, спр. 1628, арк. 8—11; 21, 21 зв., 55.

⁴⁴ Статистическое описание Киевской губернии.— С. 209.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 581, оп. 1, спр. 2555-в, арк. 32—52, 54, 61—65 зв.; оп. 2, спр. 86, арк. 20, 20 зв.

⁴⁶ Оглоблін О. Архів Києво-Межигірської фабрики // Записки історично-філологічного відділу УАН.— К., 1926.— Кн. 9. (1926).— С. 337—338.

Межигір'ям та його історією цікавилися відомі діячі науки і культури. В 1843 р. його відвідав Т. Г. Шевченко. На початку червня він перебував у Києві, де познайомився з українським письменником П. Кулішем. Разом вони оглянули монастир, у колишніх приміщеннях якого знаходилася фаянсова фабрика. Тарас Григорович зробив кілька малюнків монастиря, один з яких експонується в музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

У Межигірському монастирі поет записав кілька народних пісень, у тому числі про Семена Палія. Він також розповів П. Кулішу про обряд прощання запорожців з миром перед постриженням у ченці Межигірського монастиря. Ця розповідь, записана Кулішем, була опублікована у збірнику «Украинские народные предания» (1847 р.). Пізніше він використав цю легенду в романі «Чорна рада»⁴⁷.

Спогади про Межигірський монастир знайшли відображення у поетичних творах Т. Г. Шевченка, таких як «Чернець», «Заступила чорна хмара», «Невольник», у повісті «Близнецы», в його Щоденнику, а також у листі до Я. Кухаренка (26.XI. 1844 р.)⁴⁸. У 1857 р. відомий український історик і етнограф М. О. Максимович дослідив історію цього монастиря⁴⁹.

Указом царського уряду від 16 червня 1884 р. Києво-Межигірська фаянсова фабрика з усіма будівлями була безплатно передана у відання Синоду. В 1885 р. на території Межигір'я був заснований чоловічий «общежительный монастырь», де знаходилося до 40 ченців. Про історію монастиря цього періоду відомо мало.

Наприклад, те, що один з ченців Межигірського монастиря — Іліодор — був нагороджений імператором срібною медаллю «За спасіння тих, хто гине»⁵⁰.

За рішенням Синоду 26 березня 1894 року замість чоловічого на території Межигір'я був відкритий жіночий монастир, де проживали близько ста черниць. Завідувала ним ігумення Києво-Покровського монастиря⁵¹.

При Межигірському жіночому монастирі була відкрита чотирикласна церковно-парафіяльна школа, де навчалися 45 учнів. Школа утримувалася на кошти Київської училищної ради і на добродійні місцеві. При монастирі знаходився також дитячий притулок⁵².

У 1916 р. черниці заснували сільськогосподарську школу домоводства для дівчаток навколишніх сіл, де у трьох класах навчалися 30 учениць. Школа утримувалася на кошти Департаменту землеробства і державного майна, а також на місцеві пожертвування⁵³.

Влітку між Межигір'ям і Києвом курсував пароплав, яким приїжджали як богомольці, так і відпочиваючі. Для їх розміщення за огорожею монастиря, в приміщенні колишньої фаянсової фабрики черниці влаштували готель з чайною та їдальнею⁵⁴.

В 1902 р. Межигір'я відвідав відомий дослідник старовини М. П. Істомін, який залишив цікаві описи архітектури і живопису храмів Межигірського монастиря⁵⁵.

⁴⁷ Шевченко Т. Г. : Біографія.— К., 1984.— С. 85—86.

⁴⁸ Шевченківський словник : У 2-х т.— Т. 1.— К., 1976.— С. 288.

⁴⁹ Максимович М. А. Сказание о Межигорском монастыре; Нечто о Межигорьи; Слухи о Межигорьи // Собр. соч.— Т. 2.— К., 1877.— С. 255—291.

⁵⁰ Стрижевский Н. Киево-Межигорский Спасо-Преображенский общежительный женский монастырь (его прошлое и настоящее).— К., 1899.— С. 20, 21; Киевские епархиальные ведомости.— 1885.— № 21.— С. 976.

⁵¹ ДАКО, ф. Р. 862, оп. 1, спр. 265, арк. 5, 5 зв.; Стрижевский Н. Указ. соч.— С. 21—22.

⁵² ДАКО, ф. Р. 862, оп. 1, спр. 265, арк. 4 зв., 5.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 132, оп. 2, спр. 89, арк. 10—12 зв.; ДАКО, ф. Р. 862, оп. 1, спр. 265, арк. 5, 5 зв.; ЦНБ АН УРСР.— Відділ рукописів.— Ф. X.— № 11601.— С. 1, 2.

⁵⁴ ЦДІА УРСР, ф. 132, оп. 2, спр. 89, арк. 10—12 зв.; Стрижевский Н. Указ. соч.— С. 27—28; ЦНБ АН УРСР.— Рукоп. відділ.— Ф. X.— № 11601.— С. 1, 2.

⁵⁵ Истомин М. П. Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье // Чте-

Оглянувши монастирські будівлі, він дійшов висновку, що за типом архітектури, оздобленням й характером іконопису Спасо-Преображенська церква дуже схожа на церкву святого Миколи у Києво-Печерській лаврі, хоч остання була величніша й більш оригінальна у розробці іконографічних тем.

Іконостас у Спасо-Преображенській церкві складався з п'яти ярусів і закінчувався дуже рідкісним зображенням розпинання святого Онуфрія. Вівтарний бік іконостаса був розписаний композиціями з життя Христа, виконаними на полотні й наклеєними на дерево. Найбільш оригінальними були дві з них: хресний хід ченців за Спасителем та черниць — за Божою Матір'ю.

Серед ікон найбільший інтерес становив Деїсус. Типи зображення Іоанна Хрестителя і Богоматері, а також вінок з квітів на голові останньої вказували на те, що ікона була виконана місцевими майстрами. Велику художню цінність мали також царські ворота у Спасо-Преображенській церкві. Сюжети, зображені на них, були скопійовані, на думку Істоміна, з гравюр Лицевої біблії. Дослідник описує також портрет московського патріарха Іоакіма, що, судячи з прийомів техніки малювання, був надісланий з Москви, а також портрет Андрія Боголюбського, який за легендою вважався засновником монастиря⁵⁶.

На початку ХХ століття Межигір'я привертало до себе велику увагу громадськості. В 1914 р. була навіть розроблена програма екскурсії по монастирю, до якої входило відвідання церков Спасо-Преображення і Петропавлівської, дзвіниці та печери з церквою Онуфрія XVII ст. на Пекарницькій горі, де було знайдено клад монет XVII ст.⁵⁷

Мальовнича місцевість Межигір'я, яке розташоване на високому березі Дніпра з прекрасним лісовим масивом з дуба і граба й чудовим пляжем з ключевою водою, створювала прекрасні умови для відпочиваючих. Тому не раз порушувалося питання про створення у цій місцевості курортної зони. Зокрема, проект її був розроблений ще у 1825 р., однак залишився нездійсненим⁵⁸.

У перші роки Радянської влади на території Межигір'я розташувалися будинок відпочинку Київської страхової каси. Розроблялося питання про створення дачно-курортної місцевості⁵⁹.

В 1919 р. Межигірський жіночий монастир був закритий, а черниць переселили у Києво-Покровський монастир. У приміщеннях Межигірського монастиря розмістилися художньо-керамічна школа, дитячий притулок, а також службовці ряду контор і піп з межигірської церкви⁶⁰. За постановою Народного комісаріату освіти УСРР від 8 вересня 1920 р. у Межигір'я була переведена Глинська художньо-керамічна школа і створена державна художньо-виробнича керамічна майстерня Всеукраїнського комітету мистецтв⁶¹.

У 1922 р. була закрита і Спасо-Преображенська церква Межигірського монастиря. Майже все її майно було передано Межигірській жіночій церковній общині. А з 1920 р. земля і господарчі будівлі Межигірського монастиря перейшли до створеного на цих землях культурдгоспу. Близько 80 черниць залишилися працювати в ньому. У 1922 р., коли постало питання про ліквідацію культурдгоспу, розгорнулася боротьба за ці землі між художньо-керамічною школою-майстернею і черницями,

ние в историческом обществе Нестора-Летописца.— Киев, 1903.— Кн. 17.— Вып. 1.— С. 16—33.

⁵⁶ Там же.— С. 21.

⁵⁷ ЦНБ АН УРСР.— Відділ рукописів.— Ф. X.— № 11601.— С. 1, 2.

⁵⁸ ЦДА УРСР, ф. 581, оп. 1, спр. 281, арк. 3, 3 зв.

⁵⁹ Хайки С. Окрестности Киева как климатический курорт.— Киев, 1929.— С. 21—22.

⁶⁰ ДАКО, ф. Р., 1037, оп. 1, спр. 50-а, арк. 4 зв.; ф. Р-862, оп. 1, спр. 265, арк. 4, 4 зв.

⁶¹ Культурне будівництво в Українській РСР: 1917—1927. — К., 1979. — С. 160—161.

які не хотіли ліквідувати своє господарство. У 1924 р. орна земля, ліс, луки, фруктовий сад були передані технікуму⁶². У 1928 р. при ньому з метою поліпшення матеріального та культурного становища студентів та службовців був створений кооператив⁶³.

З 1934 р., коли уряд України переїхав з Харкова до Києва, на території Межигірського монастиря були побудовані урядові дачі.

Останнім часом посилюється інтерес до історичного минулого нашої країни і, зокрема, до стародавніх пам'яток. Межигір'ю було присвячено ряд статей в пресі. Так, дебатується питання про те, що у підвалах колишнього Межигірського монастиря зберігається бібліотека київського князя Ярослава Мудрого. Для вивчення цієї версії Радою Міністрів УРСР навіть створена урядова комісія⁶⁴. Та незважаючи на те, буде чи ні знайдена бібліотека, Межигірський монастир заслуговує уважного вивчення, оскільки це — одна із сторінок історії України.

Одержано 11.08.90.

Освещается история Межигорья — живописной местности неподалеку от Вышгорода Киевской области. Рассказываются старинные легенды, связанные с возникновением там монастыря, и прослеживается его развитие на протяжении многих столетий. В частности, повествуется об его устройстве, традициях, связи с Запорожской Сечью. Дана также искусствоведческая оценка ряда сооружений. Отражена и история фаянсовой фабрики, построенной в Межигорье в конце XIX в.

⁶² ДАКО, ф. Р. 353, оп. 1, спр. 1056, арк. 1—10.

⁶³ Там же, ф. Р. 550, оп. 1, спр. 1282, арк. 1, 2.

⁶⁴ Цикора С. По следам великокняжеской библиотеки // Известия.— 1990.— 26 февр.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

Трибуна молодого автора

В. В. Масненко (Київ), І. Ф. Шаров (Київ)

Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років

Висвітлюється ряд нових аспектів проблеми ставлення вчительства України до Радянської влади та її політики в культурно-освітній галузі в першій половині 20-х років.

Після завершення громадянської війни народна освіта на Україні перебувала у тяжкому стані. Загальна економічна криза й особливо голод, що охопив у 1921 р. південні губернії України, призвели до значного скорочення мережі культурно-освітніх установ. Замість 21 968 їх (з 2 023 688 дітьми) в 1921 р., у 1922/23 р. налічувалося вже 16 665 (з 1 338 407 дітьми)¹. Кількість безпритульних дітей, сиріт і напівсиріт у той час досягла 1,5 млн.² Треба враховувати, що негативний вплив на шкільні установи справило зняття їх з державного фінансування у зв'язку з переходом до госпрозрахунку в умовах нової економічної політики. Якщо у 1921 р. на освіту витрачалося 10,4% державного бюджету, то в кінці 1922 р.— всього 3%³. Лише у 1922/23 р. почалося переведення шкіл на місцевий бюджет. Усі ці фактори, безперечно, впливали й на матеріальне становище вчительства. Величезна заборгованість Наркомосу працівникам освіти у 1921/22 р., нерегулярна оплата праці призводили до фактів голоду серед працівників освіти. Наприклад, у 1922 р. частка вчителів, які не мали достатньої кількості харчів, у м. Катеринославі доходила до 69%⁴; були випадки голодної смерті. Подібний стан спостерігався і в інших місцях. Державні ресурси були настільки мізерні, що виділених коштів не вистачало навіть для забезпечення мінімальних потреб вчителів. В середньому вчитель отримував на місяць 6,4 крб., ще нижчою була заробітна плата у вчителів договірних шкіл — 4 крб. на місяць⁵. На нашу думку, саме тяжкий економічний стан вчительства був головною причиною такого типового явища для того часу, як страйки вчителів⁶.

Для визначення об'єктивної ролі вчительства у справі становлення народної освіти, а також його політичної та ідейної орієнтації необхідно розрізняти професійну діяльність та зміни у світоглядних засадах цієї категорії інтелігенції. Стосовно першого, то навіть в дуже тяжких матеріальних умовах початку 20-х років переважна більшість учителів сумлінно виконувала свої професійні обов'язки, намагаючись зберегти шкільні установи й дати дітям необхідні знання. У 1922/23 р. 600 шкіл (з кількістю у кожній понад 1 000 вихованців) не увійшли ні в який бюджет, а їх учителі не одержували заробітну плату. Проте всі ці установи працювали⁷. Що ж стосується переходу на бік нової влади і насамперед прийняття марксистської ідеології та основних цілей радянського куль-

¹ Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за 10 років революції.— Харків, 1927.— С. 24.

² Ряппо Я. П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні.— Харків, 1928.— С. 51.

³ Стенографічний відчит 3-го Всеукраїнського з'їзду КНС, 15—20 травня 1923 р.— Харків, 1924.— С. 138.

⁴ Путь просвещения.— 1922.— № 1.— С. 362.

⁵ Тагин Ф. Д. Грамотность населения Украины и роль школы соцвеса.— Харьков, 1924.— С. 22.

⁶ Путь просвещения.— 1922.— № 1.— С. 353—354; № 2.— С. 368.

⁷ Шлях освіти.— 1927.— № 10.— С. 26.

турного будівництва, то цього в масовому вияві протягом 1921—1922 рр. ще не сталося; адже зміна політичної орієнтації—це тривалий процес. У той період вчителство у своїй більшості зайняло позиції політичного нейтралітету, що повністю відповідало ленінській схемі переходу інтелігенції до визнання Радянської влади: «...Від ворожості більшовизмові спочатку до нейтральності, потім до підтримки його...»⁸. Значна частина вчителства цілком природно відчувала побоювання щодо справжніх намірів влади. Тому тоді освітяни піднімали гасло деполітизації школи. По всій Україні розгорнулася пропаганда цієї ідеї. У Полтаві відбулася досить представницька публічна дискусія, що тривала кілька днів⁹. Оцінюючи це явище, очевидно, слід враховувати ленінську ідею про те, що переконання в існуванні школи поза політикою є одним з «буржуазних лицемірств», а також те, що слід уникати спроб «...принцип зв'язку школи з політикою перетлумачити і перекрутити в грубому і потворному смислі...»¹⁰. Таким чином, твердження І. Д. Золотоверхого і С. К. Гутянського про перехід основної маси педагогів на бік Радянської влади ще в 1920 р. слід вважати помилковими¹¹.

В основу освітньої політики були покладені положення другої Програми партії, прийнятої на VIII з'їзді РКП(б): «...Довести до кінця почату з Жовтневої революції 1917 р. справу перетворення школи із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя повного знищення поділу суспільства на класи...»¹². Цій меті були підпорядковані завдання використання старих спеціалістів та «підготовки нових кадрів працівників освіти, пройнятих ідеями комунізму»¹³. Важливу роль у дальшому розвитку партійної політики щодо вчителства відіграла стаття В. І. Леніна «Сторінки з щоденника». В ній аналізувалося значення цього прошарку інтелігенції у справі здійснення культурної революції, побудови нового суспільства. Для того, щоб вчитель міг виконати свої обов'язки, комуністам і представникам Радянської влади необхідно було працювати «...над його духовним піднесенням, і над його всебічною підготовкою до його осправді високого звання і, головне, головне і головне — над піднесенням його матеріального становища»¹⁴.

Початок практичної роботи по залученню вчителства в умовах мирного будівництва був покладений низкою циркулярів ЦК КП(б)У, надісланих губкомам партії. Основні принципи політики щодо буржуазної інтелігенції, в тому числі й освітньої, знайшли своє відображення у циркулярі ЦК КП(б)У «Про залучення та використання спеціалістів» (квітень 1921 р.), який орієнтував на диференційований підхід до них та сприйняття всього найкращого і чесного, що було в них¹⁵.

Було намічено комплекс заходів, спрямованих саме на політичне виховання вчителства. Але ці заходи часто мали яскраво виражений адміністративний, навіть примусовий характер. Так, у лютому 1921 р. РНК УСРР прийняла декрет «Про шкільну повинність працівників соціального виховання». Вона вводилася з метою «політичного виховання і підвищення педагогічної кваліфікації вчителів» і передбачала обов'язкове навчання їх на спеціальних 6-місячних курсах¹⁶. Згідно з положенням «Про ро-

⁸ Ленін В. І. Цінні признання Питирима Сорокіна // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 185.

⁹ Радянська освіта.— 1927.— № 11.— С. 8.

¹⁰ Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів, 18 січ. 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 412.

¹¹ Див.: Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури. 1917—1920 рр.— К., 1961.— С. 359, 361, 413; Гутянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні.— К., 1960.— С. 54.

¹² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 2.— С. 47.

¹³ Там же.— С. 48.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 348.

¹⁵ Известия ЦК КП(б)У.— 1921.— № 1.— С. 21.

¹⁶ Культурне будівництво в Українській РСР: Важливі документи Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959. 36 документів.— К., 1959.— Т. 1.— С. 89.

боту серед працівників освіти» (від 10 червня 1921 р.) для політроботи серед сільських вчителів при губкомах створювалися трійки з представників від спілки Робос (робітників освіти), губполітосвіти та губкому¹⁷. Очевидно, що подібний стиль роботи не міг дати бажаний ефект, оскільки світоглядне перевиховання досягається не завдяки примусові, а аргументованим переконанням, реальним змінам на краще в житті суспільства.

Більш продуманим в цьому відношенні було звернення III Всеукраїнської наради по освіті (червень 1921 р.), в якому на прикладі відомих працівників освіти, які активно співробітничали з Радянською владою, доводилася доцільність і необхідність цього кроку для всього вчительства¹⁸. Проти негативного ставлення до вчительства, звинувачень його в «петлюрівщині» був спрямований і циркуляр ЦК КП(б)У «Про посилення роботи серед працівників освіти» (вересень 1921 р.). В цьому документі подібна практика визнавалася помилковою, великого значення надавалося входженню комуністів у спілку Робос для посилення її політико-освітньої роботи серед працівників освіти¹⁹.

Разом з тим з'явилися нігілістичні оцінки та настрої в ставленні до вчительства. Так, секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебідь вважав його український загін петлюрівським, з яким слід вести боротьбу з допомогою різних форм та методів²⁰. Лівачський підхід виявляв і заступник наркома освіти, голова Головпрофосвіти УСРР Я. П. Ряппо, який вважав, що вся інтелігенція в цілому вела боротьбу з робітничим класом та його ідеологією на культурному фронті²¹, що від неї пролетаріату не дочекатися «ні реформи науки, ні революції виховання та освіти»²². Зрозуміло, що такі погляди, переведені у практичну площину, не могли бути сприйнятими вчительством.

Крім того, слід врахувати, що виникли значні суперечності у зв'язку з необхідністю розвитку системи національної освіти в період з початку 1921 р. по квітень 1923 р., коли йшов процес її становлення і ще чітко не визначилися головні орієнтири та підходи. Хоча намітилися вже дві протилежні позиції. Прихильники однієї з них, виходячи з ленінських вказівок про перетворення української мови на «знаряддя комуністичної освіти трудових мас»²³, намагалися будувати радянську школу з урахуванням потреб національного складу населення, розвивати освіту на національній мові тих народів, які найбільш постраждали від гноблення за часів царизму: українців, євреїв, поляків та ін. Найбільш послідовно таку політику у той час проводив нарком освіти УСРР Г. Ф. Гринько. Але це не відразу і не належним чином було оцінено деякими партійними й державними діячами. Деякі з них «навіть доходили до заперечення самого існування української нації»²⁴. В листах ЦК КП(б)У, що надсилалися губкомам, за підписом секретаря ЦК Д. З. Лебеда безпідставно вказувалося, що «всі види культурно-освітньої роботи на 80% знаходяться, якщо не повністю в руках різного роду націоналістів»²⁵. Вказувалося на спроби насильної українізації в школах соцвиху як на результат впливу «петлюрівської інтелігенції і шовіністичних настроїв працівників Нарко-

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 2.

¹⁸ Коммунист.— 1921.— 5 июля.

¹⁹ Известия ЦК КП(б)У.— 1921.— № 6.— С. 49.

²⁰ Лебедь Д. З. Советская Украина и национальный вопрос за 5 лет.— Б. м., 1924.— С. 26—27.

²¹ Ряппо Я. П. Просвещение на Украине за годы революции // Путь просвещения.— 1922.— № 6.— С. 3.

²² Ряппо Я. П. Проблема воспитания и образования в советском государстве // Там же.— 1922.— № 4.— С. 7.

²³ Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 314.

²⁴ Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації // Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури. 1917—1927.— Харків, 1930.— Т. 2.— С. 551.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 992, арк. 127.

мосу»²⁶. В них партія «застерігалася від ухилів в бік насильного впровадження української культури в українському народі»²⁷. Подібну невважену позицію займав й голова РНК УСРР Х. Г. Раковський, який, глибоко не розуміючи процесу культурного будівництва на Україні, вимагав, як зазначав Г. Ф. Гринько, корінного переходу від політики українізації до радянзації²⁸.

Ці різні точки зору стали предметом дискусії з питань національної та культурно-освітньої політики на жовтневому (1922 р.) Пленумі ЦК КП(б)У. Рішення, прийняті на ньому, мали суперечливий характер, що позначилося й на постанові з національного питання. Зокрема, в ній хоч і визнавалася абсолютна рівноправність української та російської мов, проте у той же час вказувалося на те, що українська народна школа стає цитаделлю українського буржуазного націоналізму²⁹. В резолюції Пленуму визнавалося за доцільне провести політичну перевірку завідувачих губвно та всього вчительства³⁰. На Пленумі ряд виступаючих засудили великодержавні прояви у політиці Д. З. Лебеда і Х. Г. Раковського; разом з тим було прийнято рішення про звільнення Г. Ф. Гринька з посади Наркома освіти і призначення замість нього В. П. Затонського. В закритому листі, адресованому Сталіну, Д. З. Лебідь зазначив, що Наркомос УСРР мав ухил в бік українізації, а тепер лінія випрямлена зняттям Гринька з посади голови. Там же визнавалося, що подібний крок й деякі інші заходи оцінюються в партії як результат «політики Москви»³¹.

Зміни на краще у політиці ставлення до вчительства відбулися в 1923 р., коли було зроблено ряд виважених кроків, які значно допомогли освітянам наблизитися до сприймання ідей Радянської влади. Циркулярний лист ЦК КП(б)У «Про піднесення політрівня вчительства і посилення спілки Робос» (лютий 1923 р.) був спрямований на залучення значної частини вчительства до політичної освіти та активного громадського життя³².

Велике позитивне значення мали рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.) про проведення політики коренізації, яка полягала у підготовці та вихованні кадрів корінної національності і врахуванні національних факторів у культурно-освітній сфері³³. На Україні ця політика була трансформована в формі українізації та рівноправного розвитку всіх національних меншостей. Основою для цього стали декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» та постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Передбачалося, зокрема, привести у відповідність з національним складом населення мову викладання в освітніх закладах, приділялася значна увага педагогічним кдрам, здатним викладати українську мову³⁴. Такий підхід привів до своєрідного ідейного відродження вчительства, бо саме тоді відкрилося поле для його культурної та громадсько-політичної роботи.

Також з 1923/1924 навчального року вже почалося деяке поліпшення матеріального стану шкільної справи, хоча можливості для цього були обмежені, а жодний освітній заклад не мав твердого бюджету. Для наступного, 1924/25 навчального року була вже характерною стабілізація освітніх установ та заробітної плати вчителів. Однак головним чинни-

²⁶ Там же, спр. 993, арк. 1.

²⁷ Там же, арк. 3.

²⁸ Там же, спр. 1020, арк. 1.

²⁹ Культурне будівництво в Українській РСР.— К., 1959.— Т. 1.— С. 151—152.

³⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 993, арк. 134.

³¹ Там же, спр. 998, арк. 46.

³² Коммунист.— 1923.— 10 февр.

³³ Двенадцатый съезд РКП(б), 17—25 апреля 1923 г.: Стенограф. отчет.— М., 1968.— С. 691—697.

³⁴ Культурне будівництво в Українській РСР.— Т. 1.— С. 240.

ком привернення останніх до співробітництва з Радянською владою були позитивні зміни в культурно-освітній політиці.

Важливим рубежем на шляху поєднання зусиль вчительства та Радянської влади був I Всеукраїнський учительський з'їзд, що відбувся 5—11 січня 1925 р. в Харкові. В його роботі взяли участь близько 400 делегатів, які представляли 50-тисячний загін працівників шкіл України. З'їзд розглянув доповідь «Чергові завдання Радянської влади», яку зробив Голова РНК УСРР В. Я. Чубар. Доповідач підкреслив ту роль, яку повинен і може відіграти вчитель, охарактеризував ті заходи, що їх вживає Радянська влада для поліпшення його матеріального стану. Питанням, що торкалися безпосередньо роботи органів Наркомосу й шкільної політики, була присвячена доповідь О. Шумського «Школа й комуністичний дитячий рух». Провідна ідея її полягала в тому, що розвиток народної освіти має велике значення для підняття на вищий рівень народного господарства в майбутньому. Говорилося про збільшення асигнувань на школу, поліпшення матеріального і правового стану вчительства. Доповідь про національне питання в зв'язку з освітньою політикою зробив В. П. Затонський, а про вчительство в профспілковому русі говорив Ф. Я. Угаров. Особливу увагу було звернуто на роль профспілок в зміцненні матеріального становища вчительства, наголошувалося на необхідності вдосконалення роботи первинних організацій³⁵. Делегати з'їзду заявили про своє схвалення політики Комуністичної партії та висловилися на підтримку її заходів у справі культурного розвитку³⁶.

Таким чином, протягом першої половини 20-х років йшов складний й суперечливий процес налагодження співробітництва між Радянською владою і вчительством. На цьому шляху було чимало об'єктивних перешкод: тяжкий матеріальний стан освітньої справи, наслідки громадянської війни та голоду, загальна економічна криза. Проте існували перепоони й суб'єктивного характеру. З боку частини радянських і партійних працівників проводилася не завжди виважена політика, яка базувалася на упередженій оцінці вчительства як контрреволюційної та націоналістичної сили. Вибір оптимального шляху співробітництва, часом за рахунок певних компромісів, привів до кардинальних змін у позиції вчительства. Воно, виконуючи добросовісно свої професійні обов'язки, поступово починає визнавати Радянську владу як реальну силу, що проводить дійсно загальнонародну політику, особливо в сфері культурно-освітнього, національного будівництва. Цей реальний поворот відбувся в 1924—1925 роках, хоча для того, щоб зробити вчительство дійсно радянським за переконанням, потрібна була докорінна перебудова його світогляду. На жаль, наступний період характеризувався посиленням деформацій радянського суспільства, які досягли свого апогею за часів сталінщини, що не могло негативно не впливати й на процес формування освітньої інтелігенції.

Одержано 19.07.90.

Освещается ряд новых аспектов проблемы отношения учительства Украины к Советской власти и ее политике в культурно-просветительской сфере в первой половине 20-х годов.

³⁵ Рад. освіта.— 1925.— № 2.— С. 67—69.

³⁶ Коммунист.— 1925.— 10, 14 янв.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

І. Ф. Курас (Київ), П. П. Овдієнко (Ніжин)

О. Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність

Йдеться про відомого політичного діяча О. Я. Шумського. Простежується його еволюція від дрібнобуржуазного соціаліста до комуніста. Особливу увагу приділено боротьбистському періоду його діяльності. При цьому до наукового обігу вводяться нові документи і матеріали.

Один з парадоксів нашої історії полягає в тому, що нерідко про певні явища, ідейну або політичну боротьбу минулого ми знаємо (або, точніше, тішимо себе думкою, що знаємо) більше, ніж про безпосередніх учасників тих подій. Скільки, скажімо, писалося про троцькізм — і аж до останнього часу майже нічого про самого Л. Д. Троцького, його життя й діяльність. Такою ж була доля і інших «ізмів» та їх творців, у тому числі й самого «сталінізму».

Все це цілком вписувалося у сталінську схему, за якою примат належав не історії людей, а історії ідей. Внаслідок цього наша історія не тільки була штучно збіднена, позбавлена живих персонажів, виразних прикмет епохи в цілому, вона набувала містичних і містифікованих ознак, яким адекватно відповідали своєрідні термінологія й поняття, зрозумілі тільки посвяченим.

Одним з таких понять-символів, який широко вживався в українській історіографії, став так званий «шумськізм». За цим нехитрим евфемізмом, авторство якого, до речі, належить М. О. Скрипникові, розумілася, по суті, одна з форм так званого націонал-ухильництва в КП(б)У. І навіть після реабілітації людини, прізвище якої в такий сумнівний спосіб було увічнено вже в часи сталінщини, ні в кого не доходили руки до того, щоб неупередженим поглядом подивитися на особу й діяльність Олександра Яковича Шумського. У кращому випадку про нього згадували лише як про одного з керівників Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), згодом Української Комуністичної партії (боротьбистів), а пізніше — КП(б)У. Щодо праць, які торкалися 20—30-х років, особливо з проблем історії культури України, національних відносин у республіці, то тут важко було б знайти бодай одну, в якій не було б формалізованих критичних кліше на адресу О. Я. Шумського, особливо його позиції в питанні про українізацію. Не позбавлені такого підходу й новітні видання. Такі однобічні інвективи не адекватні справжній ролі О. Я. Шумського в тогочасних подіях. Об'єктивне з'ясування цього питання має велике значення у зв'язку з гострими проблемами, що їх висунула перебудова.

Лише останнім часом з'явилися публікації про керівних діячів Компартії України з числа колишніх боротьбистів, у тому числі й про О. Шумського¹⁻². Зроблено спробу всебічно і об'єктивно висвітлити його життя і діяльність, увести до наукового обігу нові документи і матеріали.

¹⁻² Панчук М. Життя і смерть О. Шумського // Літературна Україна.— 1989.— 26 січня; Трагедія у серпні 37-го // Сільські вісті.— 1988.— 16 жовтня; Дзюба І. Вогнем гартований хорал // Україна.— 1989.— № 14.— С. 3—4.

Однак характерною рисою цих праць є те, що розповідь ведеться в основному з моменту вступу О. Шумського до Комуністичної партії, тобто з 1920 р., і майже нічого не говориться про попередній, боротьбистський період його діяльності.

Проте саме 1917—1920 рр. є ключовими у політичній біографії О. Шумського. Дві дати — квітень 1917 р., коли він увійшов до складу створеної у ті дні партії українських есерів, та квітень 1920 р., коли Харківська ліквідаційна «трійка» затвердила його як члена КП(б)У — були віхами складної еволюції О. Шумського від дрібнобуржуазного соціаліста до комуніста.

Це був шлях цілої генерації тогочасних революціонерів і зрештою він відбивав ті глибинні тенденції, які відбувалися всередині української інтелігенції і селянства.

О. Шумський, який вступив до київської групи українських есерів у 1914 р., не відразу увійшов до складу «перших осіб» УПСР. Його не було ні серед членів ЦК партії двох перших складів (квітень і липень 1917 р.³⁻⁴), ні у складі Київського губкому партії, обраного 7 жовтня того ж року⁵. На той час тон у партії задавали діячі, що підтримували тісні зв'язки з верхівкою української кооперації (М. Ковалевський, П. Христюк, М. Стасюк, Л. Ковальов та ін.) або з українськими молодіжними організаціями (М. Шраг, М. Чечель, О. Севрюк та ін.). Вперше О. Шумського обрали до ЦК УПСР лише в кінці листопада 1917 р. — на III партійному з'їзді⁶. І з того часу він не покидав «капітанського містка» усіх трьох партій, у яких йому довелося працювати: УПСР, боротьбистів, КП(б)У.

Працюючи в земельних органах Тимчасового уряду та Центральної ради, О. Шумський виявив ґрунтовні знання аграрних відносин, які набували особливо великого значення для долі України і Росії, діловитість, відповідальне ставлення до роботи. Він швидко стає одним з провідних функціонерів Київського губернського земельного комітету, а згодом і Українського земельного комітету. На сесії першого з них 14 серпня 1917 р. О. Шумського було обрано членом губернської земельної управи⁷. Саме він робив основні доповіді на всіх наступних сесіях УКЗК у вересні й листопаді 1917 р. Виступив він і на нараді 18 вересня того ж року з питання про організацію Українського крайового земельного комітету. Цей орган, що підлягав Генеральному секретаріату земельних справ Центральної ради, призначався для розв'язання різних земельних суперечок, конфліктів, а також для підготовки тимчасового законодавства Центральної ради з аграрного питання⁸. Запропоноване О. Шумським положення про УКЗК було затверджене.

О. Шумський ясно усвідомлював гостроту аграрної проблеми і невідкладність її розв'язання⁹. Слід відзначити, що основні положення його численних доповідей та виступів у Київському губернському земельному комітеті майже ніколи не зустрічали заперечень з боку переважно консервативної та поміркованої аудиторії¹⁰. Пояснювалося це тоді побоюваннями з приводу зниження землеробської культури і погіршення продовольчого балансу країни у разі соціального потрясіння на селі. Так, коли особливо яскраво виявилися радикальні тенденції селянського руху, ЦО «Селянської спілки» надрукував статтю О. Шумського «Що повинні робити земельні комітети?». Вона не залишала сумнівів щодо політичних симпатій автора: «...Комітети повинні встановити по-

³⁻⁴ Борьба (орган ЦК УПСР). — 1917. — № 6—7. — С. 9.

⁵ Там же. — № 12—13. — С. 17.

⁶ Там же. — № 15—16. — С. 35.

⁷ Центр. держ. арх. Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, ф. 1060, оп. 1, спр. 26, арк. 9 (далі — ЦДАЖР УРСР).

⁸ Там же, ф. 1412, оп. 1, спр. 15, арк. 205, 208.

⁹ Там же, арк. 205.

¹⁰ Там же, ф. 1060, оп. 1, спр. 26, арк. 9.

рядок там, де його досі не було. Треба втихомирити схвильоване море пристрастей. Потрібно припинити провокаційну руйнівну роботу темних сил, які, граючи на гарячому земельному питанні, хочуть внести розруху на селі. І це потрібно робити негайно, оскільки країні загрожує голод, а голод призведе до розрухи й загубить свободу»¹¹.

Отже, погляди О. Шумського до Жовтня і деякий час після нього цілком збігалися з позицією угодовського ядра УПСР. На відміну від інших лідерів боротьбизму — Г. Михайличенка, А. Заливчого, Л. Ковальова та ін. — О. Шумський лише після революції приєднався до «лівої» течії УПСР. Він не брав участі ні в Лівобережній конференції партії (на початку червня 1917 р.), що вперше заманіфестувала погляди «лівих»¹², ні в їхніх наступних акціях. Процес його переорієнтування стимулювався насамперед усвідомленням непереможності соціально-економічного курсу власної партії та Центральної ради.

Працюючи в земельній управі і будучи учасником усіх трьох «післяжовтневих» сесій Центральної ради, він розумів згубність тактики угодовства, яку проводив Генеральний секретаріат Ради. На VII (в кінці жовтня 1917 р.) і VIII (у середині грудня 1917 р.) сесіях Центральної ради селянська більшість її депутатського корпусу рішуче відкинула консервативні аграрні законопроекти К. Мацієвича та Б. Мартоса¹³. Причому О. Шумському довелося брати слово для того, щоб «відхреститися» від приписуваного йому особисто і партії українських есерів авторства горезвісного «40-десятичного» законопроекту Б. Мартоса¹⁴.

Криза політики Центральної ради швидко назривала, що, власне, й живило «ліві» настрої в її провідній партії. Є підстави вважати, що саме в ході згаданих сесій Центральної ради О. Шумський зблизився з деякими вождями «лівих» з УПСР — О. Северо-Одоевським (Харківський губкомісар Центральної ради), В. Зарудним (з грудня 1917 р. — міністр земельних справ в уряді В. Винниченка) та ін. Їхні яскраві виступи із земельного питання не могли залишити О. Шумського байдужим. Тим більше, що вони збігалися з його власними поглядами.

На III-у з'їзді УПСР «ліві», при підтримці делегатів армійських партійних організацій, піддали гострій критиці «соціально-консервативний» курс Ради, зажадали від неї невідкладного видання законів про скасування приватної земельної власності, встановлення «державно-робітничого» контролю над промисловістю та націоналізації ряду її галузей, а також реформ у дусі партійної програми. За резолюцію, що включала ці вимоги, голосував і О. Шумський¹⁵. Будучи обраним на цьому з'їзді до складу ЦК партії, він опинився серед тих дванадцяти його членів, які у кінці грудня 1917 р. становили ядро «лівої» опозиції в Центральній раді¹⁶.

В нашій історіографії вже дано правильну, на наш погляд, оцінку цього явища. Зокрема, показано, що революційно-демократичний підхід «лівих» до ряду соціально-економічних та політичних проблем поєднувався з їхньою прихильністю до есеро-меншовицьких схем революційного процесу. Тому аж до гетьманського перевороту 28 квітня 1918 р. вони не розмежовувалися з правою більшістю своєї партії^{17–18}.

¹¹ Там же, арк. 43.

¹² Шумський О. Що повинні робити земельні комітети? // Народна воля.— 1917.— 28 червня.

¹³ ПА ПП при ЦК Компартії України, ф. 43, оп. 1, спр. 1, арк. 1—9; спр. 89, арк. 1.

¹⁴ Народна воля (Київ).— 1917.— 14 лист.; Нова рада (Київ).— 1917.— 19 грудня.

¹⁵ Нова рада.— 1917.— 19 грудня.

¹⁶ Народна воля.— 1917.— 6 грудня.

^{17–18} Курас І. Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму в крах мелко-буржуазних партій на Україні.— К., 1978.— С. 236; Овдієнко П. П. Ідейно-політична диференціація в середовищі українських есерів у ході встановлення Радянської влади на Україні // Укр. іст. журн.— 1987.— № 6.— С. 35—36.

Така суперечливість була властива й О. Шумському. Виступаючи за «зміну політики» Ради і навіть піддаючись репресіям з боку гайдамаків¹⁹, він, проте, не відразу прийняв Жовтень. Навіть у квітні 1918 р. О. Шумський характеризував революцію на Україні лише як «наскок більшовиків»²⁰. При цьому «лівій» течії УПСР він відводив роль опозиції «справа»²¹.

В лютому 1918 р. О. Шумський виїхав разом з Центральною радою до Житомира, де 16 березня був обраний головою Волинського земельного комітету²², а 14 квітня увійшов до складу Волинського губкому УПСР²³. Водночас він керує виданням партійної газети «Молот». О. Шумський, як і раніше, в той час розраховував на радикальне реформаторство Центральної ради і, зокрема, на реалізацію прийнятого нею 18 січня 1918 р. тимчасового закону про «соціалізацію» землі. Як видно з протоколу сесії Українського земельного комітету (середина квітня 1918 р.), він був серед найпоспідовніших прихильників цієї акції і водночас — одним з критиків політики уряду В. Голубовича²⁴. Однак далі критики не йшов. У доповіді із земельного питання на IV сесії Волинської Ради селянських депутатів, що відбулася напередодні гетьманського перевороту, він знову наполягає на неухильному проведенні земельного закону²⁵. Однак строки початку аграрної реформи весь час відтягувалися: Рада пасувала перед великими аграріями та німецьким командуванням, що стояло за ними. Безкровний її розгін та утвердження диктатури П. Скоропадського підвели останню риску під реформаторськими спробами дрібнобуржуазних політиків, з нещадною прямою розкрили об'єктивну діалектику економіки й політики.

Переворот удався тому, що українські меншовики дуже легко пішли на це. Так, ЦК українських есерів вже 3 травня прийняв спеціальну постанову, в якій засудив «тактику повстання» проти гетьманщини²⁶⁻²⁷. Замість неї висувалася формула «мирної опозиції», яка була дипломатичним прикриттям намірів правого крила партії порозумітися з гетьманом та німецькими генералами. Ще 28 квітня, в день перевороту, ЦК затвердив «практичну платформу», що зафіксувала відмову від лозунга «соціалізації» землі та прагнення до «тісного контакту з Німеччиною та Австро-Угорщиною»²⁸. Відомо, що представник ЦК УПСР М. Солтан разом з керівниками інших партій поваленої Ради вів переговори з німецькою адміністрацією з приводу нового «українського режиму»²⁹.

Інакше відреагували на переворот лідери «лівих», і зокрема О. Шумський. 3 травня «Молот» опублікував написану ним відозву до робітників і селян Волині з повідомленням про «захоплення влади поміщиками, заводчиками й генералами». Від імені комітету УПСР О. Шумський закликав «готуватися до рішучої відсічі хижакам-капіталістам і генералам»³⁰. І хоч у документі не було ясних політичних настанов, він, проте, був визнаний окружним судом таким, що «явно збуджував ворожнечу між деякими класами суспільства»³¹. Редактор «Молота» С. Абрамович був заарештований³², організації УПСР на Волині

¹⁹ Прийдешній А. Арешт десяти // Зшитки боротьби.— К., 1920.— С. 37.

²⁰ Загальні збори Житомирської групи УПСР 14 квітня // Молот (Житомир).— 1918.— 17 квітня.

²¹ Протокол загальних зборів лівих соціалістів-революціонерів українських і російських 14 лютого // Трудовая мысль (Київ).— 1918.— 20 лютого.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 1060, оп. 1, спр. 25, арк. 41.

²³ Молот (Житомир).— 1918.— 17 квітня.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1060, оп. 1, спр. 25, арк. 80.

²⁵ Четверта сесія Губернської Ради селянських депутатів // Молот.— 1918.— 28 квітня.

²⁶⁻²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 3911, оп. 1, спр. 61, арк. 2.

²⁸ Єфремов С. Кресною путтю // Нова рада.— 1918.— 9 травня.

²⁹ Парт. архів Житомирського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 118, арк. 88.

³⁰ ЦДА УРСР, ф. 317, оп. 7, спр. 5142, арк. 1.

³¹ Там же.

³² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 80.

заснадали нищівного розгрому. Так, з Рівного повідомляли про «повний розгром УПСР»³³⁻³⁴. А відозва О. Шумського масового відгуку не викликала: партіям маріонеточної Ради практично ніхто вже не довіряв. На Волині, як і в інших містах, її розгін зустріли спокійно. Сам О. Шумський змушений був надовго піти в підпілля і виїхати з Житомира. Він дістав ще один наочний політичний урок.

Саме період антигетьманського підпілля став для О. Шумського часом переосмислення попередніх уявлень, зміни політичної платформи. Визначальну роль тут, безперечно, відіграв поворот у політичних настроях українського селянства: будучи в основному індиферентним щодо протистояння двох таборів, воно з літа 1918 р. швидко «полівіло». За ленінською оцінкою, у цей час «більшовизм на Україні став свого роду національним рухом»³⁵. О. Шумський не залишився поза цим процесом. Однак слід відзначити, що на його виборі позначилися й особисті якості: чесність і реалізм мислення, який знаходив вияв у стійкому неприйнятті буржуазно-поміщицької реставрації.

Зрадливість правих вождів українських есерів прискорило розмежування в цій партії. Тактичні суперечки на IV партійному з'їзді у травні 1918 р. призвели до розколу. Обраний на цьому з'їзді «лівий» склад ЦК 3 червня прийняв рішення про розпуск партійних організацій і про створення нелегальної партії боротьби проти гетьманщини³⁶. До її складу вже з перших днів увійшов О. Шумський.

Про його діяльність у період боротьби проти гетьманщини і Директорії відомо небагато. Однак можна вважати, що в новоствореній партії боротьбистів, її ЦК, він виконував переважно організаторські функції. Його підписи зустрічаються на ряді ділових документів партії того часу³⁷. Помітною була його роль і у виробленні тактики. Саме йому було доручено виступити з надзвичайно важливою доповіддю з тактичних питань на V з'їзді УПСР (3—11 березня 1919 р. в Харкові), який став водночас і I з'їздом нової партії — УПСР (комуністів)³⁸. Його слово з цих проблем у ЦК партії завжди було вагомим, а нерідко — вирішальним.

На кінець 1918 р. в основному закінчився перехід О. Шумського на «радянську платформу». Він був одним з авторів принципового документа «боротьбистів» — резолюції ЦК партії від 4 листопада 1918 р. Вперше в історії «лівого» крила українських есерів в цій резолюції визнавалася наявність об'єктивних передумов перемоги революції, необхідність організації «класового збройного повстання» і переходу влади до рук робітників і найбідніших селян. Також уперше висувалися лозунги «всесвітньої революції, Червоного Інтернаціоналу і диктатури пролетаріату» як основи для зближення з «партіями революційного соціалізму»³⁹, включаючи КП(б)У України.

Описуючи хід Київського губернського селянського з'їзду 22 грудня 1918 р., пропетлюрівська газета «Трибуна» особливо виділила промову О. Шумського: «З величезною експресією і помітним ораторським талантом оратор нападав на «пройдисвітів» з партій Директорії, проти яких «українська революційна демократія вестиме боротьбу не на життя, а на смерть» і закликав до встановлення влади Рад⁴⁰⁻⁴¹. Після того, як О. Шумський разом з В. Блакитним внесли на розгляд проєкт резолюції з вимогою найскорішого скликання Всеукраїнського з'їзду Рад⁴²,

³³⁻³⁴ Михайлов Г. Гетманский переворот в Житомире // *Летопись революции*.— 1928.— № 4.— С. 134.

³⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 456.

³⁶ Курас И. Ф. Указ. соч.— С. 236.

³⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 43, оп. 1, спр. 91, арк. 6.

³⁸ Перший (п'ятий) з'їзд Української партії соціалістів революціонерів (комуністів): Доклади і резолюції.— К., 1919.— С. 18.

³⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 43, оп. 1, спр. 15, арк. 4.

⁴⁰⁻⁴¹ Трибуна (Київ).— 1918.— 22 грудня.

⁴² Боротьба (Київ).— 1918.— 25 грудня.

з'їзд «розділювався на два табори»⁴³. Слід віддати належне позиції та ораторському хисту О. Шумського, його мужності — адже агітувати доводилося перед старанно відібраними комісарами Директорії делегатами та під невиспущим наглядом «січовиків». Прямо з трибуни з'їзду оратор був заарештований.

Можна стверджувати, що в цей період О. Шумський значною мірою вже подолав ортодоксальний підхід до національного питання як визначального. У промові на зборах Київської Ради робітничих депутатів 13 лютого 1919 р. він, очевидно вперше, публічно висловив тезу, яку розвив згодом: «Національне питання — це часткове у проблемах світової соціалістичної революції»⁴⁴. Щоправда, на практиці він не завжди дотримувався цієї думки.

Паралельно із змінами у політичних поглядах і устремліннях відбувалося зближення О. Шумського з комуністами. Як згадує один з членів Київського обласкому КП(б)У — В. Чернявський, уже восени 1918 р., на стадії підготовки повстання проти гетьмана, Г. Михайличенко разом з О. Шумським бували на засіданнях обласкому, вели з ним переговори від імені своєї партії⁴⁵. Встановлено й те, що, виїхавши наприкінці грудня 1918 р. до Житомира, О. Шумський разом із своїми товаришами з місцевої організації «лівих» українських есерів співробітничав з Житомирською організацією КП(б)У в справі агітації серед робітників і солдатів Черняхівського, Волинського і Левківського полків армії Директорії, розквартированих у місті. Результатом цієї роботи було Житомирське повстання (січ. 1919 р.), жорстоко придушене Директорією.

Через десять років після революції, коли О. Шумський був уже в немилості, комуністи — учасники підпільної боротьби в Житомирі на своєму вечорі спогадів віддали належне його заслугам як одного з лідерів боротьбистів. «Їхня агітація полків і робітників багато зробила», — відзначалося в стенограмі вечора⁴⁶.

Повернувшись на Київщину, О. Шумський разом з більшовиками М. Майоровим, В. Христичем та рядом інших бере активну участь у створенні Київського губревкому і входить до його складу⁴⁷. 31 січня в містечку Ржищеві було видано відозву губревкому, що проголосила відновлення влади Рад⁴⁸. Так почалося знамените Ржищівське повстання на Правобережжі.

Від інших вождів боротьбизму Олександра Яковича відрізняло послідовне, стійке прагнення до об'єднання його партії з комуністами. Коли він згодом писав про себе як про «застрільника об'єднання», це не було саморекламою. Вперше, як свідчать документи, О. Шумський виклав свій підхід до даної проблеми на зборах Київської партійної організації 15 лютого. Він відзначив, що ідейних розходжень з комуністами у партії немає, а осібно її існування може викликати боротьбу за владу, а отже, і контрреволюцію⁴⁹. Далекоглядність такого підходу підтвердилася невдовзі. Проте ні на тих зборах, ні на I з'їзді партії він не дістав підтримки більшості. Не поділяли його члени ЦК УПСР (к) М. Полозов, О. Приходько, М. Панченко та ін. Однак О. Шумський знову й знову наполягав на своєму варіанті. Так, на засіданні ЦК 25 червня 1919 р., де обговорювалося питання про взаємовідносини з іншими пар-

⁴³ Трибуна.— 1918.— 25 грудня.

⁴⁴ Засідання Киевского Совета депутатов 13 февраля // Известия Киевского Совета рабочих депутатов.— 1919.— 15 февраля.

⁴⁵ Чернявський В. Про роботу обласного комітету КП(б)У: Під гнітом німецького імперіалізму.— К., 1927.— С. 53.

⁴⁶ Парт. арх. Житомирського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 124, арк. 40.

⁴⁷ Архів Радянської України.— 1933.— № 7—8.— С. 122.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Засідання Київської організації УПСР 15—16 лютого // Боротьба (Київ).— 1919.— 20 лютого.

тіями, він добивається «форсованого об'єднання з КП(б)У»⁵⁰ і залишається один. Аналогічна ситуація в ЦК склалася неодноразово й пізніше — у липні 1919 р.⁵¹ Слід врахувати, що ці спори розгоралися на фоні вкрай складної політичної ситуації, яка характеризувалася нестабільністю, певним зниженням авторитету Компартії України серед селянства. І треба було мати завидну політичну стійкість, щоб у тих умовах обстоювати «об'єднання». І хоча це тоді не вдалося, послідовна позиція О. Шумського значною мірою сприяла налагодженню конструктивного співробітництва між боротьбистами і Компартією. Так, у багатьох випадках, коли виникали непорозуміння між партіями, О. Шумський завжди брав активну участь в їх усуненні. Наприклад, на III Всеукраїнському з'їзді Рад (9 березня 1919 р.) його заява про солідарність боротьбистів з Компартією допомогла зняти напруженість, що виникла після промови К. Тараненка від фракції УПСР(к)⁵². Як відомо, ВУЦВК на цьому з'їзді був сформований на двопартійній основі — 90 комуністів і 10 боротьбистів; серед них був і О. Шумський.

Згодом, наприкінці квітня — на початку травня 1919 р. чітка заява позиції УПСР(к) щодо антирадянських повстань і найбільшого з них — григор'євського — розвіяла підозри частини комуністів з приводу можливої поведінки боротьбистів у тій ситуації. Дізнавшись 7 або 8 травня від помначштабу григор'євської бригади С. Савицького про виступ, що готувався, ЦК УПСР(к) затаврував Григор'єва як зрадника революції, а інформацію, яка надійшла, передав голові РНК України Х. Раковському і виступив у пресі з відозвою з цього приводу⁵³. Вона була підготовлена 9 травня О. Шумським разом з Л. Ковальовим і М. Полозовим. У цьому документі ЦК боротьбистів підтвердив союзництво з КП(б)У і категорично засудив будь-які спроби повстань проти Радянського уряду, вважаючи їх «ударом у спину міжнародній соціалістичній революції»^{54–55}. Відозву було опубліковано у центральних газетах 11 травня. Вона схвально була сприйнята комуністами, особливо у південно-західних губерніях, де УПСР(к) мала відчутний вплив.

Особливо має бути відзначений і такий факт: незважаючи на розбіжності з КП(б)У в питаннях національно-державного будівництва, О. Шумський, разом з іншими лідерами фракції боротьбистів у ВУЦВК, по праву може вважатися співавтором історичної ініціативи — утворення військово-політичного союзу радянських республік. Протокол об'єднаного засідання ВУЦВК, Київського повітового з'їзду Рад, представників радянських партій і профспілок 19 травня зафіксував виступ О. Шумського від фракції УПСР(к). Оратор підтримав основні положення доповіді Л. Троцького «Оборона Радянської республіки», а також проект постанови, запропонований комуністами^{56–57}. Проект був утверджений одностайно. Водночас відомо, наскільки гострі суперечки викликало це питання серед боротьбистів, і добитися його позитивного вирішення у ВУЦВК було справою дуже непростого.

Займаючи різні державні посади (член ВУЦВК, член колегії Наркомосу), Олександр Якович брав активну участь у радянському будівництві, соціалістичних перетвореннях у першій половині 1919 р. Особливо помітний його вклад у формування земельної політики влади Рад. Він — основний доповідач і автор резолюції із земельного питання на Київському губернському з'їзді Рад (27 лютого)^{58–59}; виступив з великою, змістовною промовою з того ж питання на III Всеукраїнському з'їзді

⁵⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 43, оп. 1, спр. 21, арк. 12.

⁵¹ Там же, арк. 22, 24.

⁵² Третий Всеукраинский съезд Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (6—10 марта 1919 г.) : Стеногр. отчет. — К., 1919. — С. 99.

⁵³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 43, оп. 1, спр. 21, арк. 1.

^{54–55} Известия ВУЦИК (Киев). — 1919. — 11 мая.

^{56–57} ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 22.

^{58–59} Известия Исполнительного комитета Киевского Совета рабочих депутатов. — 1919. — 28 февраля.

Рад⁶⁰. З урахуванням зауважень і пропозицій О. Шумського з'їзд вирішив доопрацювати запропоноване Наркомземом України В. Мещеряковим «Положення про землеустрій». До створеної з цього приводу спеціальної комісії ВУЦВК разом з представниками КП(б)У — В. Мещеряковим, Е. Квірінгом, А. Бубновим — увійшов і О. Шумський⁶¹. Остаточний варіант «Положення» включав і численні «боротьбистські» вивчення, тобто був продуктом спільної роботи членів комісії, а не лише комуністів⁶².

Отже, є підстави для в цілому позитивної оцінки діяльності О. Шумського в той період. І навряд чи на неї можуть істотно вплинути ті помилки, яких він припускався в аграрному і, особливо, в національному питаннях.

Зокрема, необгрунтовано жорсткими, безапеляційними є оцінки («контрреволюційна, націоналістична») тієї позиції, яку зайняло керівництво УПСР(к) під час ратифікації у ВУЦВК (14 червня) військово-політичного договору з іншими республіками. Вона викладена у заяві О. Шумського на цьому засіданні і в проекті резолюції від фракції боротьбистів. Однак чи є підстави для таких оцінок?

Відзначимо, насамперед, що у заяві О. Шумського визнавалася необхідність і самого об'єднання республік, і потреба у єдиному центрі, який планує виробництво, враховує і розподіляє матеріальні ресурси⁶³. Це дало підставу Х. Раковському повідомити М. Калініну про те, що резолюція УПСР(к) «не відрізняється принципово від нашої, але обумовлює питання про конкретну форму об'єднання»⁶⁴.

Однак щодо форм і шляхів утворення союзу республік та їх співвідношення із «центром», позиція боротьбистів була у тій ситуації неприйнятною, хоча базувалася в цілому на резонних міркуваннях. Так, відзначалися складність національного питання, об'єктивна потреба у суверенній національній державності, недоліки «унітаристської» форми об'єднання⁶⁵. З останнім аргументом, до речі, погоджувалися й найвидатніші радянські керівники-комуністи — голова РНК України Х. Раковський, наркомвійськомор УСРР М. Подвойський, командуючий Українським фронтом В. Антонов-Овсієнко⁶⁶. А неприйнятною вона була тому, що О. Шумський і боротьбисти певною мірою абстрагувалися від конкретної політичної ситуації, погоджуючись лише на федеративний тип військово-політичного союзу республік; сам же цей союз обумовлювався прийняттям федеральної конституції⁶⁷. Водночас проект конституції розроблявся і ЦК боротьбистів⁶⁸.

Між тим, у тій надзвичайно напруженій обстановці інтереси збереження Радянської влади вимагали невідкладного об'єднання республік у найпростішій, «опрацьованій» формі — злиття найважливіших військових і господарських відомств (наркоматів військових справ, фінансів, ВРНГ, шляхів) під егідою відповідних апаратів РСФРР як найбільш налагоджених і забезпечених кадрами. Підготовка федеральної конституції вимагала і більших зусиль, і, головне, чималого часу. А його історія не залишала. Тому погодитися з боротьбистами — означало, по суті, заблокувати доленосну для революції акцію. Саме з цього міркування й виходили тодішні керівники КП(б)У і Радянського уряду, погоджуючись на згадану форму об'єднання, яка, зрозуміло, не відповіда-

⁶⁰ Третий Всеукраинский съезд Советов...— С. 100—114.

⁶¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 2.

⁶² Там же, спр. 10, арк. 189.

⁶³ Там же, арк. 254, 258.

⁶⁴ Там же, спр. 1, арк. 47.

⁶⁵ Там же, спр. 10, арк. 31, 254, 257.

⁶⁶ Мельниченко В. Ю. Х. Г. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919—1920 рр.) // Укр. іст. журн.— 1989.— № 3.— С. 39; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 15, 24.

⁶⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 31, 258.

⁶⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 43, оп. 1, спр. 30, арк. 30, 31.

ла вимогам національного суверенітету. В розмові з журналістами 4 або 5 червня 1919 р. Х. Раковський назвав питання про федеральну конституцію «досить складним», чим і була викликана необхідність у «тимчасовій угоді про об'єднання» у тому вигляді, в якому воно відбулося⁶⁹.

А у підходах О. Шумського та інших боротьбистів виявилось «хворобливе національне самолюбство» (за висловом В. Затонського), нездатність підпорядковувати національне питання об'єктивній діалектиці революції. Хоча — і це треба підкреслити — у самому по собі спорі з комуністами 14 червня не було ні націоналізму, ні тим більше контрреволюційності. Ситуація загострилася тоді, коли боротьбисти вдалися до роздування розбіжностей, розгорнувши пропагандистську кампанію проти союзу республік, а також проти свого союзника — КП(б)У, звинувачуючи її у великоімперських прагненнях, «русифікації» і таке ін.

О. Шумський не виступав проти військово-політичного союзу, що склався (принаймні публічно), хоча і не був згодний з такою формою. Показово, що в момент найвищого напруження між його партією і комуністами — у січні 1920 р. — однією з превалюючих ідей його промови на Київській міській конференції боротьбистів стала ідея злиття з Компартією України⁷⁰.

Водночас О. Шумський поділяв погляди, властиві частині боротьбистів. Він дійшов односторонніх висновків з досвіду поразки Радянської влади на Україні влітку 1919 р. За О. Шумським виходило, що основна причина цього — помилки комуністів, їх відірваність від «місцевих сил і умов», а також «національний фактор». Звідси він робить висновок про необхідність передачі влади «місцевим силам» на чолі з УКП (боротьбистів). «Щоб не повторювати помилок, яких припускалися товариші більшовики, які, не знаючи умов, своєю політикою створили умови для реакції на Україні, нова Радянська влада має бути побудована з місцевих селян і робітників, організованих у свою Комуністичну партію», — говорив він перед делегатами Волинського селянського з'їзду 5 листопада 1919 р. Такою партією, на думку виступаючого, були боротьбисти⁷¹. Аналогічні міркування він висловлював і у публічній лекції «Федерація соціалістичних республік і місце у ній Радянської України» (у Житомирі, через 10 днів), в деяких інших виступах⁷². Ці думки, безперечно, позначилися на загальній лінії газети «Пролетарська боротьба» (виходила в Житомирі з 6 листопада), співредактором якої був О. Шумський⁷³, а також Бойового відділу ЦК боротьбистів, яким він завідував з липня 1919 р.

Виходячи з доповідей, які надходили до цього відділу від бойових емісарів і уповноважених ЦК (М. Голого, І. Косача, В. Козачука та ін.), вони здійснили чималу роботу по «радянзації» частин Директорії (Кобеляцького, Полтавського та ін. полків), а також петлюрівських партизанських загонів на Правобережжі⁷⁴. Так, їх успіхом можна вважати відкол від петлюрівської армії 3-тисячного загону отамана Волоха (згодом він став комуністом), а ще раніше — у жовтні — партизанської групи, очолюваної боротьбистом Н. Матяшем⁷⁵.

У січні 1920 р. за наказом О. Шумського (пізніше затвердженим пленумом ЦК УКП(б)) усі партійні озброєні формування були передані в розпорядження командування Червоної Армії⁷⁶. Цей крок ще раз

⁶⁹ Неодолимый советский фронт (беседа с Х. Раковским) // Известия ВУЦИК.— 1919.— 6 июня.

⁷⁰ Промова т. Шумського на Київській загальноміській конференції УКП(б) // Боротьба (Київ).— 1920.— 22 січня.

⁷¹ Селянський з'їзд // Пролетарська боротьба (Житомир).— 1919.— 6 листоп.

⁷² Пролетарська боротьба (Житомир).— 1919.— 19 листоп.

⁷³ Там же.— 6 листоп.

⁷⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 43, оп. 1, спр. 45, арк. 10; спр. 47, арк. 123.

⁷⁵ Парт. архів Київського обкому Компартії України, ф. 995, оп. 2, спр. 51, арк. 3.

⁷⁶ Боротьба (Київ).— 1919.— 16 січня.

засвідчив союзницьке ставлення Бойового відділу щодо КП(б)У і певною мірою допоміг стабілізувати внутріполітичну обстановку в республіці.

Однак воно своєчасно не протидіяло ні тенденціям до створення окремої «Української Червоної Армії», що виявилися в діях ряду агентів Бойового відділу (С. Савицького, І. Немоловського, М. Білого), ні досить поширеним антибільшовицьким настроям. Так, як свідчить офіційна інформація завідуючого Бойовим відділом у Центральному органі партії — газеті «Боротьба» (за 1 січня 1920 р.) та інші матеріали⁷⁷, він знав про те, що відбувалося у загоні Волоха і пов'язаний з ним Волинській революційній Раді боротьбистів, але не вжив своєчасно серйозних заходів для того, щоб запобігти їх конфлікту з радянським командуванням.

Щоб правильно оцінити ці факти, слід мати на увазі надзвичайний тиск дрібнобуржуазної стихії з її гаслами «української Радянської влади», «своєї Червоної Армії» тощо. Вона захопила навіть ті верстви, які служили опорою Компартії України. Характерно, що навіть такий запеклий «централізатор», як голова РВР РСФРР Л. Троцький, визнавав тоді потребу в українських національних військових формуваннях, хоча і не «самочинних», і не на базі «партизанських банд»^{78–79}. У тезах, надісланих 2 грудня секретареві ЦК РКП(б) М. Крестинському, він висловлювався за створення 5–6 «українських зразкових полків», «які повинні вважатися кадровими полками майбутньої української армії»⁸⁰. Паралельно передбачалася підготовка комскладу «з надійних українців», добір для цього осіб, які володіли українською мовою⁸¹. Необхідність «коренізації» Радянської влади була офіційно визнана у відомій постанові ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні, але до тих пір далеко не завжди враховувалася керівництвом Компартії України.

Помилки керівництва останньої послужили однією з причин невдач Радянської влади. Причому ЦК Компартії не відразу зумів зробити з цього належні висновки, про що свідчить хоча б його реакція на згадану вище постанову ЦК РКП(б). Зібравшись перед початком VIII конференції РКП(б) на вузьку нараду (30 листопада), члени ЦК і деякі відповідальні працівники (Г. Петровський, А. Бубнов, В. Затонський, С. Косіор, М. Майоров та ін.) у більшості своїй зійшлися на тому, що резолюція ЦК «надто сильно випинає національне питання»⁸². Тоді ж пролунала критика з приводу «неправильної політичної лінії в національному питанні»⁸³. І лише після роз'яснень В. І. Леніна на VIII конференції РКП(б) вдалося подолати ці хибні думки.

Отже, погляди О. Шумського та його політична поведінка наприкінці 1919 р. — на початку 1920 р. мали об'єктивну природу і досить переконливі підстави.

Під впливом ленінської політики в українському питанні, а також принципової критики з боку комуністів України і Виконкому Комінтерну⁸⁴ О. Шумський незабаром в основному переглянув свою позицію. Про це свідчить, зокрема, весь зміст його доповіді про тактику на Всеукраїнській конференції УКП(б) 17 березня 1920 року. Він знову обґрунтував необхідність «злиття» з Компартією України, а також критикував ту частину партії, яка «не позбавилася ще недовіри до т.т. більшовиків»⁸⁵.

⁷⁷ О. Шумський, зав. військового відділу УКП(б). Повідомлення // Боротьба (Київ).— 1920.— 1 січня.

^{78–79} ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, спр. 23, арк. 18.

⁸⁰ Там же, арк. 55.

⁸¹ Там же.

⁸² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 11, арк. 7 зв.

⁸³ Там же, арк. 8.

⁸⁴ Див.: Курас И. Ф. Указ. соч.— С. 281, 285, 286.

⁸⁵ Засідання Всеукраїнської конференції УКП(б) 17 березня // Боротьбист (Полтава).— 1920.— 30 березня.

Наведемо ще один цікавий документ, виявлений недавно в архіві — текст телеграми Закордонній групі УКП від 17 квітня 1920 р., написаний О. Шумським разом з В. Блакитним. У ній всіляко підкреслюється рівноправний, суверенний статус республіки в її союзному зв'язку з Радянською Росією, дається висока оцінка піклуванню Радянської влади про розвиток української національної культури⁸⁶. І якщо не все вдасться зробити у цій сфері, — відзначається у телеграмі, — то справа тут не в «підступах великодержавних шовіністів», а в «слабкості національно-свідомого пролетаріату, знекровленні інтелігенції петлюрівщиною, саботажі куркульського націоналізму, а головне — економічній розрусі»⁸⁷. Автори телеграми критикували «міщансько-націоналістичну», «сепаратистську» лінію УКП і віддавали належне інтернаціоналістському духові, що панував у Компартії України⁸⁸.

У перших числах березня ЦК КП(б)У і ЦК УКП(б) домовилися про самоліквідацію останньої. О. Шумський призначається завідуючим організаційно-інструкторським відділом ЦК боротьбистів і в контакт з ЦК більшовиків виконує величезну підготовчу роботу по реалізації досягнутих домовленостей. Важливе значення у цій справі мала телеграма, надіслана 17 березня ним, В. Блакитним і представниками ЦК КП(б)У — Г. Петровським і Д. Мануїльським губкомам обох партій. В ній повідомлялося про угоду між двома партіями і пропонувалося наступні вибори до Рад провести спільно — «як перший крок до об'єднання»⁸⁹. Зазначимо — крок був правильний, оскільки дав можливість чіткіше визначити здорове крило УКП(б).

Під безпосереднім керівництвом оргінструкторського відділу ЦК УКП(б) та його завідуючого проходили вибори на Всеукраїнську конференцію партії. І те, що 100 її делегатів одностайно схвалили курс ЦК на самоліквідацію⁹⁰, може бути поставлене в заслугу О. Шумському та його однодумцям.

Як один з членів ліквідаційної комісії ЦК УКП(б) (утворена 30 березня) він керував ліквідацією партії, передачею її «господарства» Компартії України. В основному цю роботу було виконано протягом квітня 1920 р. Партія робітничого класу поповнилася більше як на 4 тис. чол. — колишніх боротьбистів.

Відома висока ленінська оцінка цієї акції: «...все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв»⁹¹. Як правило, цю перемогу історики, та й сам В. І. Ленін, відносили цілком на рахунок ЦК комуністів. Однак чи правомірна така дещо однолінійна оцінка? Адже зрозуміло, що без співробітництва і взаєморозуміння з кращою частиною боротьбистів та її вождями «правильну лінію ЦК» просто не вдалося б провести.

Як і іншим ветеранам боротьбизму, О. Шумському зарахували партстаж з 3 червня 1918 р.⁹², тобто з моменту складання самостійної партії лівих українських есерів. Ця деталь — досить виразне свідчення визнання позитивного вкладу О. Шумського в революцію на Україні. З перших днів перебування в КП(б)У його висували на найвідповідальніші партійні й державні пости. З кінця березня 1920 р. він за рішенням

⁸⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 327, арк. 27—28.

⁸⁷ Там же, арк. 28.

⁸⁸ Там же, арк. 27, 28.

⁸⁹ Парт. арх. Харківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 128, арк. 7.

⁹⁰ Боротьбист (Полтава).— 1920.— 30 березня; Постанова Центрального Комітету Української Комуністичної партії (боротьбистів) про ліквідацію партії // Боротьба (Київ).— 1920.— 31 березня.

⁹¹ Ленін В. І. ІХ з'їзд РКП(б). 29 березня—5 квітня 1920 р.— Заключне слово по доповіді Центрального Комітету 30 березня // Повн. збір. творів.— Т. 40.— С. 254.

⁹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 327, арк. 27.

ЦК РКП(б) входив до складу Тимчасового бюро ЦК КП(б)У⁹³, очолював відділ ЦК по роботі на селі, у липні—серпні 1920 р. — Одеський губревком. І після громадянської війни аж до пам'ятного для нього лютого-березневого (1927 р.) Пленуму ЦК КП(б)У незмінно перебував у вищому ешелоні республіканського керівництва.

Інтриги Сталіна та його ставленика Л. Кагановича, арешт у квітні 1933 р. вирвали О. Шумського з рядів будівників соціалізму, а потім і привели до трагічної загибелі у 1946 р.

Тому необхідно виправити допущену несправедливість і повернути нашій історії це гідне ім'я.

Сподіваємося, що наведений матеріал переконує, що, хоча політичний шлях О. Шумського зовсім не був позбавлений суперечностей і помилок, головне те, що ця людина прагнула чесно служити народові, революції.

Одержано 01.08.90.

Повествуется об известном политическом деятеле А. Я. Шумском. Прослеживается его эволюция от мелкобуржуазного социалиста до коммуниста. Особое внимание уделено борьбистскому периоду его деятельности. При этом в научный оборот вводятся новые документы и материалы.

---

⁹³ Там же, ф. 17, оп. 1, спр. 49, арк. 83.

Шановні товариші!

У 1991 році один номер «Українського історичного журналу» коштуватиме 1 крб. 80 коп. Ціна на рік 21 крб. 60 коп., на півріччя — 10 крб. 80 коп., на квартал — 5 крб. 40 коп.
Індекс — 74499.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

О. В. Долинський (Київ), Д. В. Табачник (Київ)

В. І. Стрельський

В цій публікації оцінюється багатогранна наукова спадщина В. І. Стрельського — відомого історика, археографа та архівіста.

Діяльність відомого українського радянського вченого-історика, доктора історичних наук, професора Вячеслава Ілліча Стрельського (1910—1983) була найтіснішим чином пов'язана з його багаторічною плідною працею в органах Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР та на історичному факультеті Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, де він пропрацював майже чотири десятиліття (1944—1983), очолюючи у 1945—1982 рр. університетську кафедру архівознавства і спеціальних історичних дисциплін.

Наукові праці В. І. Стрельського широко відомі науковій громадськості країни насамперед як дослідження видатного фахівця в галузі джерелознавства вітчизняної історії, теоретико-методологічних проблем та методики джерелознавчого аналізу. У його фундаментальних монографіях¹, які є важливою частиною наукової спадщини вченого, детально розглянуто та докладно вивчено величезний масив різноманітних джерел з історії Росії періоду імперіалізму, визначені закономірності виникнення, а також запропоновано систему їх класифікації, розроблену ним.

В. І. Стрельський належав до числа дослідників, які мають широкий, багатоплановий діапазон наукових інтересів. Тому в його творчості чільне місце займали археографічна та архівознавча діяльність, практична робота в архівах та архівних установах УРСР. Не менше значення мають його численні історико-краєзнавчі дослідження, праці, присвячені історичним і фольклорним кореням української обрядової та гербової символіки, народної художньої творчості тощо.

З 1925 р. він цілком серйозно й самостійно почав займатися дослідженням історії рідного краю, а невдовзі був обраний головою губернського бюро Курського товариства юних краєзнавців. Через рік молодий історик підготував свої перші наукові праці — цикл статей про пісні, частівки, прислів'я, фольклоризми та прикмети селян Курської губернії, в яких узагальнив оригінальний матеріал кількох етнографічно-краєзнавчих експедицій²⁻⁴.

Наприкінці 30-х років, працюючи заступником директора, а потім і директором обласного держархіву в Миколаєві, куди його направили у 1936 р. після закінчення Московського державного історико-архівного інституту, В. І. Стрельський шукав і знаходив в архівних фондах документи з історії міста й краю. Вони і становили основу першої великої археографічної праці — збірника документів «Из истории города корабелов». У 1939 р., коли він став заступником начальника Мико-

¹ Стрельский В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР.— Киев, 1961.— 136 с.; Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР. Период империализма: конец XIX в.— 1917.— М., 1962.— 604 с.; Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР.— Киев, 1968.— 264 с.; 2-е изд.— Киев, 1976.— 132 с.

²⁻⁴ Стрельский В. И. Песни, частушки, заговоры и малопонятные слова крестьян деревни Конево Курского уезда // Известия Курского губернского общества краеведения.— 1927.— № 3.— С. 67—72.

лаївського обласного архівного відділу та зав. кафедрою історії СРСР і України Миколаївського державного педінституту ім. В. Г. Бєлінського, В. І. Стрельський організував збирання документів з історії краю, залучив до цієї роботи студентів-істориків педінституту, міські та районні архіви області.

Іншою провідною темою історико-краєзнавчих розвідок ученого було вивчення фондів XVIII—XX ст. ряду сибірських архівів і висвітлення участі сибіряків у Вітчизняній війні 1812 р.⁵ Працюючи у 1941—1943 рр. старшим науковим співробітником державного архіву Омської області та заступником начальника Омського обласного архівного відділу, він почав збирати, систематизувати й узагальнювати матеріали, які розповідали про їхню участь у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.⁶ Тоді ж В. І. Стрельський побував у кількох важливих археографічних експедиціях у районах Крайньої Півночі, шукаючи та збираючи документи XIX ст. В експедиціях 1942 та 1943 рр. був зібраний багатий матеріал, виявлені десятки оригінальних документів, старовинних рукописних книг, які поповнили архіви й стали основою праць ученого з питань історії визвольного руху народів Крайньої Півночі, їх зв'язків з декабристами, засланими у Сибір, тощо⁷.

У 1943 р. В. І. Стрельського викликали на Україну, де йому доручили очолити археографічну роботу у щойно визволених від фашистських загарбників областях Лівобережжя. Тисячі документів було передано Надзвичайній комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, архівам УРСР. Пізніше на підставі деяких з них був підготовлений перший в республіці збірник документів про злочини фашизму на українській землі, політику терору та геноциду, яку нещадно втілювали в життя окупанти⁸. Це перше в УРСР документальне видання поклато початок широкій публікації на Україні матеріалів Великої Вітчизняної війни.

З січня 1944 р. В. І. Стрельський у складі оперативних груп НКВС СРСР і УРСР брав участь у збиранні архівних документів гітлерівського командування, у відновленні, поверненні і відродженні старих та створенні нових державних архівних фондів Радянської України тощо. У Ровно, наприклад, до рук опергрупи, до складу якої входив учений, потрапила значна частина особистого архіву рейхскомісара України Коха. В 1945—1946 рр. вона фігурувала як важливий доказ злочинів керівників фашистської держави на Нюрнберзькому міжнародному судовому процесі⁹.

В. І. Стрельський був одним з авторів проекту постанови РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. «Про заходи до створення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР»¹⁰. Вона передбачала відродження Центрального державного історичного архіву УРСР, директором якого був призначений В. І. Стрельський, та створення у Київському держуніверситеті кафедри архівознавства (він водночас був її доцентом).

У 40-х роках Вячеслав Ілліч разом з професором Львівського університету Г. Ю. Гербільським збирав та готував до публікації до-

⁵ Стрельський В. И. Сибирь в Отечественной войне 1812 года.— Омск, 1942.— 61 с.

⁶ Стрельський В. И. Сибирь в Отечественной войне.— Омск, 1943.— 63 с.; Дулов В. И., Стрельський В. И. Великая Отечественная война и Сибирь.— Иркутск, 1944.— 67 с.

⁷ Стрельський В. И. Из истории движения народов Крайнего Севера под руководством Ваули Пиеттомина // История СССР.— 1961.— № 1.— С. 152—156.

⁸ Звірства і злочини німецьких загарбників на Харківщині // 36 документів.— Харків, 1944.— 57 с.

⁹ Базилівський М. Покликання // Київ.— 1983.— № 9.— С. 143.

¹⁰ Хронологічне зібрання Законів, Указів Президії Верховної Ради, Постанов і розпоряджень Уряду Української РСР.— К., 1963.— Т. 2.— С. 43—44.

кументи про участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. та бойові дії козацьких полків. Виявлені ними документальні свідчення потрапили до фундаментального збірника¹¹, який високо оцінила наукова громадськість. Крім того, цілий масив нових джерел допоміг В. І. Стрельському підготувати ряд праць, в яких було висвітлено боротьбу українського народу з навалюю наполеонівської армії¹².

Вченого протягом багатьох років вабила робота по збиранню та публікації документів з історії найбільших промислових підприємств республіки. Такі праці, на думку В. І. Стрельського, повинні були продовжувати засновану ще в 1931 р. О. М. Горьким серію «История фабрик и заводов». З кінця 50-х років він разом з колективом його кафедри займався створенням документальної історії заводу «Ленінська кузня», одного з найстаріших у Києві, та Чорноморського суднобудівного заводу у Миколаєві¹³. Під його редакцією вийшла книга з історії української радянської археології¹⁴.

В. І. Стрельський, працюючи в університеті, був членом колегії Головархіву УРСР та Центральної експертної комісії Головархіву УРСР, у 1956—1982 рр. працював членом редколегії журналу «Архіви України». Під його керівництвом кафедра архівознавства і спеціальних історичних дисциплін КДУ підготувала понад 500 фахівців-архівістів, що значною мірою допомогло розв'язати проблему кадрового комплектування архівів Української РСР кваліфікованими спеціалістами та дальшого розвитку і вдосконалення архівної справи в республіці.

В. І. Стрельський написав десятки статей з актуальних питань теорії та практики архівознавства, методики архівної роботи. Разом з І. Л. Бутчем у 50-ті роки він підготував і видав довідник «Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве» (Львів, 1955.—184 с.), який високо оцінили не лише радянські вчені, а й дослідники та архівісти ряду зарубіжних країн. Вячеслав Ілліч був одним з авторів довідника «Державні архіви Української РСР» (К., 1972).

Під керівництвом і за безпосередньою участю В. І. Стрельського був відновлений знищений гітлерівцями у 1943 р. архів Київського держуніверситету, де зберігаються близько 250 тисяч справ¹⁵. Під редакцією вченого видано спеціальний посібник з питань ведення діловодства¹⁶, а також примірну номенклатуру справ для вищих учбових закладів УРСР¹⁷.

В. І. Стрельський на основі вперше введених до наукового обігу архівних документів написав цікаву працю про революційну діяльність на Україні одного із соратників В. І. Леніна, агента більшовицької «Искры» М. Баумана¹⁸, створив кілька наукових книжок з історії Київського університету¹⁹.

¹¹ Стрельський В. І., Гербільський Г. Ю. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року // 36. документів.— К., 1948.— 147 с.

¹² Стрельський В. І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року.— К., 1953.— 37 с.; Будик А. К., Стрельський В. І. Великий патріотичний подвиг.— К., 1962.— 57 с.

¹³ История ордена Ленина завода «Ленинская кузница» (1862—1962). Сб. документов.— К., 1967.— 326 с.; Черноморский судостроительный // Сб. документов.— Л., 1973.— 357 с.

¹⁴ Яковлев С. О. Українська радянська археологія // Голов. ред. В. І. Стрельський.— К., 1965.— 179 с.

¹⁵ Арх. України.— 1982.— № 4.— С. 56.

¹⁶ Інструкція по веденню діловодства у вузах Української РСР.— К., 1980.— 68 с.

¹⁷ Примірна номенклатура справ для університетів Української РСР.— К., 1972.— 109 с.

¹⁸ Стрельський В. І. М. Е. Бауман та його революційна діяльність на Україні.— К., 1948.— 37 с.

¹⁹ Стрельський В. І., Шестопап М. М., Белоконов І. П. Київський ордену Леніна державственный университет имени Т. Г. Шевченко.— К., 1961.— 67 с.; Історія Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.— К., 1959.

Останні роки життя він приділив значну увагу розробці й дослідженню краєзнавчих проблем української обрядової символіки²⁰, вивченню фольклорних художньо-естетичних джерел у місцевій символіці та геральдиці. Серед його останніх наукових розвідок особливе місце займають оригінальна праця²¹, де висвітлюється роль та значення документальних фондів державних архівів СРСР, а також незавершена монографія «Державний архівний фонд СРСР — зібрання найважливіших пам'яток з історії здійснення ленінського плану соціалістичного будівництва»²².

Деякі праці В. І. Стрельського, присвячені радянській символіці та художній літературі й образотворчому мистецтву як історичним джерелам, були закінчені у 1983 р., а опубліковані вже після смерті вченого²³.

Його велика творча і наукова спадщина, незавершені рукописи, матеріали особистого фонду, що зберігаються в Державному архіві м. Києва, лишаються поки що практично недослідженими. Цю справу потрібно зрушити з місця, враховуючи значний внесок професора В. І. Стрельського в архівне будівництво, невтомну піввікову діяльність по розвитку архівної справи в республіці.

Одержано 11.07.90.

В этой публикации оценивается многогранное научное наследие В. И. Стрельского — известного историка, археографа и архивиста.

²⁰ Стрельський В. І. Ідейні і художньо-естетичні основи народної обрядової символіки.— К., 1976.— 18 с.

²¹ Стрельський В. І. Документальні пам'ятники історії і культури в державних архівних фондах СРСР.— К., 1983.— 21 с.

²² Робоча назва рукопису, який зберігається у Державному архіві м. Києва (фонд Стрельського В. І.).

²³ Стрельський В. І. К вопросу о произведениях изобразительного искусства как историческом источнике // История СССР.— 1984.— № 1.— С. 96—102; Стрельський В. І. Художня література як джерело для вивчення історії СРСР // Укр. іст. журн.— 1983.— № 9.— С. 151—157; Стрельський В. І. Наша символіка // Прапор комунізму.— 1983.— 12 жовт.

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

О. І. Гуржій (Київ)

Праця П. С. Єфименка про П. І. Калнишевського (До 300-річчя з дня народження)

Повернення радянській громадськості забутих чи напівзабутих історичних персоналій, перевидання маловідомих розвідок з давнього і славного минулого нашого народу стало на сторінках «Українського історичного журналу» вже доброю традицією. Чергова публікація такого роду присвячена Петру Івановичу Калнишевському (Калнишу) — останньому кошовому отаману Запорозької (Нової) Січі. Її автор — Петро Савич Єфименко (1835—1908) — український історик та етнограф, людина непростой творчої вдачі й неординарної долі. Свого часу він проводив досить прогресивну суспільну діяльність, брав активну участь у роботі Харківсько-Київського таємного товариства. За це його було заслано спочатку в Пермську, а потім Архангельську губернії, де він провів десять років (1860—1870). Під час заслання Петро Савич познайомився з О. Я. Ставровською — відомою згодом дослідницею історії України, першою в Росії жінкою — почесним доктором історичних наук — і став її чоловіком. П. С. Єфименко * набув значного авторитету серед науковців як дослідник різних аспектів народного життя, особливо «великоруського» і «малоруського» звичаєвого права. Крім того, вчений з глибоким інтересом вивчав і описував розвиток народних промислів, вірувань, а також економіку й статистику населення Чернігівщини, Харківщини, Півночі тощо. Зокрема, ним підготовлена і видрукована дуже своєрідна «Збірка малоросійських заклятъ» (М., 1874).

На превеликий жаль, наукові здобутки П. С. Єфименка в радянській історіографії не дістали належної кваліфікованої оцінки. Нерідко публікації дослідника просто ігнорувались, а його особисто часто-густо безпідставно звинувачували в націоналізмі та нападках на марксизм (конкретно це стосувалось авторських концепцій щодо питань про зміст і місце народництва на Україні).

Чим же тепер, у період святкування 500-річчя з часу заснування запорозького козацтва може привернути увагу відносно невелика за розміром стаття П. С. Єфименка, опублікована майже 115 років тому на сторінках щомісячного історичного видання «Русская старина» ** (1875, № 11)? Насамперед тим, що до неї ввійшли досить важливі, практично невідомі широким читацьким колам (бо самі номери журналу стали бібліографічною рідкістю) дані про життя та діяльність людини, яка прожила довгий вік — 112 років і стала сучасником, а то й безпосереднім учасником багатьох героїчних, а часом трагічних подій, які

* Інколи підписував власні наукові праці псевдонімом: П. Одинець.

** Журнал «Русская старина» відразу після виходу в світ у 1870 р. (С.-Петербург) викликав неабиякий інтерес у читацької аудиторії. Тривалий час на його сторінках з'являлися досить полемічні статті з питань суспільно-політичного руху і культурного життя XVIII—XIX ст. не лише в Росії, а й на Україні, вміщувалися різнопланові історичні матеріали (законодавчі акти, спогади, листування видатних людей того періоду тощо). В часописі друкувалися М. І. Костомаров, П. О. Куліш, О. М. Лазаревський та інші визначні письменники й дослідники, а також невідані й маловідомі твори російських авторів. Багато в чому своїм успіхом журнал був зобов'язаний його засновнику, видавцю і редактору М. І. Семевському. В 1918 р. «Русская старина» припинила своє існування.

відбулися на Україні в XVIII ст. і були тісно пов'язані з історією запорозького козацтва (боротьба українського народу проти шведських, польських, турецько-татарських загарбників, гайдамацький рух, вибух могутнього повстання, відомого під назвою Коліївщина, ліквідація царським урядом «християнської козацької республіки» тощо). Особливо цінними, на наш погляд, є авторські записи оповідей селян-свідків про нестерпні умови утримання Калнишевського у в'язниці Соловецького монастиря.

Звичайно, що сучасний рівень розвитку історичної науки свідчить про те, що не всі положення й оцінки в статті П. С. Єфименка витримали перевірку часом (зокрема характеристика ним гайдамацьких повстань як дій злочинців). Окремі з них давно і явно застаріли. Крім того, в подальших розробках вітчизняних дослідників — А. О. Скальковського, Д. І. Яворницького, В. О. Голобуцького та ін. — зроблені ширші узагальнення з історії Запорозької Січі, точніші характеристики постаті П. І. Калнишевського. Проте й нині праця напівзабутого історика та етнографа дає певне уявлення про стан знань у суспільстві 70-х років минулого століття щодо Запоріжжя та його мешканців доби пізнього феодалізму.

Матеріал друкуємо мовою оригіналу, відмовившись відповідно до норм сучасного російського правопису від вживання окремих літер («ѣ», «і» та, де це потрібно, «ъ»), а також деяких застарілих граматичних форм. Згадані літери і застарілі граматичні форми замінені сучасними відповідниками.

Передмова, упорядкування та примітки О. І. Гуржія.

Одержано 25.09.90.

П. С. Єфименко

Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи, 1691¹—1803

Свята брама одчынулась
Козака впустилы;
И знов брама зачынулась
На вик зачынулась,
Козакови.

Шевченко (Чернец)

В 1875 г. исполнилось сто лет со времени падения «славной» Сечи Запорожской.

Несмотря на то, что прошел такой длинный период времени со дня уничтожения нашего южно-русского «рыцарства», мы, к величайшему сожалению, не имеем полной истории его; до сих пор не собраны даже существующие в памяти стариков предания о запорожцах и не приведены в известность все письменные памятники, касающиеся этого войска*. Между тем, предания год от году стираются с народной памяти, а вещественные памятники истребляются**. От этого равнодушного

* Необходимо однако заметить, что несколько весьма важных материалов к истории Запорожья помещено в «Чтениях московского общества истории» и в «Записках одесского общества истории».

** Не далее как в 1874 году, на третьем археологическом съезде в Киеве, было, между прочим, заявлено в реферате г. Левченко «Об уничтожении памятников ста-

отношения наших южно-русских ученых исследователей к истории Запорожья происходит то, что читающая публика о прошлом запорожского казачества имеет довольно смутные или превратные понятия; она черпает их, главным образом, из повестей Гоголя. Правда, есть у нас «История Сечи Запорожской» — Скальковского, написанная вследствие случайного открытия части запорожского архива, но во 1-х, труд этот составляет в настоящее время библиографическую редкость; во 2-х, он обнимает собою самый малый период из истории Запорожья, именно, он касается судеб так называемого последнего коша запорожского, который существовал лишь сорок лет (1734—1775). Между тем, интересно знать судьбы Запорожья, в течение двух предшествовавших столетий его существования, время и обстоятельства его зарождения, его внутреннюю жизнь в этот период, его внешнюю жизнь в эту блистательную для казачества эпоху. Кроме того, необходима более обстоятельная разработка истории Запорожья за последний период его существования, необходимо собрание и изучение всего того, что сохранилось о Запорожьи в памяти народной или в письменных памятниках.

Имея возможность собрать на крайнем севере некоторые сведения, еще никому неизвестные, о жизни в ссылке последнего запорожского кошевого Калнишевского, я сообщаю их здесь, в надежде, что будущий историк Запорожской Сечи воспользуется ими. Но прежде нежели привести собранное мною, необходимо, для уяснения предмета, сказать два три слова о причинах падения Запорожской Сечи и коснуться слегка жизни Калнишевского во время существования Запорожья.

Занимая обширные пространства земли, всю почти нынешнюю Екатеринославскую губернию и значительную часть Херсонской, запорожцы, естественно, привыкли смотреть на эти земли, как на свою исключительную собственность. Такой же взгляд проводили между ними и русские власти, когда это было нужно. Так, в 1734 году, во время основания нового коша возвратившимися из турецких пределов запорожцами, главнокомандующий русскими войсками Вейсбах давал наставление казакам таким образом отвечать туркам о своих правах на земли: «что до этого места надлежит, где вы ныне селитесь и, по своему обыкновению, кош свой строите, то все тии места ваши собственные, которыми, вы через несколько сот лет беспрекословно со всех сторон владеете, и что в оные места, яко вам прямо принадлежащие, ни Россия, ни Порты, ни хан крымский и никто вступать не может и не имеет, и что для того также этим местам между обеими империями разграничения не было, понеже оные вам принадлежат»*.

Сами запорожцы считали принадлежность им земель, занятых ими, столь естественною, что не позаботились даже в свое время исходатайствовать утвердительные грамоты на эти земли. Между тем, по белградскому миру 1740 г.², земли, на которых сидели запорожские казаки, были признаны принадлежностью России и вошли в состав Российской империи. Считая государственною собственностью земли нынешней Екатеринославской и Херсонской губерний, русское правительство начало в северных частях их устраивать пограничные крепости и военные поселения. Отсюда возникли споры запорожского войска с новыми поселенцами. Запорожцы посылали депутацию за депутацией в Петербург, отстаивая свои права. Начинались, по распоряжению правительства, описания земель с целью разграничения того, что принадлежало запорожцам, от того, что отходило новым поселенцам. Эти описания тянулись чрезвычайно долго и, по обыкновению, ни к чему не приводили. Военные действия с Турцией (1769—1774)³ на время отвлекли запорожцев от пограничных споров. Но с окончанием их, снова возобновились споры и запорожские депутации появились в Петербурге. Между тем,

рины в южной России, что в городе Елисаветграде, Херсонской губ., есть часть запорожского архива и что архив этот валяется в больнице.

* «История Новой Сечи» — А. Скальковского. Одесса, 1846 г., ч. II, стр. 75.

запорожцы вооруженною рукою выгоняли поселенцев с земель, которые они считали своими, причем поселенцы должны были оставлять свое имущество в руках казаков. Все это привело к падению Запорожья⁴. Хотя, по окончании войны с Турцией, запорожское войско и получило благодарность от правительства за оказанную им храбрость, но как в Запорожье, с покорением Крыма, не было уже особенной надобности, то судьба его вскоре решилась — и Сечь пала.

Самым замечательным лицом в истории Сечи, по крайней мере, последнего ее десятилетия, был последний кошевой атаман запорожцев, Петр Иванович Калнишевский.

Хотя в куренных списках Калнишевский был записан под просто-народным именем Петра Калныжа⁵, тем не менее, как положительно известно, он происходил из казачьего, т. е. дворянского⁶ звания малороссийского, именно из Лубенского полка. Но, подобно всем запорожцам дворянского происхождения, он скрывал свое имя и род, пока не сделался кошевым. Достоверно то, что его племянница была замужем за хорунжим лубенским, Стефаном Вертильяком, и что он вызвал потом из Малороссии своих племянников Вертильяков, потомство которых до сих пор существует в числе помещиков Херсонской губернии.

Калнишевский отличался особенною религиозностью и страстью созидать храмы. Так, в 1763 г. он построил церковь в гор. Лохвице, в 1768 г. — в Киеве, в Межигорском монастыре, во имя св. Петра и Павла, а в 1770 г. — в Ромнах; в то же время он послал к иерусалимскому патриарху для храма Гроба Господня богатые церковные сосуды. По словам Скальковского, по сравнению с предшественниками, Калнишевский, несмотря на незнание грамоты (что считалось необходимым условием звания кошевого), был довольно образован (?), сметлив и самого непреклонного характера. Он с удивительным искусством знал современных ему людей, и если бы политические происшествия 1770 годов не уничтожили нужды в запорожском войске, он бы надолго спас эту знаменитую общину. Зная, что недостаток в хлебопашестве был главной причиною той зависимости, в которой находилось войско от пожалования казною провианта, он все усилия употребил на умножение сел, хуторов и зимовников, требуя, чтобы новые поселенцы непременно пахали землю и сеяли рожь. Он переманил многих молдаван и болгар из Новой Сербии, Польши и Буджака и поселил их в Кодацкой паланке, близ порогов.

В первый раз мы встречаем имя Калнишевского в «Истории Сечи»⁷ около 1750 г., по случаю преследования гайдамак тогдашним запорожским кошевым Григорием Федоровым. Этот кошевой был гроза гайдамак, которые с 1750 г. уже не довольствовались простым разбоем или воровством на дорогах, но вооруженною рукою нападали на врагов и друзей в их жилищах без всякого различия и страха. Федоров, вместе с войсковым есаулом Петром Калнишевским, с большими командами пускался в степь для преследования и истребления гайдамак. Он учредил особые форпосты и разъездные отряды, которые, под ближайшим надзором и распоряжением самих войсковых есаулов, целые годы проводили в поле, гоняясь за гайдамаками по степям, балкам и даже камышам. Во время таких разъездов, войсковою есаула Калнишевский, в 1754 г., преследуя грабителей, нашел их близ р. Буга, укрепившихся на полуострове, среди камышей, пушками и засеками, но, несмотря на их сопротивление, разбил и истребил большую часть, а остальных разогнал.

После этого Калнишевский был на один год выбран войсковым судьей, а в 1755 г. был, в числе трех лиц, назначен депутатом в С.-Петербург, где и пробыл более года. Назначение депутации состояло в том, чтобы хлопотать о рассмотрении, по представленным от войска древним грамотам, прав земского владения в запорожском крае, часть которого уже отошла в донское войско, под сербские и новосербские поселения, и о даровании на те земли, которые за ним окончательно будут призна-

ны, всемилостивейшей грамоты. В 1758 г. была от войска другая депутация по тем же делам, прожившая в Петербурге до начала 1760 г. В этой депутации также участвовал Калнишевский. Через два года Калнишевский в первый раз был избран кошевым атаманом запорожского войска. Новый атаман пользовался большим уважением со стороны всех благоразумных казаков, но партия престолярная не была расположена к нему, так что он не был избираем в кошевые ни в 1763, ни в 1764 г. Но в 1765 г. Калнишевского снова избрали в кошевые и он эту должность сохранил десять лет сряду, чего до тех пор в коше «из веку веков не бывало».

Крепко держа в руках власть и не потворствуя грубым инстинктам войсковой черни, Калнишевский возбудил к себе ненависть беспорядочных людей в войске и два раза подвергался опасности погибнуть от их рук. 26-го декабря 1768 г., когда кошевой на общей войсковой раде, пожаловавши старшине, и всему войску счастливого праздника, сообщил им монаршие повеления по случаю угрожавшей России войны с Турцией и по обычаю спросил:

— «А що, братчыкы, будем робыты?»

Толпа вооруженных казаков прервала его речь, разогнала собрание и после, с секирами и саблями, бросилась на дома старшин, разграбила и разрушила их. После того ворвалась в войсковую тюрьму и, освободив оттуда заключенных и уже осужденных кошем за гайдамацтво в Польше преступников, вооружила их и хотела возмутить все войско. Но до этого не допустили начальник сечевых церквей, архимандрит Владимир, и куренные атаманы, имевшие влияние в своих куренях. В смелости, кошевой, переодевшись в монашескую рясу, и главные старшины бежали Днепром из Сечи и скрылись в Кодаке, под защитою его пушек и верного товариства Кушевского куреня, в котором был записан Калнишевский.

В марте 1770 г., в Щербиновском курене, казаки сделали было заговор с целью кошевого и старшину убить и предаться Турции. К счастью, заговор был открыт своевременно, без последствий для Калнишевского*.

Вместе со всем запорожским войском, кошевой Калнишевский участвовал в войне против турок и татар в 1769 и 1770 годах. По окончании кампании, кошевому пожалована золотая медаль с портретом императрицы «за оказанные отлично храбрые противу неприятеля поступки и особое к службе усердие». При этом дана милостивая грамота всему запорожскому войску.

Затем кошевой с запорожскими козаками принимал деятельное участие в войне с Турцией 1772—1774 годов. При начале этой войны кн. Потемкин, имевший потом роковое влияние на судьбу Запорожья, заявляя в письме к кошевому: «к запорожскому войску любовь и готовность к услужению», просил записать его братчиком в Кушевский курень, т. е. причислить в войско, что, конечно, с удовольствием было исполнено Калнишевским. По окончании войны, Потемкин, будучи назначен новороссийским генерал-губернатором, еще благосклонно относился к войску. По крайней мере, 21-го июня 1774 г., он так писал Калнишевскому: «ведая по слуху и славе отличность дарований ваших в ратном ополчении и стройном правимом вами коша содержании, за долг почел: в знак всегдашней к вам мсей любви, послать к вам карманные дзигарки (часы) и оксамиту на платье, дабы нося оные, имели вы ежечасное воспоминание о том, который всегда содержит вас в неизгладимой памяти и все ваши препоручения исполнять за обрадование и собственное удовольствие поставлять. Уверяю вас чистосердечно, что ни одного случая не оставлю, где предвижу доставить каковую-либо желаньям вашим выгоду, на справедливости и прочности основанную, и как у престола

* Все эти сведения извлекаем из «Истории Новой Сечи».

монархини о пользе ваших ходатайствовать, так и по соседству в претензиях ваших, разобрав связь обстоятельств, мне еще неизвестных, помогать вам вседушно готов».

Но вскоре намерения и планы Потемкина относительно Запорожья изменились. Не прошло и года со времени благосклонного письма его, как Сечи уже не существовало.

В мае месяце 1775 г. были двинуты войска для занятия Запорожья. 4-го июня генерал Текеллий окружил Сечь и потребовал к себе кошевого атамана Калнишевского, войскового писаря Глобу и войскового судью Головатого. По явке, к нему, эти лица были взяты под караул, а имение их, также как и войсковое, было подвергнуто описи. Затем войско было объявлено не существующим.

II.

Относительно дальнейшей судьбы кошевого, писаря и судьи до сих пор не было ничего известно⁸. Скальковский в «Истории Новой Сечи» пишет: «знаем, что кошевой, писарь и судья были отправлены в Москву, но что затем последовало с ними — неизвестно». Говорят, что Калнишевский был отправлен на жительство где-то на берега Дона, ибо находим в одной песне следующий намек:

Ой полеты, та полеты, чорная галко,
Та на Дин рыбу исты!
Ой прынесы, та прынесы, чорная
Галко, от кошового висты!

Пишущему эти строки приходилось слышать, что у потомков запорожцев, в Екатеринославской губернии, существует предание, будто бы последний кошевой атаман Запорожской Сечи, Калнишевский, после уничтожения коша, удалился в Турцию с прочими казаками, женился там и имел сына. До сих пор на развалинах Сечи ожидают появления запорожца, сына Калнишевского*.

Но как это предание, так и сообщенное г. Скальковским—неверны.

Лето 1862 года мне пришлось провести на берегах Белого моря, в селении Ворзогорах, отстоящем от гор. Онеги в 25-ти верстах. Живя в этом селении, я часто спрашивал крестьян о Соловецком монастыре, который от Ворзогор находится в расстоянии только 180-ти верст и в который тамошние крестьяне ездят ежегодно, иные на короткое время, а иные на год и более.

Один крестьянин (по фамилии Лукин), старик лет 80-ти, рассказывая о заключенных в Соловецком монастыре, к величайшему моему изумлению и удовольствию, упомянул мимоходом, что там был заключен какой-то атаман казаков, которого он сам видел. Я просил его припомнить все, что он знает об этом атамане, которого он видел, и он сообщил мне следующее:

— «Ходили мы на звериной промысл, на Белом море, и случилось быть в день Пасхи в Соловецком монастыре. Года не помню, а было это, кажись, в скорости после французской войны (1812 г.) и при архимандрите Паисие 1-м**. Пришли мы в трапезу перед обедом, ожидали монахов с порцией. Приходит человек незнаемый, за караулом три солдата с ружьем. Спрашивал нас любопытно: «кто царем теперь, как цари живут нынче и какие благополучия на Руси теперича». Мы отвечали, что царем Александр Павлович; живут по прежнему, все, слава Богу, благополучно и хорошо. Он бы и больше спрашивал, да солдаты не позволили говорить. «От этого человека отойдите прочь, сказали они, с этим человеком не приводится говорить вам». И монахи тоже запрещали: «архимандрит увидит, так нехорошо вам это будет...».

* Предание это пересказано мне в Москве, в 1859 г., Н. А. Гатцуком.

** Здесь значительная ошибка в годе.

Архимандрит пришел и он подошел к благословению. Архимандрит говорил ему: «ты древен, землей пахнешь» (давая знать этим, что ему не долго осталось жить). Он тут и жизнь кончил. Опосля монахи сказывали, что это какой-то кошевой атаман, сидит близко 40 годов в совершенном заточении*. Его выпускали только три раза в год: на Пасху, Рождество и Преображение. Выпускали на трапезу — монастырского хлеба кушать. Я как теперь его помню: росту среднего, старый видом, седастые волосы и волос обсека; видно, что много сидел. Борода не долга, белая. Одет был в китайчатый синий сертучок; пуговицы, не знаю, оловянные, чтоль — маленькие такие, в два ряда. Говорил не так чисто, как по-русски».

Другой крестьянин добавил к этому рассказу, что когда привезли кошевого, то он был чрезвычайно здоров и широк в плечах. Потом же сделался худ и стар «и где то костье делось. Ходил он в красной одежде (кармазын). Он много имения положил, всю сумму (т. е. свои деньги и имущество); евангелие его и поднесь стоит. Если будете в Соловецком, ходите в ризницу и спросите у ризничего: где вещи кошевого? — покажут».

Из рассказов ворзогорских крестьян я узнал следующее о положении узников в Соловецком монастыре в прежнее время.

В прежнее время все заключенные делились на три разряда. Первый — те, которые находились на покаянии; они жили в заключении и обязаны были ходить в церковь ежедневно. Узники 2-го разряда сидели в заключении в отдельных комнатах и под замком. Им позволялось, с разрешения архимандрита, иногда выходить: зимой на прогулку, летом на работу (косить и т. д.). Наконец, узники 3-го разряда могли выходить только три раза в год, а остальное время сидели безвыходно под замком. В монастыре этих называли «великими грешниками». К числу их, вероятно, причислялся и Калнишевский. Из этих грешников некоторые сидели еще в рогатках. Рогатками назывался инструмент, надевавшийся на голову. Он состоял из железного обруча вокруг головы, ото лба к затылку, замыкавшегося помощью двух цепей, которые опускались вниз от висков, на замок под подбородком. К этому обручу было приделано перпендикулярно несколько длинных железных шипов. Таким образом, эти рогатки не позволяли человеку лечь ни на бок, ни на спину, ни навзничь, так что он должен был спать сидя. Из последнего разряда заключенные обыкновенно или вскоре умирали, или, по выражению крестьян, делались блаженными, т. е. сходили с ума, и тогда жили долго**. Кроме того, крестьяне рассказывали, что в Соловецком монастыре показывают две тюрьмы (вышедшие теперь из употребления): Жаравину и Корчагину. Корчагина тюрьма называлась так от того, что в ней нельзя было сидеть иначе, как скорчившись, а Жаравина, говорили они, не знаем; может быть от того, что там было очень жарко. Все тюрьмы находились в то время в монастырской стене; комнаты были очень малы, а окна такой величины, что можно только руку просунуть. Теперь для заключенных построен особенный большой дом, а рогаток больше давно не употребляют***.

В 1863 г., проездом из Онеги в Холмогоры, мне довелось разсматривать в Архангельске архив архангельского губернского правления; пересматривая в нем «Опись не секретных дел бывшей губернской канцелярии губернатора Головцына, я отыскал записанным под 1, 243 №

* Здесь также ошибка в числе годов.

** Слова крестьян на счет последнего обстоятельства подтверждаются ведомостями архимандритов об узниках за прошлое столетие. Так, против многих фамилий стоит отметка в роде следующей: «находится в несовершенно уме» и т. п.

*** Из «Наряда по указу правительствующего сената о посылке в 1758 г. в Соловецкий монастырь штаб-офицера для осмотра земляных погребов, которые сделаны для колодников», видно, что в 1742 г., по указу синода, закладены две тюрьмы, именуемые: первая — Корожная, в бойнице, другая — Головленкова, у Архангельских ворот, в стене, не земляная, но поверх земли.

«Дело по сообщению государственной военной коллегии-конторы об отсылке, для содержания, в Соловецкий монастырь кошевого Петра Калнишевского. Июля 11-го дня 1776 года».

Из этого дела видно, что после разорения Сечи Текеллием (совершившегося 4-го июня 1775 г.), Калнишевский, до объявления ему высочайшей конфирмации, последовавшей в июне 1776 г., содержался в конторе военной коллегии. Высочайшая конфирмация подписана на докладе генерал-аншефа, военной коллегии вице-президента и пр. Григория Александровича Потемкина. Калнишевского сопровождал 1-го Московского пехотного полка секунд-маиор Александр Пузыревский с одним унтер-офицером и пятью рядовыми. Подорожная дана Пузыревскому в Москве, 25-го июня, на девять подвод «с некоторым арестантом». Ехали так: на первой тройке Пузыревский, на второй — унтер-офицер и три рядовых, на третьей — два рядовых с узником. На остальных, вероятно, имущество Калнишевского. На обратном пути Пузыревский имел три подводы и команда его тоже три. Из конторы дана была Пузыревскому инструкция, чтобы он «содержал арестанта в крепком присмотре и во время пути от всякого с посторонними сообщения удалял». При отправке Калнишевского на вечное содержание в Соловецкий монастырь, велено производить ему из вступившего в секвестр его имения по одному рублю в сутки. 11-го июля Калнишевский привезен в Архангельск к губернатору Головцыну. Губернатор нарядил из архангело-городской губернской роты сержанта и трех рядовых, отдав их в команду Пузыревского для караула «колодника», если будет иметься в них надобность. Так как путь к Соловецкому монастырю лежит морем, то для отправления туда узника нанято было судно у купца Воронихина. 18-го июля Пузыревский доносил рапортом Головцыну из урочища Кумбыш, что судно его два раза садилось на мель и повредилось, почему он для поправления его (также за противною, морскою погодою) возвратился в устье реки Двины, хотя находился от нее в море верстах в тридцати. 29-го июля судно прибыло в Соловецкий монастырь, и Калнишевский был сдан архимандриту Досифею и предан заточению. Святейший синод предписал Досифею удалять Калнишевского от всякого с посторонними людьми сообщения и содержать за неослабным караулом обретающихся в оном монастыре солдат; поэтому сержант и 3 рядовых отправлены обратно в Архангельск.

При этом деле находится допрос Калнишевского о векселе по займу от него полтавским жителем Кованькою денег две тысячи рублей.

В бытность генерал-поручика Текеллия при занятии Сечи, приходил к нему уволенный полковой есаул Петр Макуха и словесно представил, что полтавского полка бунчуковый товарищ Руденко и отставной капитан Константин Мавроени препоручили ему, Макухе, отдать бывшему кошевому атаману Калнишевскому взятые ими и с полтавским жителем Михайлом Кованькою 887 руб. из числа 2-х тысяч руб. и отобрать от Калнишевского вексель.

При описании имения Калнишевского полковником Языковым и капитаном Потресовым этого векселя не отыскано. А потому новороссийская губернская канцелярия просила военную коллегию о спросе у Калнишевского, где находится означенный вексель. Контора военной коллегии, писала, 10-го августа того же 1776 года, архангельскому губернатору Головцыну об истребовании от Калнишевского и судьи Головатого сведения об упомянутом векселе. На спрос Калнишевский, 2-го сентября, объявил, что вексель по займу от него с товарищи Кованькою денег 2 т. р. имелся при бытности его в Сечи с прочими войсковыми делами у судьи Павла Головатого, а у него никогда не бывал и ныне не находится.

В ведомостях на 1799 год, посылавшихся в святейший синод о содержащихся в Соловецком монастыре колодниках, в которых отмечалось, по какому указу прислан колодник, за что, и как он себя ведет,—

против фамилии Калнишевского отмечено: «При указе из святейшего правительствующего синода за вероломное буйство и разорение российских подданных, содержать безвыпускно из монастыря и удалять не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения. Оной Калнишевский жизнь свою провожает смиренно и никаких беспокойств от него не происходит».

В ведомостях 1802 г. он уже не показан.

Не имея сам возможности посетить Соловецкого монастыря, я просил своих знакомых, члена московского археологического общества А. Г. Гоздаво-Тышинского и члена географического общества П. П. Чубинского, при посещении монастыря, собрать сведения о Калнишевском. Из них первый доставил мне два нижеследующие документа о ссылке Калнишевского, а второй — надписи с евангелия Калнишевского и с надгробного памятника.

1.

Всемиловейшая государыня! Вашему императорскому величеству известны все дерзновенные поступки бывшего Сечи Запорожскоѣ кошевого Петра Калнишевского и его сообщников, судьи Павла Головатого и писаря Ивана Глобы, коих вероломное буйство столь велико, что не дерзаю уже я, всемиловейшая государыня, исчислением одного трогать нежное и человеколюбивое ваше сердце, а притом и не нахожу ни малой надобности приступать к каковым-либо исследованиям, имея явственным доводом оригинальные к старшинам ордера, изъявляющие величества преступления их пред освещенным вашим императорским величеством престолом, которые, по всем, гражданским и политическим законам, заслужили, по всей справедливости, смертную казнь. Но как всегдашняя души вашей спутница добродетель побеждает суровость злобы кротким и матерним исправлением, то и осмеливаюсь я всеподданнейше представить: не соизволите ли высочайше указом помянутым преданным правосудному суду вашему узникам, почувствовавшим тягость своего преступления, объявить милосердное избавление их от заслуживаемого ими наказания, а вместо того, по изведенной уже опасности от ближнего пребывания их к бывшим запорожским местам, повелеть отправить на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого в Соловецкой, а прочих — в состоящие в Сибири монастыри, с производением из вступившего в секвестр бывшего запорожского имения: кошевому по рублю, а прочим по полуполтине на день; остающееся затем обратить, по всей справедливости, на удовлетворение ими верноподданных ваших рабов, кои, повинувшись божественному вашему предписанию, сносили буйство бывших запорожцев без наималейшего сопротивления, ожидая избавления своего от десницы вашей и претерпев убытков более нежели на 200,000 рублей, коим и не оставлю я делать соразмерное удовлетворение.

Верно-всеподданнейший раб князь Потемкин.

На подлинном подписано собственною ее императорского величества рукою тако: «Быть по сему».

14-го мая 1776 г. — Царское село.

2.

Указ ее императорского величества самодержицы всероссийской из святейшего правительствующего синода ставропигиального Соловецкого монастыря архимандриту Досифею. Святейшему правительствующему синоду ведением от 8-го сего июня и правительствующего сената сообщено, что правительствующий сенат, по рапорту генерала аншефа, военной коллегии вице-президента, Астраханской, Азовской и Новороссийской губерний генерал-губернатора и кавалера князя Григория Александровича Потемкина, и по приложенной копии с высочайше подтвержденного ее императорским величеством всеподданнейшего его докла-

да о бывших Сечи Запорожской кошевом Петре Калнишевском и его сообщниках, судье Павле Головатом и писаре Иване Глобе, с таковым от него, господина генерал-губернатора, донесением, что как содержатся они в военной конторе в Москве, то, по объявлении им высочайшего ее императорского величества указа, и имеют они без малейшего продолжения времени, отправлены быть на прописанном в докладе основании, т. е. на вечное содержание в монастыри: кошевой в Соловецкой, а прочие в состоящие в Сибири монастыри-ж, под строжайшим присмотром от означенного места до другого военных команд; для предпровождения-ж их до тех мест определяется к каждому по одному штаб-офицеру, с выдачею для произвождения определенного на пропитание их жалованья, также и на прогоны до тех мест, на счет Новороссийской губернии, потребной суммы. От сената же он, генерал-губернатор и кавалер, требовал, чтобы сообщить святейшему правительствующему синоду для надлежащего предписания к духовным тех монастырей властям, чтобы содержаны были узники сии безвыпускно из монастырей и удалены-б были не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения. Также и о произвождении им определенного к пропитанию жалованья: кошевому по рублю, а прочим по полуполтине на день, которое и будет доставляемо туда погодно из новороссийской губернской канцелярии. Определил: в святейший правительствующий синод сообщит ведение, дабы благоволил, по требованию господина генерал-губернатора и кавалера, учинить предписание властям показанных монастырей, с тем, что как из подтвержденного ее императорским величеством 14 минувшего мая доклада видно, что вышеупомянутые узники подлежали, за их великие преступления, смертной казни, но из высочайшего ее императорского величества матерного милосердия от того избавлены, а вместо того осуждены на вечное содержание в монастырях, то тем уважительнее и содержание их тамо происходило бы сходственно с представлением его, господина генерал-губернатора, а между тем и определенные к пропитанию каждого деньги, кои новороссийская губернская канцелярия доставлять будет, начальники монастырей, принимая, раздавая-б тем узникам, чего ради с подтвержденного доклада сообщена в святейший синод копия и, по указу ее императорского величества, святейший правительствующий синод приказали: вышеозначенных узников: Калнишевского в Соловецкий монастырь принять и о содержании его безвыпускно из монастыря, и об удалении его не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения, и о имени в том, настоятелю, прилежного надсмотрения и о доставлении к пропитанию получаемого из Новороссийской губернии жалованья, по поступлении с ним во всем так, как в велении правительствующего сената предписано и вам, архимандриту, с приобщением при сем с подтвержденного доклада копии, послать указ, с тем, чтобы посылаемый туда узник содержан был за неослабным караулом обретавшихся в оном монастыре солдат, и ставропигиального Соловецкого монастыря архимандриту Досифею чинить о том по сему ее императорского величества указу; а о прочих узниках к преосвященному Варлааму, епископу тобольскому, указ из святейшего синода послан, и о всем том правительствующему сенату и господину генерал-губернатору и кавалеру знать дано. Июня 10-го дня 1776 года...

4.

Надпись на могиле Калнишевского.

Господь наш Иисус Христос положил душу свою на кресте за всех нас, не хочет смерти грешника.

Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнишевского.

Сосланного в сию обитель по высочайшему повелению, в 1776 году, на смирение. Он в 1801 году, по высочайшему повелению, снова был

освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года октября 23 дня, в субботу, 112 лет от роду, смертью благочестивою доброю.

Блаженни мертвии умирающи о Господе! Аминь. А. А. * 1856.

К приведенным сведениям о ссылке и времени кончины последнего, по времени, вождя Запорожской Сечи добавим, что заключение Калнишевского было действительно чрезвычайно строгое. О месте его заточения не было известно даже его родственникам Вертилькам. По крайней мере, один из их потомков, Николай Вертильяк, сообщивший автору «Истории Новой Сечи» кое-что по части запорожских древностей, не мог ничего передать ему о судьбе Калнишевского. По сведениям, собранным в Соловецком монастыре указанными выше лицами, Калнишевского содержали сначала, в течение многих лет, в помещении, ровно ничем не отличающемся от чулана, маленьком, сыром, холодном и полутемном; чулан этот находился в одной из каменных башен монастыря. В последние годы перед освобождением, говорят, ему было отведено несколько лучшее помещение, рядом с жилым покоем. Несмотря на всю строгость заточения, Калнишевский перенес его в течение 25-ти лет, по крайней мере, без явного повреждения нравственных сил, как это бывало почти со всеми заточенными. Нельзя не сказать, что это была поистине запорожская натура!

Относительно других товарищей по судьбе Калнишевского, мы можем сообщить кое-что только о войсковом писаре Иване Глобе; на счет же войскового судьи Павла Головатого нам ничего неизвестно.

Известие о Иване Глобе получено от известного любителя русской литературы Н. Д. Мизко. Иван Яковлевич Глоба, последний писарь Запорожской Сечи, по ссылке Калнишевского отправлен в Сибирь, в гор. Туруханск, где и умер в тамошнем монастыре около 1790-го года; об этом можно догадываться из того, что 7-го сентября 1791-го года был составлен «регистр» его имущества, т. е. опись оставшейся по его смерти одежды и вещей и началась переписка о разысквании его наследников.

ПРИМІТКИ

- ¹ Найбільш вірогідним роком народження П. І. Калнишевського в радянській історіографії вважається 1690.
- ² Припущено помилки. Мається на увазі Белградський мирний договір 29.IX. 1739 р. між російським і турецьким урядами, згідно з яким до Російської держави було повернуто Азов і закріплено її право на Запоріжжя.
- ³ Йдеться про російсько-турецьку війну 1768—1774 рр.
- ⁴ Дещо спрощене тлумачення причин ліквідації Запорозької Січі. Більш докладніше про це див.: Голобуцький В. А. Запорожское казачество.— Киев, 1957.— 462 с.; Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1739—1775.— К., 1961.— 415 с.
- ⁵ Точніше: Калниш.
- ⁶ П. І. Калнишевський походив з української шляхти Лубенського полку. В даному випадку автор неправомірно ототожнив українське козацтво з дворянством. Козацькі старшини лише в 1785 р., згідно з царською жалуваною грамотою були зрівняні в правах з російськими дворянами.
- ⁷ Тут і далі скорочена назва праці А. О. Скальковського «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» (Ч. 1—3.— Одесса, 1885—1886).
- ⁸ Після скасування запорожського війська в 1775 р., Калнишевський спочатку знаходився в конторі військової колегії в Москві під арештом, а вже потім був відправлений до в'язниці Соловецького монастиря. Військовий писар І. Я. Глоба за «непокору» царській владі засланий до Туруханська, де і помер у 1790 р. А. А. Головатий служив капітаном у російській армії, став учасником російсько-турецької війни 1787—1791 рр. Помер у 1797 р.

* Соорудитель памятника архимандрит Александр.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. М. Волковинський (Київ)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста [закінчення] *

Йдеться про перебування Махна в Румунії та Польщі, вимоги радянських властей про видачу його як карного злочинця, судовий процес над «батьком» у Варшаві наприкінці 1923 р. Розповідається про останні роки життя Махна в Парижі.

В еміграції

Румунські власті дозволили Махну, його дружині та кільком їх найближчим прибічникам оселитися в Бухаресті, а решта махновців потрапила до таборів для військовополонених. 20 вересня 1921 р. уряди Радянської Росії і Радянської України надіслали урядові Румунії спільну ноту, в якій повідомлялося, що відомий бандит Махно зі своєю зграєю перейшов 28 серпня бессарабський кордон. «Цей розбійник,— зазначалося далі в документі,— як ватажок злочинних банд здійснив на території Радянської Росії і України безліч злочинів, спалюючи і грабуючи села. У зв'язку з цим Російський і Український уряди звертаються до Румунського уряду з формальним проханням видати їм» його разом з найближчими спільниками¹.

Проте тоді для цього не було належних юридичних підстав, оскільки Верховний трибунал УСРР не виніс відповідного вироку. Цю справу було доручено наприкінці 1921 р. наркоматам закордонних справ РСФРР та УСРР, зокрема Г. В. Чичеріну, М. М. Литвинову та Х. Г. Раковському. У лютому 1922 р. наркомат юстиції республіки розпочав слідчу справу про криваві злочини Махна на Україні, причому НКЗС акцентував увагу на тому, щоб політична діяльність «батька» була відображена у документах як засіб маскування його справжніх цілей — грабежів, убивств, насильств. Щоб зібрати такі дані, Верховний революційний трибунал дав розпорядження направити до Катеринославської, Запорізької, Донецької та Полтавської губерній спеціальні слідчі групи і просив ВУЦВК виділити 60 млн. крб. (у тогочасному обчисленні) для асигнування їх роботи. Однак у роки розрухи таких коштів у держави не було, і відомості довелося збирати місцевим органам юстиції. Крім цього, 22 лютого 1922 р. свідчення про карні злочини Махна дав начальник його штабу В. Ф. Білаш, який перебував у тюрмі ВЧК.

Однак уряд боярської Румунії відмовився задовольнити справедливу вимогу уряду України. Тоді було вирішено шляхом терористичного акту ліквідувати «бандитського батька». Це завдання мав виконати Д. М. Медведєв — в майбутньому Герой Радянського Союзу, один з керівників партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни. Одягнувши мундир румунського офіцера, він перейшов кордон поблизу с. Маринешти і прибув у м. Бендери, де нібито мала відбутися зустріч Махна з представниками румунської розвідки — сигуранци. Однак «батько» в умовлене місце не з'явився і, таким чином, лишився живим,

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 7, 9—11; 1990.— № 2, 4—9.

¹ Документи внешней политики СССР.— М., 1960.— Т. IV.— С. 364.

оскільки Медведєв перестріляв усіх розвідників, які зібралися на явочній квартирі².

Опинившись за кордоном, «батько» не збирався сходити з політичної арени. Його погляд приковувала Польща, де знайшли притулок чимало контрреволюційних недобитків, які продовжували боротьбу проти Радянської влади. Під час Генуезької конференції уряд Румунії дозволив Махну перебратися до Польщі. 11 квітня 1922 р. він, Г. Кузьменко і ще 17 колишніх повстанців перейшли польський кордон. «Батько» сподівався, як зазначив у листі, надісланому до міністерства закордонних справ Польщі, «знайти притулок і дружню допомогу»³. І він спочатку не помилився. Польський генштаб, розробляючи плани організації антирадянського повстання на території Радянської України, після поразки Петлюри зробив ставку на Махна. Проте наступного дня після прибуття групи махновців до Польщі, 12 квітня 1922 р., ВУЦВК оголосив амністію всім, хто воював проти Радянської України. Вона не поширювалася лише на 7 «затятих злочинців проти свободи українського трудового люду, непримиренних ворогів робітників і селян України» — Скоропадського, Петлюру, Тютюнника, Врангеля, Кутєпова, Савинкова та Махна⁴.

19 травня 1922 р. Верховний трибунал при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті визнав Махна винним «у скоєнні на території УСРР цілого ряду грабунків і розбійницьких нападів». 24 травня уряд Радянської України направив польській владі ноту з вимогою видати Махна для притягнення його до відповідальності як кримінального злочинця⁵. 4 листопада було направлено другу аналогічну ноту. Однак уряд буржуазно-поміщицької Польщі, хоча й тримав махновців у концтаборі, вирішив не видавати їх Радянській владі.

У таборі за Махном було встановлено суворий нагляд. Крім жандармів, за ним постійно стежили двоє вартових. Барак замикався о сьомій вечора, а через кожні дві години при зміні вартових проводилася перевірка. З одного боку, такий пильний нагляд важким тягарем ліг на плечі активного борця за абсолютну свободу, проте, з іншого, був на руку Махнові, оскільки, як тільки він опинився у Польщі, одразу зазнав багато нападів і докорів на свою адресу з боку петлюрівців. Зокрема, вони звинувачували «батька» в тому, що він — людина здібна, яка очолювала масовий селянський рух, міг би допомогти «українському визвольному руху». Однак Махно, за їх словами, виявився лише типовим руйнівником, безбаченком, який за своїми переконаннями не був українцем, до останнього часу навіть не вмів і не хотів говорити українською мовою; не цікавився «українською проблемою» і взагалі був «сам собі отаман».

Петлюрівці не лише звинувачували Махна в зраді інтересів Української Народної Республіки, але й у тому, що він розбещував солдатів і селян, відволікав їх від боротьби за самостійну Україну.

Махно, як зазначали його друзі, боявся також, що польські власті повернуть його на батьківщину, наслідки чого неважко було передбачити. Тому він запропонував свої послуги польському урядові у боротьбі з Радянською Росією. Не одержавши відповіді, 28 липня 1922 р. «батько» звернувся до міністерства закордонних справ Польщі з проханням дозволити йому емігрувати в Чехословаччину. І у цьому йому було відмовлено. Як і раніше, він перебував у таборі і не міг активно діяти. Тому Махно постійно вів розмови про необхідність організувати повстання в Східній Галичині і побудувати там безвладну державу. Це, на його думку, повинно було викликати нову революційну хвилю в Росії, на Україні та в інших країнах, призвести до повалення існуючих

² Дубровський З. Дволик Янус // Запорізька правда.— 1989.— 24 верес.

³ Archiwum akt powych MSZ, t. 6742, s. 43.

⁴ Коммунист.— 1922.— 13 апр.

⁵ Пролетарий.— 1922.— 25 мая.

там режимів і встановлення справжньої свободи трудового люду. Такі розмови, спроби встановити зв'язки з анархістськими організаціями у Варшаві, а також у Парижі, Берліні змусили польську владу приділити належну увагу діяльності Махна.

28 травня 1923 р. прокурор окружного суду Варшави розпочав слідство проти «батька» та його прибічників, звинувативши Махна у зв'язках з представництвом УСРР у Варшаві, підготовці замаху в Східній Галичині. Таким чином, певні кола Польщі намагалися врятувати «батька» від заслуженої кари, адже Верховний трибунал Української РСР оголосив Махна бандитом. Ті, що готували суд у Польщі, відверто заявляли: «Повірте, що 8 років в'язниці, які йому загрожують,— дрібниці порівняно з тим, що загрозувало б йому на території Москви»⁶. На противагу радянському судові польська юрисдикція сподівалася довести, що Махно — не бандит, а «справжній народний революціонер».

25 вересня «батько», Г. Кузьменко, а також І. Хмара та Я. Дорошенко були заарештовані й віддані до суду, який розпочався 27 листопада 1923 р. «Батькові» інкримінували те, що він за допомогою Г. Кузьменко підтримував зв'язок з місією Української РСР у Варшаві та вів переговори про підготовку повстання в Східній Галичині і приєднання її до Радянської України.

Як свідчать нещодавно виявлені документи, ці чутки були безпідставними. 22 липня 1922 р. у консульський відділ посольства УСРР у Польщі прийшла дружина Махна Г. Кузьменко і просила дати їй дозвіл повернутися до Харкова для ведення переговорів з урядом. Вона розповіла, що поляки ізолювали махновців від петлюрівців у таборі для інтернованих, де вони обговорюють питання про організацію повстання на Галичині і мріють повернутись на батьківщину. Далі Г. Кузьменко натякнула завідувачому консульським відділом на те, що «коли б уряд України дав нам невелику бодай допомогу в грошах (якихось 300000—400000 польських марок) і 6—8 револьверів, ми могли б вискочити з табору і перекинутися за відомом укруяду на Україну, а звідти перекинулись би на Гуцульщину, в Галичину. Таким робом укруряд був би критим і мав би закиди польському урядові, що не видали у свій час Махна»^{6а}.

Одночасно з цим вона подала заяву з пропозицією укласти нову угоду махновців з Радянською владою, проте уряд УСРР категорично відмовився вести будь-які переговори з Махном.

Саме у цей час старий товариш і наставник Махна П. Аршинов видав у Берліні книгу «История махновского движения (1918—1921 гг.)», в якій поставив за мету виправдати діяльність «батька» і анархо-махновщину взагалі. Праця завершувалася зверненням анархістів і синдикалістів до трудящих усіх країн із закликом стати на захист Махна⁷. Навряд чи ця книга відіграла суттєву роль у визволенні з тюрми Махна, але мала великий резонанс в емігрантських колах, які в цілому негативно ставилися до «бунтівного батька».

У ході слідства виявилася безпідставність звинувачень махновців у змові з представниками УСРР. Тому прокурор Вассенберг вимагав покарати лише «батька» як ватажка розбійницьких банд! Захисники (їх було у підсудного троє) твердили, що Україна завжди була колицькою для всіляких отаманів і гайдамаків, до того ж він ніяких злочинів проти Польщі не чинив. Той факт, що уряд СРСР 24 травня та 4 листопада 1922 р. вимагав видачі «батька», підтвердив відсутність контактів між ним і більшовиками. Експертиза виявлених листів про спробу

⁶ За свободу.— 1923.— 3 груд.

^{6а} ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 566, арк. 16.

⁷ Аршинов П. История махновского движения (1918—1921 гг.).— Берлин, 1923.— С. 253—258.

організувати у Східній Галичині антипольські виступи довела, що автором їх був не Махно.

На суді «батько», за свідченням кореспондента газети «Дні», «тримається вільно, охоче говорить, категорично відмовляється від інкримінованих йому звинувачень в бандитизмі, насильствах, в ворожих намірах проти Польщі, в стосунках з більшовиками. Говорить про себе і «махновський рух» як про своєрідний народний визвольний рух, про боротьбу проти всякої нав'язуваної народів влади. Говорить «інтелігентською» мовою, інколи з пишномовними книжковими зворотами. Пояснення отамана не викликають співчуття публіки: намальовані свідками картини гвалтів, вчинених бандами отамана на Україні, створили настрій не на його користь»⁸.

Махно відхилив усі звинувачення його у здійсненні кривавих злочинів:

— Багато хто використовував моє ім'я,— заявив він,— і чинив жакливі злочини. На мене і моїх соратників зводили наклепи Денікін, більшовики, вуличні борзописці і т. п. Преса це розносила по світу. І через польський республіканський суд я протестую проти цих наклепів.

Із залу одразу ж спитали:

— А отамана Григор'єва хто вбив?

На обличчі «батька» з'явилась іронічна посмішка.

— Я нікого не вбивав,— розтягуючи слова, сказав він. — Досить мені було наказати, щоб наказ був беззастережно виконаний. Григор'єв загинув, оскільки в Єлисаветграді вбив 2000 євреїв, у тому числі загинув цвіт єврейської анархічної молоді.

29 листопада Махно виклав свій останній козир, заявивши, що навесні 1920 р. завдяки саме його діяльності в тилу Червоної Армії 1-ша кінна армія затрималася на два тижні, і це врятувало Варшаву від захоплення радянськими військами. З неменшою гордістю «батько» заявив:

— Я боровся з усіма, тільки не з Польщею. У 1920 р. відмовився вести свою армію на радянсько-польський фронт.

На суді Махно заперечував будь-який зв'язок з представниками дипломатичної місії УСРР у Варшаві, але водночас неодноразово наголошував, що на нього чекає українське селянство, і варто йому лише з'явитися на території Радянської України, як там одразу спалахнуть селянські повстання. Думки присутніх на судовому засіданні щодо Махна виявилися діаметрально протилежними. Одні називали його «легендарним повстанським діячем», «лицарем анархізму» тощо, інші, навпаки, змальовували його найчорнішими фарбами. Кореспондент львівської газети «Діло», наприклад, писав: «Всі, хто уважно спостерігав за Махном в судовому залі, могли б прийти до єдиного висновку, що перед нами яскраво виражений навіть в антропологічному плані бездарний тип, який міг стати «революціонером» тільки в диких умовах царської Росії і завдяки стихійному рухові, котрий набув широкого поширення на Україні у 1917—1920 рр.»⁹.

Увечері 30 листопада суд надав підсудним останнє слово.

Махно сказав: «Переходячи кордон, я розраховував на гостинність слов'янського народу. Я чекаю на справедливе рішення суду».

Г. Кузьменко від останнього слова відмовилася.

О 9 годині вечора почалася нарада суддів. Годину і двадцять хвилин махновці з нетерпінням чекали оголошення вироку. Коли головуючий оголосив, що Махно, Хмара, Дорошенко й Кузьменко виправдані, чимало присутніх у залі підійшли до підсудних і почали тиснути їм та їхнім захисникам руки. Журналісти рвалися до Махна, щоб якнайшвидше взяти у нього інтерв'ю. Проте варта вивела підсудних че-

⁸ Дні.— 1923.— 5 груд.

⁹ Діло (Львів).— 1923.— 6 груд.

рез спеціальні двері у двір суду, звідки вони були відправлені до міської в'язниці.

Тієї ж ночі до в'язниці зумів потрапити кореспондент берлінської газети «Руль» З. Ю. Арбатов. Він довго йшов через квадратні подвір'я, скуті чотириповерховими, тьмяно освітленими корпусами, з'єднаними вузькими коридорами, повз мовчазних вартових. Піднявшись напівтемними сходами, кореспондент опинився у просторій, світлій кімнаті, де мала відбутися його зустріч з легендарним «батьком». Через кілька хвилин з бокових дверей, накульгуючи і тримаючи руки за спиною, дивлячись Арбатову прямо у вічі, зайшов Махно.

Від несподіванки гість навіть підвіся. Перед ним був той самий Махно, якого він бачив у переддень 1919 р. в Катеринославі, коли той стріляв по будинках з гармати, щоб вибити засілих там петлюрівців. Той самий Махно, що в період найбільших успіхів Добровольчої армії на шість тижнів захопив Катеринослав, де був повновладним господарем і звідки пішов останнім на очах у в'їжджаючих до міста слашівців, що співали народний гімн...

Той самий Махно, що протягом п'яти років залишав у різних районах України сліди крові, вогню і спустошення, стояв перед невідомою йому людиною і пронизував її немигаючим поглядом круглих очей. Видно було, що «батько» незадоволений, як кожна знеацька розбуджена уночі людина. Зупинившись приблизно в трьох кроках від кореспондента, він неголосно запитав:

— Чого вам треба?

Побачивши, що той уперто витримує його погляд, наблизився ще на крок до незнайомця і сердито запитав:

— Хто ви такий?

Коли Арбатов розповів, хто він і для чого прийшов, Махно раптом, перебивши його, запитав:

— Скажіть! Ось ви жили у тому самому місті, де я був два рази... Невже мої люди і справді так вбивали, як про це згодом писали та й пишуть зараз?

Розгублений журналіст вирішив змінити напрям розмови й сказав:

— Несторе Івановичу! Минулого торкатися не будемо. Поговоримо про майбутнє. І, до речі, які у вас на майбутнє плани?

Махно зморщився й повільно мовив:

— Питання дуже делікатне. Плани у мене розроблені і готові. Але доти, доки я перебуваю в неволі, ні про що реальне зараз говорити не можу.

— Але ж суд вас виправдав, — намагався розговорити свого співбесідника гість. — Отже, так чи інакше, але невдовзі вас повинні звільнити?

Зиркнувши на присутніх при цій розмові представників польської влади, Махно голосно сказав:

— Хоча, відверто кажучи, поляки мені нічого поганого не зробили і своїм судом довели, що на світі ще існує суд чесний і незалежний, та й режим мене не дуже гнітить, адже є у мене книжки, цигарки, але все ж таки я в неволі, і вже багато місяців. У нас у в'язниці народилася дочка Люся*, і спасибі за те, що дружина й дочка живуть тепер вже на волі.

Колишній білогвардієць не втримався від запитання, яке багато разів порушувала денікінська преса:

— А чи правда те, що ваша дружина — єврейка?

Махно криво посміхнувся і, махнувши рукою, сказав:

— Знаю, з якої пісні співаєте: з статті Герасименка, вміщеної в якомусь часописі. Так ось... справа у тому, що статтю цю я читав, і книга лежить у мене в камері. Герасименка я зовсім не знаю, але обу-

* Насправді дочку Махна звали Оленою.

рює вона мене до нестями. Писали б що-небудь у бульварних газетках, але вигадувати гидоту і ще вмщувати всяку неправду в часописі — це просто безчесно. Мені-то все одно, але якщо колись до моєї постаті хто-небудь звернеться, прикро буде, якщо він натрапить на нісенітницю і брехню, створену писаками на зразок Герасименка.

Витягнувши з простягнутої Арбатовим коробки цигарку, Махно наблизився до запаленого тим сірника і, затягнувшись, продовжив:

— Мою дружину звать Галина Кузьменко. Вона народилася в селі Піщаний Брід Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Вона раніше вважалася православною, але тепер вона, як і я, не належить ні до якої віри і значиться атеїсткою. Зійшлися ми у селі Гуляйполе, де Галина була вчителькою в чоловічій та жіночій гімназіях. У в'язниці вже тут народилася дівчинка, яку ми не хрестили і над якою ніяких релігійних обрядів не здійснили. Дівчинка ніде не записана і ніяких документів не має...

Арбатов вирішив задати питання, заради яких прийшов до цього похмурого закладу далеко за північ. Він перервав «батька» й сказав:

— А що було б, якби ви, Несторе Івановичу, раптом опинилися, як ви кажете, на волі?

Махно збуджено сказав:

— Якби я опинився на волі, то за будь-яку ціну прагнув би потрапити на Україну, бо основне завдання моє і моєї організації — безпосереднє ведення боротьби з більшовиками на Україні. І навіть зараз там успішно діє моя 24-та Маріупольська група, якою командує отаман Кожик.

Я, продовжував Махно, більшовикам не вірю, бо навіть тоді, коли я уклав з ними перемир'я, залишивши за собою право на ведення політичної, не збройної боротьби з більшовиками, вони одночасно вбивали, як звірів, моїх братів і сестер, тих людей, які брали участь у моїх загонах. Більшовики десятки разів намагалися мене знищити. Вони підбирали найбільш небезпечних злочинців, дарували їм життя і, засилаючи їх до моїх загонів, забезпечували документами і грошима, доручаючи їм мене вбити. Але поки це їм не вдалося, і навіть у вашому місті я виявив у моїй же армії більшовицьку організацію і там же були розстріляні Полонський з компанією, які спеціально прибули з Москви, щоб увійти до моєї армії.

Я — непримиренний ворог партії комуністів-більшовиків, і я доти не припиню різати комунарів, доки на Україні не буде надана можливість легально діяти іншим партіям.

Весь більшовизм у Росії набув певного розбійницького характеру і, тримаючись тільки на розстрілах і багнетах, не має ніякого коріння у масах і так чи інакше, рано чи пізно більшовизм приречений на вкрай жорстоку криваву загибель!

Журналіст, збагнувши, що йому вдалося розговорити «батька», поставив ще одне запитання:

— Скажіть, Махно... Чому ви боретеся з більшовиками тільки на Україні, а не переходите й на Радянську Росію?

— Там, у Росії, я не зміг би так успішно діяти, як на Україні, де я завжди знаходжу найширшу підтримку в селянській масі. Варто мені завтра з'явитися на Україні, як через три дні в мене знову буде армія і... тремти, комуно! А коли комуна загине взагалі — передбачати складно. В усякому разі я вважаю, що комунізм у Росії можна знищити військовим шляхом.

Я вважаю, що більшовики сплюндрували нашу революцію і, тримаючись на терорі, готують собі вкрай жакливий кінець...

Махно глибоко втягнув у легені тютюновий дим і, сухо кашляючи, сказав:

— Цей кашель я привіз ще звідти..., з каторги... Легені мене трюхи турбують, але взагалі я здоровий і готуюсь до боїв на Україні, де на мене чекають і де селяни в один голос твердять: «Приїде «батько» Махно і буде бій!».

Махно рвучко встав з стільця і, кульгаючи, заходив по кімнаті, уривчасто кидаючи слова:

— Буде бій!.. Буде кров!.. Буде багато крові!..

Намагаючись заспокоїти розлюченого «батька», Арбатов обережно мовив:

— А хіба не можна боротися так, щоб було якнайменше крові?

Махно зупинився і, витримавши коротку паузу, ніби подумавши, сказав:

— Я прагнутому боротися так, щоб було якнайменше зайвої крові! Але кров поллеться і поллеться рікою.

Після цих слів представник польської влади, що сидів осторонь, запропонував закінчити бесіду.

Махно підійшов до Арбатова і чітко, повільно мовив:

— То ви так і напишіть: Я, Нестор Махно,— непримиренний ворог партії комуністів-більшовиків, що найганебнішими справами спаскудили російську революцію, і моя боротьба з ними тепер буде найжорстокішою і нещадною.

Поки ж що головне для мене — воля. А там боротьба і кров. Бо де боротьба, там має бути і кров.

Міцно потиснувши руку журналістові, Махно, побажавши йому «всього найкращого», зник за важкими дверима.

1 грудня 1923 р. Махно разом зі своїм захисником Щалковським йшов варшавськими вулицями до суду, де мав підписати деякі документи. Численним журналістам, що оточили його тісним кільцем, він охоче розповідав, що невдовзі від'їздить з дружиною і дочкою з польської столиці до невеликого містечка Торуня. Шкодував «батько» лише про те, що змушений розлучатися зі своїми бойовими друзями, яких направили на поселення в інші міста Польщі.

Махно був задоволений справедливим, за його словами, рішенням суду, що розвіяло криваву легенду, яка оточувала його ім'я. На запитання щодо своїх подальших планів він відповів, що «був, є і буде до кінця життя непримиренним ворогом більшовиків і Радянської влади» і додав:

— Боротьбу вестиму з допомогою тих людей, які мені вірять і які перебувають по той бік кордону.

Пропонуючи Махнові виїхати до Торуня, вороже настроєні щодо Радянської Росії представники польської влади були переконані, що рано чи пізно він втече на Україну, де очолить селянські заколоти, і його підтримають залишки контрреволюційного охвістя, яке втекло до Польщі. 29 грудня 1923 р. поморський воевода писав міністрові закордонних справ Польщі: «Не підлягає сумніву, що коли Махну вдасться підняти на Україні хоча б невелике повстання, його загін поповниться залишками добровольчих і монархічних організацій. У Гданську перебуває кілька офіцерів і солдатів з колишніх банд Махна. Можна припустити, що навесні наступного року Махно спробує втекти з Торуня до Росії»¹⁰.

Однак цим планам не судилося здійснитися. Публічна заява Махна про намір продовжувати боротьбу проти більшовиків і Радянської влади викликала негативну реакцію уряду Польщі. 31 січня 1924 р. останній заявив, що «подібний виступ Махна, явно спрямований проти уряду держави, з якою Польща підписала мирну угоду і підтримує постійний дипломатичний зв'язок», вважає неприпустимим і шкідливим. За наказом військового міністра за Махном було встановлено

¹⁰ Archiwum akt nowych MSZ, t. 6742, s. 109a.

«найсуворіший поліцейський нагляд із загрозою примусового виселення з Польщі в разі виявлення будь-яких політичних махінацій з його боку чи повторних заяв на зразок вищенаведених»¹¹.

21 січня 1924 р. помер В. І. Ленін. Контрреволюційні сили, в тому числі й Махно, стали плекати марні надії на швидку загибель Радянської влади. «Батько», зокрема, вважав, що настав час, коли слід розпалити полум'я народної боротьби проти більшовиків. Проте ніхто не цікавився ним. Передчуття активної діяльності, яке надавало сенс його життю, жага до почестей й слави змінилися зневірою, розчаруванням, почуттям непотрібності та нікчемності. Навесні 1924 р. у Махна дедалі частіше виникали думки про самогубство.

14 квітня 1924 р. Литовське телеграфне агентство повідомило: «Махно, який останнім часом перебував у Торуні, покінчив з життям, перерізавши собі лезом горло». Проте наступного дня в газетах з'явилось спростування під назвою «Махно живий». Дійсно, «батько» зробив спробу покінчити життя самогубством, але був врятований лікарями. Причини такого вчинку пояснювалися досить туманно: «На цей крок штовхнули Махна різні міркування політичного характеру»¹². Після цього інциденту «батько» був переведений до Данціга, де також перебував під пильним контролем поліції. Там він відновив контакти з анархістами, які розраховували згуртувати навколо нього свої розрізнені сили. Адже всі анархістські вожді займалися в основному теоретизуванням. Махно ж був єдиний, хто довів, що цими ідеями можна озброювати народні маси, хоч вони не підготовлені до сприйняття настільки складного матеріалу. У квітні 1925 р. з допомогою друзів-анархістів Махно переїхав до Парижа, в передмісті якого — Венсені — жив з дружиною і дочкою майже 10 років.

Примхлива доля звела в Парижі у 1926 р. кількох колишніх ворогів Махна — А. І. Денікіна, П. М. Врангеля, С. В. Петлюру, Х. Г. Раковського. По-різному зустрічали їх у столиці Франції, діаметрально протилежне становище займали вони. Якщо дипломат Х. Г. Раковський представляв у Франції інтереси Країни Рад, колишні керівники Білої гвардії ще користувались популярністю серед широких верств російської еміграції, а головний отаман постійно перебував у центрі уваги своїх генералів та офіцерів, то Махно був майже забутий і ледве животів. Зовні він виглядав типовим емігрантом: сірий вицвілий костюм-трійка з універсального магазину, вишнево-червона краватка, пальто-дошовик, пожмаканий фетровий капелюх. Підстрижений він був коротко. Глибокий шрам перетинав праву частину обличчя від рота до вуха. Махно накульгував, часом полохливо озирався довкола.

Не було в Парижі практично нікого з колись грізної його армії. Ні денікінці, ні петлюрівці контактів з «бандитом», звичайно, не підтримували. Лише анархісти не відвернулися від нього. Вони надавали «батькові» певну матеріальну допомогу, друкували на сторінках своїх видань його статті і спогади. Особливо багато написаних Махном матеріалів з'явилось в журналі «Дело труда» — від спогадів про матроса Железнякова, який, на думку «батька», вчинив велику помилку, не розігнавши слідом за Установчими зборами Раду Народних Комісарів, до співчуття сім'ям страчених у США в 1927 р. революціонерів Сакко і Ванцетті. Кілька статей він присвятив 10-річчю Великого Жовтня на Україні, святкуванню 1 Травня, національному і селянському питанню, формам і методам збройного захисту республіки¹³.

Жила родина Махна невибагливо, постійно відчуваючи матеріальні нестатки. У 1927 р. Г. Кузьменко і Н. Махно офіційно розірвали шлюб, хоча продовжували підтримувати нормальні стосунки. Г. Кузь-

¹¹ Ibid., s. 113.

¹² Последние новости (Париж).— 1924.— 15 апр.

¹³ Дело труда.— 1926.— № 19.— С. 4—7; 1927.— № 22.— С. 12; № 23—24.— С. 8—10; № 28.— С. 7; № 30.— С. 15—18; та ін.

менко мешкала з дочкою у містечку Кенсі, де працювала прачкою в пансіонаті-інтернаті для дітей російських емігрантів. Махно жив у Парижі. Дружина і дочка щонеділі відвідували його. Колишньому «батькові» не вдалося здійснити свій задум — сформувати армію з представників різних партій, котрі втекли з Росії, щоб продовжити боротьбу проти більшовиків. Проте друге завдання — написати історію махновщини і розповісти всьому світові про свою боротьбу — він виконав. У Парижі побачили світ три томи спогадів «батька» (щоправда, за життя автора лише перший). Редагував їх Волін, стосунки якого з Махном були складними ще з часів громадянської війни, й той, за словами деяких зарубіжних авторів, намагався перебільшити вплив анархістів на «батька». Свої нотатки Махно опублікував у багатьох номерах «Анархистского вестника». У них він виставляв себе послідовним і незламним борцем за ідеали анархізму, перемозі яких нібито присвятив усе життя. Проте в нього не було іншого виходу, оскільки він не тільки хотів залишити своє ім'я в історії, але й існував завдяки матеріальній підтримці анархістів.

За іронією долі найближчим приятелем Махна на схилі літ став Я. Ф. Карабань — колишній білий офіцер — один з тих, з ким у роки громадянської війни боровся «батько». Тоді ж Махно згадав про свого першого наставника — організатора «Спілки бідних хліборобів» В. Антоні, який мешкав у Латинській Америці. Крім листів, Махно надіслав йому свої спогади.

У той час «батько» мріяв повернутися на батьківщину, про що свідчили, зокрема, кілька листів, надісланих ним до Гуляйполя в другій половині 20-х років¹⁴.

За діяльністю Махна за кордоном пильно стежили Ф. Е. Дзержинський і В. Р. Менжинський, проте, за свідченням ветеранів ВЧК, вони не бачили в ньому потенційного ворога Радянської влади¹⁵.

З кожним роком стан здоров'я Махна погіршувався. У червні 1934 р. лікарі запропонували йому зробити складну операцію. Останні дні «батька» описала Г. Кузьменко у листі до своїх родичів у Гуляйполі 18 березня 1974 р.: «Якось у кінці червня я зайшла до нього в госпіталь. Він був стомлений, змучений, знесилений. На моє запитання: «Ну як?» він нічого не відповів, тільки з очей покотилися сльози. Я також заплакала, нам більше не було про що говорити, я зрозуміла, що йому дуже тяжко, що життєві сили залишають його, що він уже більше не живе на цьому світі. А за кілька днів до мене на роботу в Кенсі приїздить на таксі один товариш Максим і говорить: «Збирайся, Галино, зараз же їдемо до Парижа, Нестор вмирає». Я взяла дочку, спустилася до завідуючої і заявила їй, що я зараз з дочкою від'їжджаю до Парижа, бо там помирає мій чоловік, батько моєї дочки. Ми сіли в таксі і поїхали, а годині о п'ятій вечора ми уже були в Парижі, в госпіталі. Чоловік лежав у ліжку після операції блідий, з напівзаплющеними очима, з розпухлими руками, відгороджений від решти простирадлом.

В нього було кілька товаришів, котрим, незважаючи на невідповідний час, дозволили тут залишитися. Я його поцілувала в щоку. Він відкрив очі і, звертаючись до дочки, слабким голосом мовив: «Залишайся, донечко, здоровою і щасливою». Потім заплющив очі і сказав: «Даруйте, друзі, я дуже втомився, хочу заснути». Прийшла чергова сестра і запитала його: «Як почуваетесь?» На що він відповів: «Дайте вечерю, принесіть кисневу подушку». «Зараз», — відповіла сестра і принесла йому кисневу подушку. Із зусиллям тремтячими руками він вставив до рота трубочку кисневої подушки. Сестра попросила всіх нас піти і повернутися завтра вранці. Наступного дня вранці, коли ми

¹⁴ Ник у л и н Л. Махно в Париже // Огонек.— 1928.— № 22.

¹⁵ Пламенное сердце.— М., 1977.— С. 86—87.

зайшли до палати, то побачили, що ліжко, на якому лежав чоловік, порожнє, і ширми біля ліжка не було. Один з хворих сказав, що сьогодні вранці, близько шостої, чоловік перестав дихати. Прийшла сестра, закрила йому простирадлом обличчя, а потім його винесли до покійницької.

Це сталося 6 липня 1934 р. Сестра повернула мені одяг чоловіка, його годинник і різні дрібні речі, і ми пішли у покійницьку. Тут лежав наш покійник з восковим, дуже спокійним обличчям. На грудях його цибеніла кров'ю рана після операції. Один з товаришів чоловіка зняв з обличчя його маску, і через кілька днів ми поховали його на кладовищі Пер-ла-Шез. Тіло його було спалене в крематорії, і урну з прахом було замуровано в стіні».

Насправді ж Махно помер 25 і був похований 28 липня 1934 р. На його похорони прибули анархісти з Франції, Іспанії, Італії, Росії, США, інших країн, які в своїх виступах називали «батька» великим анархістом, гідним зайняти чільне місце в історії революційної боротьби. Однак оцінка Махна не була однозначною. Ряд емігрантських видань назвали його «справжнім бандитом і звичайним кримінальним злочинцем». Під деякими фотографіями були, наприклад, такі підписи: «Повстанський отаман Махно. Він не визнавав над собою ніякої влади — ні більшовків, ні Денікіна, ні УНР».

Становить певний інтерес подальша доля членів сім'ї Махна. У роки другої світової війни, захопивши столицю Франції, гітлерівці вивезли Г. Кузьменко з дочкою до Німеччини. У липні 1945 р. за участь у махновському русі їй було засуджено радянським судом до десятирічного тюремного ув'язнення. Відбувши 8 років і 9 місяців у в'язниці, Г. А. Кузьменко була звільнена у 1954 р. за амністією, оголошеною після смерті Сталіна. Згодом разом з дочкою жила в м. Джамбулі Казахської РСР, працювала на бавовняному комбінаті до виходу на пенсію. Кілька разів приїжджала у Гуляйполе.

Так завершився життєвий шлях Нестора Івановича Махна — людини, яка, будучи органічно зв'язаною з селянством, добре знаючи його настрої, потреби і прагнення, в роки громадянської війни очолювала селянський рух на Півдні України. Махновщина яскраво відобразила суперечливе ставлення селянських мас до Радянської влади на різних етапах революційного процесу, пройшовши шлях від масового селянського руху, спрямованого проти панівних класів, до політичного бандитизму — ударної збройної сили куркульської контрреволюції. Боязнь, з одного боку, докорінних соціальних перетворень на селі, а з другого, — реставрації буржуазно-поміщицького ладу змушувала селян шукати місце між революцією і контрреволюцією.

Об'єктивні труднощі, помилки, яких припускалися центральні та місцеві органи Радянської влади, посилювали невдоволення селянства. Скориставшись цим, Махно, нехтуючи застереження В. І. Леніна про те, що за тих умов «не можна обійтись без диктатури пролетаріату або диктатури буржуазії», прагнув бути своєю «третьою силою». Однак така політика, що ґрунтувалася на анархістських гаслах «безвладного суспільства», «вільних рад» тощо, зазнала краху. М. В. Фрунзе писав: «Протягом усієї громадянської війни кожна сила, що намагалася бути нейтральною між пролетаріатом і буржуазією або одночасно ворожою й пролетаріату, й буржуазії, негайно скочувалась у той чи інший бік. Будь-яка активна опозиція Радянській владі, якими б лівими гаслами вона не прикривалася, неодмінно перетворювалася на допомогу ворогам Радянської влади. Типовим прикладом цього є Махно»¹⁶.

Одержано 10.02.89.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 262, арк. 258.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. КОСТОМАРОВ

Мазепинцы *

ГЛАВА ЧЕТВЕРТАЯ

Письмо вице-канцлера Шафирова из Константинополя.— Попытка Дмитрия Горленка примириться с царем.— Его письма к Скоропадскому.— Письмо Горленка к Орлику, доставшееся в руки Скоропадскому.— Родственники мазепинцев пишут, под угрозами себе смерти, письма к ним в Турцию.— Новое колебание турецкой политики.— Окончательное примирение Турции с Россиею.— Переписка Дмитрия Горленка с кн. Голицыным и с гетманом Скоропадским.— Прибытие Дмитрия Горленка и его товарищей в Украину.— Отъезд в Москву.— Челобитная царю от возвратившихся малороссийских эмигрантов.— Их положение в Москве.

Сильнее всех доносов подействовало на правительство письмо вице-канцлера Шафирова, посланное из Константинополя в августе 1712 года. Шафиров извещал, что малороссийские изменники возбуждают турецкий двор против России и они-то есть главная причина, мешающая установлению мира; они живут в турецких владениях оттого, что получают пособия из Украины. Шафиров подавал совет заставить их родственников написать к ним и послать через нарочного письма, в которых побуждать, чтоб они или возвратились на родину, или поселились бы где-нибудь вдали от русских границ и не производили бы смут, угрожая им, что если они так не поступят, то родню их казнят смертью¹.

Еще прежде чем успели по письму Шафирова сделать распоряжение о высылке в Москву малороссийских семейств с целью принудить их писать письма к своим родным, пребывавшим в турецких владениях, гетман Скоропадский стал получать письма от одного из коноводов ** кружка мазепинцев, прилуцкого полковника Дмитрия Горленка, который решился на этот шаг после того, как, пробывши всю зиму в Константинополе, ничего не успел, и видел, что мир с Россиею заключается и малороссийским изгнанникам мало остается надежды на помощь от Турции. Он воротился в Молдавию и оттуда написал Скоропадскому первое письмо, с просьбою о ходатайстве за него пред государем. В письме своем Горленко старается выставить себя жертвою обмана и насилия и свое преступление называет невольным прегрешением². Во

* Продолжения. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 8, 10—11.

¹ Арх. Юст., Малор[осийские] дела, № 120.

** Тут, очевидно, слід розуміти: «один з верховодів, ватажків».

² Арх. Юст., № 120. И счастливый той человек иже не соблазнялся за лукавою того вожда манудукциею, а той еще наисчастливейший и видимая благодать Божия при нем, которого судьбы Божия той его слепого вожда нашего измены где инде от боку его на его царского пресветлого величества службу воковали, бо певне всяк на той час боку его присутствующий подобным же способом як мы в 'сие невивильяне забрал быся лабиринты и кого колвек бы з женою и з детми в свою вражую уплутав сетку, трудно бы всякому было з оной выплутатися, що наибарзей справило нам неслухне чрез него привлащенное самодержавие и власть незвычайная вишше меры ему над нами врученная; гды ж если бы который колвек з нас прозревши в нем злохитрое ку богохранимому монархи своего маестатове намерение схотел верность свою в перестереженю осведчити, то певноби тиранско пострадал смертию. Устрашал каждого з нас приклад виконаний над покойными Кочубеем и Искрою за правду и верность пострадавшими; то зась наигоршая же он хитрец змерший вожд наш престережний зоставши з утечки некоторых колвек наших так нас всех позоставих з жонами и детми взял в клуби иж жодными меры от рук его избегти было невозможно: на все поступки наши и на все обороты не тилко полную мел анимадверсию, але всегда аки в отхлане пекелной ангели лукавыми стрегоми бежом и в той час от

втором своем письме к Скоропадскому Горленко извещал, что хан крымский хочет послать его в правобережную Украину в полки Чигиринский, Черкасский и Каневский, в край, который турки отдавали для водворения козаков, уступая царю левобережную Украину с Киевом. Горленко указывал, что для него это будет желанным предлогом перейти на царскую сторону и обещал при оставлении турецких владений издать универсал к народу, предостерегающий от признания над собою бусурманской власти. В случае, если бы не состоялось предположение о посылке его в Украину, он постарается пробраться через Польшу в Украину, заручившись ассекурацією * со стороны царской в своей безопасности. Наконец, если даже царь не дарует ему прощения, он все-таки не будет до конца своей жизни царским врагом, хотя при этом и оговаривался, что, находясь в руках врагов, он против собственного своего желания должен будет исполнять их приказания, как прежде делалось, потому что он не в силах будет избавиться от крайности ³.

Письма эти писаны были действительно в крайности. Надежда на Турцию все более и более испарялась. В апреле 1712 года заключен был турецким правительством с Россиею мир, который отнимал у малороссиян возможность увидеть всю свою Украину освобожденною ** от московской власти и предоставлял им в будущем приют только в трех правобережных полках, о которых писал Горленко Скоропадскому.

Но апрельский мирный договор не завершил дела. Оно затянулось еще на год и малороссияне опять стали гоняться за призраком освобождения Украины с помощью турок. Опять начали они обивать пороги Дивана и пытаться возбудить турок против москалей. По этому-то поводу написал Шафиров вышесказанное письмо, советуя употребить в дело родню эмигрантов. Еще прежде получения в России донесения Шафирова, но, как предполагать можно, уже по получении Горленковых пи-

его неусыпной инспекции свободихомся когда смертельным сном очи его заслеплены zostали.

* Тобто відповідним посвідченням чи свідцтвом.

** Константинопольський трактат зобов'язував Росію протягом трьох місяців вивести війська з Правобережної України і Польщі, Київ з навколишніми землями залишався за Росією.

³ ... Хан 14 марта посылал мурзу ко мне чтобы я постом прибыл и за приездом моим в Килию обнадежил меня скоро по возвращении везира своего из Стамбула, который тогож времени послан, отпустить меня совсем в Украину в Чигиринский, Каневский и Черкасский полки до которых что уже поляки неимеют тем уверял крепко. И ежели та их декларация мне объявленная не солжется, то дай Боже, чтоб я з женою и детми моими вырвался к Днепру могл приблизитися, там буду все-милостивейшого государя его царского пресветлого величества за почтенным ходатайством сиятельных министров и вельможности вашей, моего давнего благодетеля, ассекурации ожидать, которую если могу получить, то, отъезжая до милости монаршой, имею универсалами моими тое пред народом там будучим розголошати, хуля и уничтожая их богомерзкую и вере нашей христианской противную бусурманскую оборону и защищение, чтоб никто не дерзал на земле той, которая не дай Боже имела бы под бусурманскою властною быти селитися и сноватися, не надеясь на бусурманскую оборону и не уповая от них себе добра и целости, но чтобы люди тамошнии приходили под высоко державную руку православного монарха нашего... А че не дай Боже еслиб я не имел милосердия монаршого еще совершенно получитьи (в которого благоутробие сумневатися не могу), то хотя бы мне пришлось и под бусурманскою обороною век кончати, то вельможности вашей объявляю душею христианскою и Христа распятого во свидетельство ставлю, что как с начала той проклятой измены Мазепиною не был я врагом государю нашему, и до кончины живота моего никогда не буду и умирати с верностию моею праведному монарху всеусердно желаю. А что сия сторона мне розказывает и до каких ни есть посылкок употребляла и употребляти имеет, по неволе чинить принужден буду, ибо чем бы того избыть в их руках живучи и способов изыскати не могу... А еже ли буду годным милости Божией подлинную амнистию всем винам моим з милосердия монаршого получу, а бусурманская солжется декларация, что не отправят меня в полки назначенные, тогда принужден буду до часу Орлика держатися и с ним купно старатися, чтоб я мог каким ни есть способом з сеи земли жену мою и детей выпроводити, хотя в державу лядскую, а как мне з державы лядской к дому приехати, о том всем секретного наставления и показания способу вельможности вашей покороно для Христа распятого прошу, ибо под пресветлым монархом моим под которым родился и умирать желаю.

сем, гетману попался в руки документ, из которого Скоропадский мог ясно заключить, что уверения Горленка в преданности царю и готовности служить ему с верностью не заслуживают доверия. Попалось гетману письмо Горленка к Орлику, доставленное неким переволочанским козаком Ковальчуком, которому передал его по секрету Костя Гордиенко, приезжавший из Бендер в Сечу. Скоропадскому это письмо досталось в мае, а было оно писано Горленком Орлику немного ранее письма, посланного Горленком Скоропадскому, которое мы привели выше. Из письма Горленка к Орлику⁴ видно, что тогдашний визирь турецкий, склонный к примирению с Россией, еще манил малороссийских эмигрантов пустыми надеждами, а Горленко, все еще принимая за чистую монету визирские уверения убеждал Орлика ходатайствовать у крымского хана о содействии к удержанию Киева за козаками. Это делалось за какой-нибудь месяц с небольшим до обращения того же Горленка к Скоропадскому. Понятно, что письма Горленка, посылаемые в Россию, не удостоивались ответа.

Семейства, на которых указывал Шафиров в своих донесениях, уже ранее были привезены в Москву и после сообщения, доставленного Шафировым, подвергнуты были стеснениям и угрозам. Их принудили писать к своим родственникам, находившимся в турецких владениях, что если они не перестанут возбуждать турок против российского царя, то за это их родственников, остающихся под царскою державою, казнят смертью. Бутович и Максимович написали к своим братьям⁵, две жен-

В цидуле просит не показывать никому ни подателю письма сего. (Арх. Юст., № 120).

⁴ Письмо Горленка к Орлику из Стамбула 27 февр. 1712 г.

Ясневельможный милостивый господине гетмане наш зело милостивый господине и благодетелю! 20 февраля настоящего писали мы чрез его милость господина Багри-агу Капичи-башу вторицею в деле нашем едучого до наияснейшаго хана его милости лист наш до вельможности вашей, объявляя, что о Кieve написал до самого пресветлейшаго салтанова величества, челобитную (также написал как и лист к хану его милости писали мы) отдали до рук наияснешого везира его милости, от которого при подании челобитной ответ получили: мы де все дела с Москвою кончили, только в субботу имели мы о Украине разговоры; уже Москва целую Украину уступает только просит нас об одном Кieve, того для мы потом намислили было (еслибы инако обойтись не мочно) не стояти за Киев, а теперь вырозумевши як Украине Киев есть потребен, будем старатися, чтоб и Киев при вас был, о чем за несколько дней как постановится будете от нас иметь извещение, которого до сего времени не имели мы, понеже о том послано до нынешняго хана его милости господина Багри-агу Капичи-башу, требуя ответа как бы с Киевом поступити. Пишем к вельможности вашей и покорно просим: изволте сам как наискорее до наияснейшаго хана его милости ехати и прилежным своим прошением к тому его милость склонити, чтоб склонян тут за Киев стояти, понеже тут как видим мы всего нашего дела совершенство на его совете выведется, и если оттуду сюды ответ о уступленю Кива принесен будет, то тут оную с радостию примут. Для того там бодро належит вельможности вашей старатися, чтоб ништо со стороны нашей не дал себе слышати о уступленю Кива, ибо тут розные бывають на нас искушения, но мы пристойную сохраняем осторожность. Пространно о сем для подлинных okazji не держаем писати, токмо покорно просим: изволте вельможность ваша как наискорее всякими способами, пока Багри-ага оттуда сюда возвратится, о Кieve старатися, ибо здесь по тех мест трактаты не скончуются, поки от его ханской милости не будет ведомости о том.

Копию с листа писанного нами до хана его милости чрез его милость господина диван-эффенди про занас и ныне посылаем до вельможности вашей, а нас самых с верными около общаго добра услугами господской его милости на всегда вручаем (Арх. Юст.).

⁵ Бутович к брату: Я до вас, брате мой пане брате, пишу. Когда Господа Бога в сердце маеш, вспамятай-но принаймней на матку, которая тебе родила, за тебе единого должна неволею терпети и за малым смертию в той неволе в Глухове не постраждала, также и я аж до сего часу в царствующем граде Москве за тебе, брате, в неволе стражду. Ведаеш ты тое же там ты отнюдь непотребный: ты неспособный, а не до войны, а не до рады якои. Вспоминай же на указ государственный, що в нем выражено: же за тебе единого, ежели не возвратиши до стороны государевой, то все мы сродственники будем без жадного милосердия смертию казнены. Теды прошу со слезами: будь яко сын матце, да не погибнет за тебе смертию, а мене не будь братоубийцею. Ежели сумневатимешся возвратитися ку стороне

щини, жєны братьєв Герциков, — к своим мужьям⁶; мать Федора Миpовича с оставшимися при ней сыновьями в своем письме к сыну-эмигранту вспоминает о верной службе его родителя, скончавшего жизнь свою в плену у тех врагов, к которым он, сын его, теперь пристал, извещает, что ее взяли под караул и держат с детьми в неволе, после того, как узнали, что он, ее сын, появлялся в польских владениях с Быстрицким и поляком Грудзинским. Мать умоляла его не губить родной матери и своих братьев, но возвратиться к прежней покорности своему государю или, по крайней мере, отдалиться и не вмешиваться в политические дела, наносящие ущерб царю⁷.

государевои, то прошу тебе, брате, удалившись в страны волоские албо мультапские, сиди там щоб тебе не сычь не сова не знали. Зичливый брат и вязень Иван Артамонович Бутович.

В письме Максимовича к брату такого же содержания: ... Яви любовь свою ко мне брату своему, оставь свое намерение, не будь самовольным братним убийцем, кгда уж и так пройшло заданное железо душу мою; а на остаток ежели тово не престанешь, лечь еще больше забавишься в своем передсявзятю, то Бог на тебе позыщет моеи невинной напрасной смерти и неповинно в молодом веку моем мечнаго постєня.

Ваш-мости зичливый брат Стефан Максимович.

⁶ Милые малжонки наши Григорие и Иване! По указу пресветлейшаго монарха нашего его царского величества запроважены мы в царствующий град Москву, но безвинно, за ваше преступление против царского величества, и под жестоким караулом зостаем сковани, зачим по его ж государеву указу пишем до вас бедницы. Аще имеете любви своеи малженской хоть маленько ку нам, то пощадете нас и детей своих и сами возвратитесь яко заблудшие сыны к первому его царского величества любимого отца достоянию, а он, видевше ваше смирение, несумнительно, яко евангельский отец, любезно восприимет вы. Аще же ожесточенное сердце ваше о нас не умилится, то мы за ваше преступление смертную без милости от его царского величества понесем казнь. А ежели нужды какия ради, от противных вам нанесенных, не можете возвратитесь, то принаимней не прилучайтесь до их советов противных его царскому величеству, также и месце себе близко границ царского величества не старайтесь имети, но оподаль либо в волоской земле либо в мультапской либо где инде, для полегкости нам сидючим у вязеню бо ежели будете поблизу мешкане имети, то народ вами смущатиметься з чого болшей гнев и крайнюю беду на нас и на себе от царского величества немилость приобретете. А що мы слезне з любви нашей малженской к вам просим и себе сохранете и нас вечно з детками не погубете, но паче до прежней царского величества любви и милостивого прощения за преступления ваши наклоняйтесь, которому вас и нас самих вручаем и зостаем ваши всего добра зичливые малжонки.

Анастасия Громиковна Герцикова,
Агриппина Левенцовна Герцикова.
(Арх. Юст., № 120).

⁷ Письмо Миpовичевой к сыну.

Отдаленный от моего материнского благословения сыну Феодоре Миpовичу, царский же преступниче!

Приказал нам его величество всем сидячим за караулом и скованным здесь на Москве: же бысьмо писали до вас упамятаючи и приводячи вам на памъять грех ваш и преступление, противное ему монарсе нашому, за що токмо, аще кающєся з повинною до его монаршого простительного милосердия прибегнете, без вонтпеня получите милостивую в животе своем свободу. В том тебе, сыну мой возлюбленный (аще и недостойн нареци тя), матерински молю з сынами а братами твоими: вспомяни на первобытнюю отца твоего до его царского величества верность, на которой вас ради потомства своего и целого дому житие свое скончал от стєнения того, которому теперь приключился еси, заслуговуючи вам на потомныи часы милость монархи своего, якую ты преступлением пред лицом монаршим царского величества вечной памяти отдалєсь и вместо милости монаршой и благодарения за явленную отцом вашим кровию и ранами своими заслуженную верность, твоего ради преступления, от царского величества восприемлєш казнь, аки в разбойничестве и злодеянии яком. Аще на персвазию мою материнскую не возвратиши до первого верности своеи познания, молю тя слезне под неблагословением моим материнским принаимней в дела тамошние противные царскому величеству не втручати и помешкая себе близ границе царского величества избирати нехоти, только в одлєдлости якои люб волоскон люб в молтапской границе люб якои инной далекости же бысь еси своим непостоянством крове моеи материнской и братерской не пролил, яко-сь и прошлого лета явилєсь в Полще з Быстрицким и з поляком Грузенским и з запорожцами, за якое твое преступление зо всеми детми моими з братами твоими взятам за караул и тепер терплю тяжкое вязенье зо всеми детками моими. Затем яви улєтоване надо мною маткою и братами твоими, ухились от тои противной стороны, а коли того не учиниш, то без милосердия и без всякого пощадения

О том, что высочайший указ был объявлен всем привезенным в Москву родственникам мазепинцев, скрывавшихся в Турции, сообщено было русскому посольству в Константинополь 20 октября 1712 года, а письма их к родным в Турции подписаны вторым числом декабря того же года. Они были отправлены с курьером по назначению, но не достигли своей цели. С Турцией у России опять возникал разрыв; царское посольство заключено было в Едикул. Опять турки заговорили об оторвании Украины от Московской державы. Опять, казалось, оживали надежды мазепинцев. Но на этот раз обольщение было недолговременно. Колебание турецкой политики под враждебными друг другу влияниями, с одной стороны, послов английского, голландского и русского, с другой — шведского и французского, улеглось не далее как летом 1713 года. Подтверждено было прежде постановленное перемирие с российским царем на двадцать пять лет. Тут малороссияне увидали, что нет им более надежды, — и оставаться в Турции бесполезно. Уже признанный ими протектор Карл XII собирался уходить из султанских владений: турки прогоняли его из своего края. Немногие из мазепинцев готовы были следовать за ним, но другие хватились за попытки примириться с царем и испросить себе от государя прощение. Они обратились к иерусалимскому патриарху и упрашивали его ходатайствовать за них перед царским посольством. 14 августа 1713 года Шафиров известил царя, что иерусалимский патриарх ходатайствовал за малороссиян, по просьбе бывшего прилуцкого полковника Горленка, писаря Максимовича и булавничого (вероятно, так переделали чин генерального бунчужного) Мировича, чтобы подканцлер дал царским именем удостоверение, что они будут приняты в отечестве и оставлены целыми и невредимыми в здравье и имуществе. Подканцлер, уже имевший от государя наставление, как ему поступать в подобном случае, отвечал патриарху, что если эти виновные царские подданные возвратятся, то не будет никакой напасти их здоровью и жизни, и получают они прощение за все свои прежние вины, но возвращение их прежних маетностей он не может обещать, потому что после их измены большая часть этих маетностей была роздана другим лицам, остававшимся всегда верными царю. Со временем, однако, могут быть пожалованы им кое-какие из отобранных маетностей, если в течение известного времени они покажут свою верность. После того Шафиров, по условию, поставленному с киевским губернатором, послал патриарху тридцать каких-то знаков с цифрами и словами: «сему изволь верить!» Эти знаки могли малороссияне, возвращаясь в отечество, представить киевскому губернатору и фельдмаршалу Шереметеву и известил о том царя, которого просил от себя послать приказание этим сановникам принимать малороссиян, являющихся со знаками. Посылая знаки патриарху, подканцлер извещал, что кто-нибудь с этими условными знаками, тот может быть уверен в милостиюв приеме, «дабы то ведая все возвратились без сумнения и без опасения кары за свои преступления». Патриарх, получивши знаки, отвечал, что, когда время позовет, он раздаст их знатным особам, «а подлые и так идут».

Царь отвечал на извещение Шафирова, что уже посланы указы кн. Голицыну и фельдмаршалу Шереметеву принимать знатных особ из из-

---

смертию будем казнены. Которое мое материнское листовное выражено советую исполнити, Божию и монаршую милость, а мое материнское благословение получите желаю, всего добра зичливая matka з братами твоими.

Пелагия Сологубовна Мировичева, Семен, Василь, Яков, Димитрий и Иоанн Мировичи.

А ежели паки ты в сторону царского величества возвратишия то будеш дарован животом.

Декабря 2, 1712 року.
(Арх. Юст., № 120).

менников казаков со знаками от посольства, а простых, когда придут из чужой земли в Украину, принимать и без всяких знаков⁸.

С тех пор до апреля 1714 года мы не встретили сношений с эмигрантами. Весною 1714 года киевский губернатор получил из Ясс письмо от Дмитрия Горленка и Максимовича с приложением секретной информации, где были изложены желания, с которыми эмигранты возвращались. В письме была просьба к киевскому губернатору о ходатайстве перед царем за раскаявшихся и возвращавшихся преступников⁹. Информации мы не нашли при письме Горленка. Шафиров и Толстой, заведывавшие русским посольством в Константинополе, дали всем вообще малороссиянам, остававшимся в турецких владениях, удостоверение (ассекурацию) от имени государя, что всем им без изъятия, в каком бы тяжком преступлении кто-нибудь из них ни обвинялся, даруется полная амнистия и обещается не только безопасность жизни, но и свобода от всякой укоризны.

В марте 1714 года толпами приходили в Украину городовые козаки и запорожцы, возвращающиеся из Турции. Одних запорожцев пришло 555. Главные изменники — Горленко с товарищами старшинами — все еще добивались особой царской ассекурации: выданная Шафировым с его подписью казалась им недостаточной.

Прибывших в отечество изгнанников водворяли в северных пределах Гетманщины, по рубежу с Московским Государством, вблизи Кототопа и Глухова, вероятно, в тех видах, что оттуда труднее будет уйти снова, если бы кому захотелось¹⁰. Только в конце лета прибыли в Гетманщину Дмитрий Горленко, Максимович, зять Горленка, двое Ломиковских: Илья и Михаил, Максим Самойлович, Антон Антонович. Они явились в Киеве к губернатору, и князь Голицын сообщил им, что по царской воле они должны будут пребывать в Москве; впрочем, дозволялось им остаться некоторое время в Украине для устройства своих домашних дел. Горленко захватил с собою из Турции гетманские клейноты*, переданные ему Орликом, и отдал их Скоропадскому. Максимович, состоявший в звании писаря, отдал свою печать. О Горленке мы имеем сведения, что он, по возвращении своем из турецких владений, пробыл в Гетманщине до лета 1715 года, посетил Киево-Печерскую Лавру, где был иеромонахом сын его Пахомий, пожертвовал в пользу обители тысячу золотых на помин души своей после своей смерти и уселся было в Прилуках, всячески оттягивая время своей поездки в Москву, тогда как гетман Скоропадский, по приказанию верховного правительства, торопил его ехать в столицу. В отсутствие Горленка Скоропадский, по царскому соизволению, раздавал бывшие Горленковы маестности разным

⁸ Арх. Юст., Малор. дела, № 120.

⁹ Из письма Горленка к кн. Голицыну:

...теперь зась когда головы несокойние передсызвiate свое преломили, отверзают нам двери ходатай наш вашему сиятельству сведомый благоутробия вашей князей милости присного моего патрона и древняго благодетеля, которому чрез сию мою подлую карту доземне челом упадаючи, всепокорственно прошу дабы ваше сиятельство, з натуральной своей доброты и милости, поважную и многомощную свою до всемилостивейшаго монархи его царского величества внести инстанцию и отческого своего приложити старания, же бы те наши прегрешения в он же нас злоба вожда нашего впровадила во всем простити и до прежней приняти ласки под высоко державную и богохранимую свою руку по прежней своей милости изволил для дохованя нашей подданской до кончины живота нашего верности. И что нам потребно, есть, о том вашей князей милости из информации секретной при сем включенной известно будет, в которой информации выраженные прошения благоволи ваша княжеская милость повагою свою исполнити. Сердечне супликую и прирзительной мя его же давней ласце и милосердию навсегда вручаю яко есм нашей княжеской милости патрона моего и благодетеля всеизящнейшего уставичный слуга и наинисший подножок Дмитрий Горленко.

З Яс. Апреля 18, 1714 року. (Там же).

¹⁰ Судьенко. Матер., II, 227.

* Идетсья про відзнаки та атрибути гетьманської влади XVI—XVIII ст.: корогва (прапор), бунчук, булава та інші. Клейноди вручалися спочатку польським королем, потім — російським царем, скасовано 1764 р.

лицам, не оставляя при этом и себе получить малую толику; поэтому Скоропадскому не мило было встречаться с бывшим изгнанником, и он искренно желал, чтоб и Горленко, и все ему подобные скорее убралась из Гетманщины. Горленко уклонялся от поездки то под предлогом разных домашних дел, то, наконец, по болезни. Он потребовал следовавших ему прежде, по званию прилуцкого полковника, арендных денег с шинков. Скоропадский по этому поводу писал к нему, что сделать этого скоро нельзя, но обещал произвести розыск. Горленко в это время был также занят двумя родственными спорами об имуществе. Первый спор был с сестрою, дочерью матери Горленка, Евфросинии, бывшей прежде первый раз замужем за Раковичем и имевшей дочь от этого брака. Дочь эта по смерти матери хотела захватить в свои руки все оставшиеся после нее имения, устранив от наследства детей своей матери от второго брака с Лазарем Горленком. Другой спор был с племянником Якимом Горленком. Последний претендовал, что по смерти деда, Лазаря Горленка, родитель его не получил следуемой ему наследственной части. Дмитрий Горленко оба эти спора кончил взаимным соглашением. Уже наступила весна 1715 года. Дмитрий Горленко продолжал сидеть в Прилуках, отговариваясь болезнью. Скоропадский посылал к нему гонцов за гонцами, письма за письмами, убеждал ехать скорее в Москву, чтоб иначе не навлечь на себя царского гнева, тем более, что уже прочие товарищи его изгнания, воротившиеся под царскую державу, уже уехали в Москву¹¹. Наконец, уже не ранее июня, Горленко двинулся в невольную дорогу вслед за своими товарищами. В Москве объявили от имени государя возвратившимся из изгнания малороссиянам, что все их преступления прощаются, но они должны жить безвыездно в Москве и не ездить более в Украину. Таким образом желанное и так щедро обещанное им царское прощение оказалось на деле призрачным благополучием, особенно, когда у них отобраны были маетности и на возвращение каких-нибудь частиц от них, в виде милости, оставлялась слабая надежда. Воротившись из чужой земли, им пришлось все-таки жить не в своей земле, не посреди своего народа, не на местах, знакомых из детства, а в Московщине, которую в те времена не любили малороссияне, даже такие, которых верность к престолу всегда была безукоризненна. Тем не менее, в сентябре того же 1715 года, Горленко от имени своего и других товарищей подал благодарственную челобитную, составленную в самом униженном тоне и подписанную шестью лицами. Челобитчики называют себя извергами, поношением человек, прахом и пеплом. Они просили постоянной выдачи определенных им кормовых суточных денег¹².

Трудно было отказывать им после того, как у них отобрали их маетности. Прежде сосланным в Москву из Украины малороссиянам выдавались суточные в различном размере. В 1712 году присланные в Москву «колодники» Кандыба с товарищами в числе восьми человек подавали челобитную о прокормлении своем «для своей всеконечной

¹¹ Третье письмо Скоропадского к Горленку.

Мой ласковый приятелю пане Горленку!

Поневаж превосходительный его милость господин Федор Иванович Протасьев при боку нашем резидующий кучит нам о скорой ваш-мостиной к Москве выправе а и повторной царского пресветлого величества указ, о яком и ваш-мость ведаеш, повелевает немедленно вашмости ехать до Москвы, куда уже пан Максимович и прочие з вашмостью прибывшие выправлены. Теды мы первое наше листовное предложение потвержаючи жадаем ваш-мости, если хоча и мало в своем здоровю чуеш силы, належите прибравшись в тую дорогу прибувал до нас в Глухов, о чем полелисмо обширней пану Тарнавскому вашмости предложить. При сем зичим вашмости доброго здоровя, з Глухова мая 23, року 1715. Вашмости зичливый приятель Иоан Скоропадский гетман. (Переписка Дмитрия Горленка с Скоропадским. Из фамильных бумаг, сообщенных одним из потомков Дмитрия Горленка, Вислием Петровичем Горленком).

¹² Арх. Юст., № 120 (Зміст чолобитної є в тексті, документ опущено.— Ю. П.).

нищеты», жаловались, что «они конечно тают от голода и могут с голода помереть вскоре, если не получат что-либо на пропитание». По этой челобитной указано было давать Кандыбе по десяти денег в день, сотникам короповскому Логиненку и корсунскому Ждановичу — по шести денег, а прочим по четыре деньги. Привезенным теперь малороссиянам назначен был различный размер суточных: Горленку и Максимовичу по 10 копеек, прочим по пяти. Впоследствии им прибавляли, так что Горленку в 1729 году давали по 50 копеек, Максимовичу по 10, прочие оставались при пяти. Горленку счастливилось паче других и просьбы его о прибавке суточных ради «скудости и старости» имели успех. Сын его Андрей прислал ему пособие из Украины, куда был отпущен из Москвы с Кандыбою, Ждановичем, Гамалеєю и Степаном Бутовичем тотчас по прибытии из Турции малороссиян и в их числе брата Бутовичева Ивана¹³. Положение других было горькое. Сохранилась слезная челобитная к царю двух жен Герциковых¹⁴, писанная на третий год после прибытия в Москву. Что положение их всех не поправилось с годами заточения, показывает челобитная от имени всех содержащихся в Москве малороссиян, составленная Горленком по их общему желанию в 1729 году. В ней жаловались они, что живут в крайней нищете и многими долгами одолжали и никакого ни откуда не имеют вспомогательства на пропитание и одеяние.

Так колония малороссийских эмигрантов, проживавшая в Турции и несколько лет сряду возбуждавшая эту державу к вражде с Россиею, с постоянною проводимою задачею освобождения Украины, рассыпалась совершенно. Горленко с товарищами воротился в Россию. Немногие не пошли за этими господами, но уже не оставались в Турции, убеждаясь, что уже там им нечего делать. Орлик ранее всех пытался сблизиться с Россиею и примириться с царем. С этою целью он посылал к миргородскому полковнику Апостолу письмо вскоре после полтавского сражения и в этом письме проклинал Мазепу¹⁵. То была, кажется, только проба. Орлик остался главным двигателем замысла восстановить против России Турцию. Но когда Турция заключила с Россиею мир, а шведский король должен был оставить Турцию, Орлик не пристал к тем, которые обратились к царю с просьбою о прощении: Орлик пошел вслед за Карлом XII искать приюта и опоры в Шведском государстве. Вместе с Орликом ушли из Турции за Карлом: Войнаровский, племянник Мазепы, братья Герцики, Нахимовский, Федор Минович, Клим Довгополенко, бывший дозорца переволоченский Федор Третьяк и, вероятно, еще другие, которых имена не сделались известными. Орлик сам уселся в Христианштадте с женою и детьми. У него их было — один сын Григорий, взрослый, другой, неизвестный нам по имени, моложе Григория, третий Яков, малолетний, родившийся во время пребывания родителя в Бендерах, крестник Карла XII; было у него две дочери: одна уже взрослая, лет за двадцать, другая, рожденная в Бендерах. Пока жив был Карл XII, Орлик на себя и на своих товарищей получал королевскую субсидию в 13 000 шведских талеров в год. Но по кончине Карла XII малороссийские изгнанники перестали получать это пособие, хотя им подтверждали прежние уверения в покровительстве¹⁶. Орлик из своего убежища заправлял поступками своих товарищей.

Підготовка тексту до друку і примітки Ю. А. Пінчука

(Далі буде)

¹³ Судьенко. Матер., II, 243.

¹⁴ Пресветлейший и великодержавнейший государь царь наш всемилостивейший! Уже се третий год як мы здесь на Москве за премошным указом вашего царского величества пребываем тоея ради вины, что мужи наши Григорий и Иван Герцики вашему царскому величеству изменивши пошли за богоотступным Мазепою на сторону неприятельскую, где и ныне препомневши страха Божия обретаются, а мы

за их злодеяния и противность здесь з детми своими бедне живем и от глада изнемогаем, не меючи не отколь помощи и ратунку на пропитание наше, убо повергаем себе до лица земли пред пресветлейшим вашего царского величества маестатом и со слезами молим: благоволи ваше царское величество яко благоутробный монарха нам бедне живущим на пропитание наше и детей наших повелеть определение учинить да здесь при великой нищете нашей от глада не погибнем. Вашего царского величества нижайшии рабыне

Анастасия и Горпина Герцикове (Арх. Юст., кн. 120).

---

¹⁵ Судьенко. Матер., II., 182.

¹⁶ Киевск. Стар. 1883 г., март, С. 603, 606.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

МОЛОДЕЖЬ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ:

Тезисы общественно-политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины. 7—9 июня 1989 года, г. Черновцы. — Киев, 1989. — 344 с.

Нині нормою розвитку радянської історичної науки дедалі частіше стають плодотворні творчі дискусії, учасники яких обстоюють не лише наукові історіографічні концепції, а й різні дослідницькі підходи. Дуже важливо, що ідея наукового плюралізму сприйнята молодим поколінням радянських істориків. Прикладом цього може бути рецензований збірник.

Читання цілком виправдали себе як форма спілкування молодих дослідників і спеціалістів, стали доброю школою їх наукового зростання. У проведенні цих читань чимало нового. Вперше вони вийшли із стін Інституту історії АН УРСР і проводилися під егідою й при сприянні ЦК ЛКСМУ та Радянської асоціації молодих істориків, уперше такою широкою є їх географія. Учасники читань представляли 34 міста України, Москву і Свердловськ.

Укладачі збірника вмістили тези всіх учасників читань, оскільки вбачали своє завдання в тому, щоб відбити різні інтереси й напрями наукового пошуку молодих істориків. З великою повагою поставилися упорядники до авторського права дослідників висловлювати свої думки тією мовою, якою вони краще володіють.

В збірнику п'ять розділів. Перший з них присвячено історії КПРС, ВЛКСМ, міжнародного молодіжного руху. До нього включено тези виступів тих авторів, які розмірковують над витоками сучасної ситуації, що склалася у всесоюзній та українській комсомольських організаціях, над проблемами керівництва партії ними. В більшості матеріалів розділу висвітлюються виховні функції комсомолу й партії, а також роль КПРС у формуванні культури міжнародного спілкування. Молоді вчені пропонують свої варіанти розв'язання актуальних завдань перебудови партійно-комсомольської роботи. В розділі є також тези, присвячені проблемам альтернативних молодіжних організацій, аналізу ставлення юнаків і дівчат до «дестабілізації» сучасного суспільства, питанням залучення молоді до громадсько-політичного життя та підготовки її до військової служби.

Найбільш вагома частина книги — розділ, присвячений історії України. Це свідчить про врагнення молодих істориків внести свою частку у вивчення «білих плям» минулого нашої країни. У ньому представлено матеріали з історії середньовічної Волині, Криму, Буковини, розвідки з нової й новітньої історії. Особливо слід відзначити тези, присвячені історії партійно-політичних рухів (національно-ліберального, національно-монархічного, соціал-демократичного), а також матеріали про діяльність таких революціонерів, як Л. Д. Троцький і М. К. Владимиров.

Знайшло відображення в збірнику й питання про становлення Радянської влади на Україні, причому основна увага зосереджена на маловивчених аспектах цього процесу.

У третьому розділі розглядаються питання загальної історії. На відміну від попередніх розділів тут, на жаль, не всі дослідження цікаві. Поряд з добре розробленими матеріалами про торгівлю «прусської Ганзи», флорентійське середньовічне книгодрукування, громадянські війни у Франції XVI ст., про соціально-економічний розвиток Англії, Німеччини, Австро-Угорщини XIX ст., у збірнику є розвідки, наукова актуальність яких викликає сумнів. Це, наприклад, матеріали, присвячені «модернізації ідеологічних диверсій буржуазних країн проти СРСР» тощо.

Наступний розділ книги становлять тези з джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін й історіографії. Їх небагато, але вони свідчать про те, що молоді історики пильно стежать за сучасними тенденціями розвитку світової історіографічної думки. Відрадно, що укладачі збірника не обійшли увагою дисципліни, які нині формуються, — джерелознавство російської історіографії, історіографію української еміграції, джерелознавство історії Комуністичної партії Західної України, а також історичної психології та історичної кліматології.

Тема історії релігії домінує в останній частині збірника. Це розвідки з історії язичества і раннього християнства на Буковині, історії православ'я, взаємовідносин держави й церкви у Чехо-Словаччині. Розділ складається лише з 6 матеріалів. Тому, очевидно, не було необхідності в їх обособленні, тим більше, що історію релігії можна розглядати як спеціальну історичну дисципліну, тобто віднести ці тези до попереднього розділу.

Хотілося б побажати редколегії збірника в майбутньому більш ретельно визначати його структуру та формувати тематичні розділи під відповідними заголовками.

Крім того, видавцям слід було б більш цілеспрямовано підійти до формування подібних збірників, повніше представити на сторінках видання історичне минуле України.

Збірник не позбавлений друкарських і редакційних недоліків. Однак слід зважити на те, що це перше видання, яке вийшло за участю Радянської асоціації молодих істориків. Вона довела, що здатна запропонувати історичній науці цікаві праці.

В. В. СОГРІН (Москва)

Одержано 25.08.89.

С. О. Єкельчик (Київ)

Зустріч з американським професором Р. Шпорлюком

30 серпня 1990 р. у відділі історії капіталізму Інституту історії АН УРСР відбулася зустріч з проф. Мічиганського університету (США) Романом Шпорлюком, який брав участь у I Міжнародному конгресі українців. Зустріч, на якій були присутні також співробітники інших відділів інституту та гості конгресу, відкрив зав. відділом, д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей. Він охарактеризував проф. Р. Шпорлюка як автора відомих досліджень про М. М. Покровського, Т. Масарика, «Короткої історії України» та ін.

Гість із США присвятив свій виступ, так би мовити, «презентації» своєї нової книги «Комунізм та націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста», що вийшла в 1988 р. у видавництві Оксфордського університету. Книга є оригінальною спробою розглянути у порівнянні інтелектуальну історію марксизму і доктрини національних рухів. Особливий наголос Р. Шпорлюк робить на ідеях німецького політеконома Ф. Ліста (1789—1846), який, на думку автора, заклав підвалини національно-економічних моделей сучасності та з працями якого полемізував молодий К. Маркс. Розповідаючи про поширення ідей Ліста в Росії, доповідач між іншим зауважив, що радянська система державного планування була «чисто лістянською ідеєю», запозиче-

ною як зразок з милітаризованої індустрії Німеччини під час Першої світової війни. Присутні підтримали думку проф. Шпорлюка, що «націоналізм» у розумінні ідеології й практики національних рухів не можна обмежувати лише класовими інтересами.

Гість спинився також на деяких теоретичних проблемах історії українського національного руху. В основу класифікації останнього він запропонував покласти ставлення руху до наслідків промислової революції. В зв'язку з цим Р. Шпорлюк висунув тезу, що «український національний рух капіталізму не сприйняв», він був звернутий скоріше у минуле, міста були для нього чужими. Навколо цих положень виникла жвава дискусія.

Учасники зустрічі обговорили актуальні завдання істориків-україністів на сучасному етапі. Проф. В. Г. Сарбей розповів гостеві про розпочату відділом історії капіталізму роботу над колективною монографією «Історія національного руху на Україні. Кінець XVIII—початок XX ст.» На закінчення проф. Р. Шпорлюк відповів на численні запитання присутніх. Зустріч проходила у діловій і дружній атмосфері.

Одержано 14.09.90.

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1990 р.

Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР	11, 12
<i>До 500-річчя виникнення українського козацтва</i>	
Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу»)	12
ІНТЕРВ'Ю	
Герасимов І. О. Створення Книг Пам'яті	10
СТАТТІ	
<i>Новий погляд на проблему</i>	
Бугай М. Ф. (Москва). Депортації населення з України (30—50-ті роки)	10, 11
Гошуляк І. Л. Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні	12
Кондуфор Ю. Ю. Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи	11
Мовчан О. М. Голод 1921—1923 рр. на Україні	12
Моця О. П. Давньоруська народність	7
Сиволоб Ю. В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність	3
Симоненко Р. Г., Боечко В. Д., Бузало В. Й. З історії зв'язків і співробітництва українського та молдавського народів	9, 10
Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності	10
Цаплін В. В. (Москва). Оборонна готовність промисловості СРСР у передвоєнні роки	8
<i>Маловідомі сторінки історії</i>	
Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна	12
<i>Шляхами перебудови</i>	
Бушин М. І. (Черкаси). Соціально-культурне перетворення села в умовах перебудови	1
Гаврилюк О. Ю. Соціальний розвиток села в умовах перебудови: проблеми, пошуки	3
<i>До 120-річчя з дня народження В. І. Леніна</i>	
Кремень В. Г. (Москва). Ідейно-теоретичні джерела і генезис поглядів В. І. Леніна на колективістську сутність соціалізму	1
<i>120-річчя з дня народження В. І. Леніна</i>	
Гребенніков В. М. Більшовики в боротьбі проти впливу реакційної ідеології на пролетаріат (1907—1914 рр.)	4
Громов А. В. Роль В. І. Леніна в розробці концесійної політики Радянської держави (1918—1920 рр.)	4
Орлов В. М. Інтернаціональна природа марксистсько-ленінської партії	4
<i>Матеріали до «Нарисів історії Компартії України»</i>	
Варгатюк П. Л. Особливості революційного процесу в Росії на початку ХХ ст.	7
Шморгун П. М. З історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903—1907 рр.): новий підхід	2
<i>Методологія та методика історичних досліджень</i>	
Сиволоб Ю. В. Страйковий рух: марксистська теорія і сучасна практика	11
* * *	
Кожукало І. П. Компартія України в добу «відлиги»	11
Количев В. Г. (Москва). ЦК ВКП(б) у 1938—1941 рр.	5, 6
Маковійчук І. М., Пилявець Ю. Г. Голод на Україні у 1946—1947 рр.	8
Мовчан О. М. Голод 1921—1923 рр. на Україні	10
Носков А. М. (Москва). Радянсько-фінляндська війна 1939—1940 рр.	1, 2
Овчаренко П. Д., Чишко В. С. Діяльність учених в аграрному секторі економіки України (60-ті — перша пол. 80-х рр.)	8
ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1990, № 12	153

Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр.	2
Поппе А. (Польща). Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р.	6
Савушкін Р. О. (Москва). Радянська воєнна наука напередодні фашистського вторгнення	5, 6

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Бойко М. К. (Чернігів). Промислова статистика — джерело з історії робітничого класу України 20—30-х років	1
Будяков В. В. Зарубіжна історична література про португальський колоніалізм	12
Гамрецький Ю. М. До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р.	12
Зубалій О. Д. Діяльність ВКП(б) щодо організації економічного і культурного співробітництва Радянських республік у 1922—1937 рр.	8
Іванова Л. Г. Проблема антифеодалної боротьби селян Правобережної України у XVIII ст. в наукових дослідженнях 20—30-х рр.	1
Коцур В. П. (Переяслав-Хмельницький). Партиїно-радянська преса на початку 20-х рр.	10
Кривошея В. В. В. І. Ленін і більшовицькі організації України (серпень 1903 р.—лютий 1917 р.)	6
Маринівський Ю. Ю. (Черкаси). Писемні джерела XI—XIV ст. про Канів	9
Писаренко Ю. Г. Писемні джерела про ранній етап киево-смоленських відносин	7
Солдатенко В. Ф. Більшовицька періодика України (лютий 1918 р.—лютий 1919 р.)	7
Тараник В. П. Мемуари про діяльність В. І. Леніна в листопаді 1917 р.	4
Щербак М. Г. Царська охранка у боротьбі проти революційного руху на Україні (1895—1917 рр.)	2
Яременко В. І. (Хмельницький). «Известия ЦК РКП(б) — ЦК ВКП(б)» як історико-партійне джерело	2

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

Бакулін В. І. (Березняки), Горбань Ю. А. Л. Д. Троцький про організацію суспільної праці в умовах переходу до соціалізму (1917—1923 рр.)	3
Дашкевич Я. Р. (Львів). Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX — початок XX ст.)	10
Качараба С. П. (Львів). Еміграція галицьких селян у Російську імперію в кінці XIX ст.	9
Козицький М. Ю., Левенець Ю. А. Роль О. О. Богданова у підготовці III з'їзду РСДРП	7
Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст.—1917 р.)	9
Серіщев Я. М., Стельмах С. П. Просвітительська діяльність М. А. Тулова на Україні	3
Солдатенко В. Ф., Брошеван В. М. (Сімферополь). Утворення Кримської АСРР у 1921 р.	8
Толочко О. П. Петро Акеревич — гаданий митрополит всея Русі	6

45-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

Довганич О. Д. (Ужгород), Пашкевич В. Г. (Ужгород). Чехословацькі антифашисти в партизанських формуваннях України і Білорусії	5
Мухаметдінов Г. Р. (Уфа). Виробнича діяльність на Уралі колективів евакуйованих з УРСР підприємств	5
Чайковський А. С. Партизанський рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами	5

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

Ленська В. В. (Кривий Ріг). Фашистська шкільна політика на окупованій території України	10
Нерод В. О. Хроніки Великої Вітчизняної війни	10

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

Боечко В. Д. Спільна боротьба трудящих України, Росії й Молдавії проти австро-німецьких та румунських окупантів (лютий — листопад 1918 р.)	1
Панько М. А. (Ізмаїл). Використання Французькою компартією досвіду профспілок Донбасу (кінець 20-х — 30-ті рр.)	1
Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20—30-х рр.	1

<i>З історії політичних партій на Україні</i>	
Кугутяк М. В. (Івано-Франківськ). Радикальна партія в Східній Галичині	10
<i>З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін</i>	
Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни	5
Гломозда К. Ю., Янівський Д. Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України	4, 5
Дмитрієнко М. Ф., Войцехівська І. Н. Маргіналії й маргіналістика Рожко М. Ф. (Львів). Карпатські шляхи та їх оборона	3 10
<i>Питання історичного краєзнавства</i>	
Герасименко Н. О. До історії Межигір'я	12
Рибаків М. О. Вигурівщина—Троєщина—околиця Києва	4
<i>Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії</i>	
Єкельчик С. О. З історії українсько-єврейських відносин	7
Мицик Л. М. (Ватутіне). Сучасна англо-американська історична література про партизанський рух на Україні (1941—1945 рр.)	5
Санцевич А. В. Види історичних досліджень	7
* * *	
Антонюк О. С. Агітаційно-пропагандистська робота більшовиків України у військах іноземних інтервентів (1918—1920 рр.)	11
Бетяр І. О. (Москва). Створення ООН і США	4
Борисов В. І. (Ворошиловград), Сердюк О. В. (Ворошиловград). Здійснення більшовицької політики товарообміну на Україні (березень 1917—лютий 1918 р.)	6
Вароді В. П. Зміна якісного складу партії в умовах перебудови	1
Димек Б. (РП). КПЗУ—автономна частина КПП	2
Зубко В. М. Первинні парторганізації у здійсненні перебудови: досвід, проблеми	3
Канцелярук Б. І. Українські переклади творів В. І. Леніна в умовах сталінщини	9
Киян О. І. (Кіровоград). Співробітництво М. І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії	4
Кліцаков І. О. (Горлівка). Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927—1937 рр.)	2
Кругляк Б. А. (Сизрань). Економічна політика російського уряду в сфері народного споживання напередодні Жовтневої революції	11
Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917—1941 рр.)	11
Максименко М. М. (Сімферополь). Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944—1960 рр.)	11
Малик Я. Й. (Львів). Про створення та діяльність загонів сільської Червоної гвардії на Україні (жовтень 1917—березень 1918 рр.)	11
Перрі М. (Великобританія). Історичний роман М. І. Костомарова «Кудіяр»: факт, вигадка, фольклор	10
Радев С. (НРБ). Болгаристика—наука про Болгарію	3
Реєнт О. П., Лисенко О. Є. (с. Гора Київської обл.). Участь робітничого класу України в боротьбі проти бюрократизму в державному апараті (1919—1920 рр.)	6
Сарбей В. Г., Машкін О. М. З історії революційної творчості робітничого класу України (1905—1907 рр.)	12
Степанович Є. П. Студентські наукові товариства на Україні в дожовтневий період	6
Хаєцький О. П. (Миколаїв). Українсько-узбецькі культурні зв'язки в 1945—1960 рр.	2
ЗАМІТКИ	
Гребенник Г. П. (Одеса), Вітман К. М. (Одеса), Філіпенко О. М. (Одеса). Революціонер-інтернаціоналіст С. І. Джоргов	2
Забарко Б. М. Нові зарубіжні дослідження з історії Першого травня	7
Трибуна молодого автора	
Афонін Ю. В. Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р.	9
Верменич Я. В. Діяльність Комісії ЦК КП(б)У по виданню творів В. І. Леніна українською мовою	11
Ганжа О. І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу	10

Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст.	10
Гуцало С. Є. Ліга арабських держав і повстання палестинців на окупованих Ізраїлем територіях	6
Звіздецький Б. А. Про час виникнення та соціальну типологію літописних «градів» Дrevлянської землі	3
Кулик О. П. (Івано-Франківськ). Відображення соціально-економічного й політичного становища безробітних Західної України та їх участі в революційно-визвольній боротьбі у газеті «Вісті ВУЦВК»	1
Куряев О. О. Висвітлення українсько-французьких мистецьких зв'язків на сторінках російських журналів кінця XIX ст.	6
Масненко В. В., Шаров І. Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років	12
Мона Ж. М. (Сімферополь). Особливості колгоспного будівництва в Кримській АРСР у 1933—1934 рр.	6
Панібудьласка А. В. Регіональні проблеми науково-технічної політики КІРС: досвід 80-х років	3
Русіна О. В. Формування і зміст топоніму «Сіверська земля»	6
Ткачук А. П. Загальноосвітній рівень індустріальних робітників України в 70-х роках	11

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Журов В. В. (Чернігів). Шкільний музей на шляху перебудови	11
Коваль М. В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.)	3
Коваль М. В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945—1955 рр.)	4
Курносів Ю. О. Духовне життя на Україні в 20—30-х рр.	1
Курносів Ю. О. Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР	2
Курносів Ю. О. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х—першій половині 60-х рр.	5
Курносів Ю. О. Соціально-економічне та політичне життя УРСР (середина 60-х—початок 80-х рр.)	6
Курносів Ю. О. Проблеми перебудови в Українській РСР	7

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Бостан Л. М. (Запоріжжя). С. І. Гопнер	9
Курас І. Ф., Овдiєнко П. П. О. Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність	12
Пиріг Р. Я. В. М. Молотов на Україні: сторінки політичної біографії	7
Смолій В. А. Максим Залізняк	3
Табачник Д. В., Шаповал Ю. І. О. І. Кириченко: історія однієї політичної долі	5
Чумаченко Б. М. (Одеса). Г. Аптекер	9
Шаповал Ю. І. Л. М. Каганович на Україні	8, 10

АНТИГЕРОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Хміль І. С. Петлюра і петлюрівщина	3
------------------------------------	---

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Данилюк Д. Д. (Ужгород), Ілько В. І. (Ужгород). М. М. Лучкай — історик-славист Закарпаття першої половини XIX ст.	9
Долинський О. В., Табачник Д. В. В. І. Стрельський	12
Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого	8
Кравченко В. В. (Харків). Д. М. Бантиш-Каменський	4, 9
Сарбей В. Г. М. М. Аркас і його «Історія України—Русі»	7
Ситник О. М. (Ужгород). Василь Григорович Ляскоронський	2

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

Гуржій О. І. Праця П. С. Єфименка про П. І. Калнишевського (До 300-річчя з дня народження)	12
Єфименко П. С. Калнишевський, последний кошевой Запорожской Сечи, 1691—1803	12

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні

В. П. Затонський	1
------------------	---

Нові документи про початок Великої Вітчизняної війни

Комуністи України в 1941 р.	5
* * *	
Вбивство Л. Пятакова	4
Голод на Україні (1931—1933 рр.)	1
До історії міжнародних процесів на Україні	6, 8, 10, 11
Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші	10, 11
Червона Армія в оцінці абверу (липень 1941 р.)	7
Ярослав Галан — борець за правду і справедливість	2, 3

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Кот С. І. Відбудова пам'яток архітектури на Україні в 1943—1945 рр.	4
Пуцько В. Г. (Калуга). Про заснування Десятинної церкви у Києві	9

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста	2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12
Лункін Т. М. (Херсон). Зброєю стало слово	5

СТАТТІ Й ВИСТУПИ ПАРТІЙНИХ І ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ УСРР 20-х — 30-х РОКІВ

Любченко П. П. Привітальне слово художній нараді	2
--	---

СПОГАДИ

Максименко М. М. (Сімферополь). 1941—1942 рр. Кримфронт	1
---	---

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Литвин М. Р. (Львів). Нове про діяльність Галицького організаційного комітету КП(б)У	2
Масенко Л. Т. Невідома сторінка з біографії Семена Палія	9
Ралле І. В. Сторінка з історії Маріїнського палацу в Києві	4
Семенова А. В. Родина Капністів і рух декабристів	4
Сергійчук В. І. Барський староста Б. Претвич	3
Середюк О. М. (сміт Рокитні Волинської обл.) Минуле — в пам'яті людській	8
Харламов В. О. Нові дані про початок книгодрукування у Києві	9

ОБГОВОРЮЄМО, ДИСКУТУЄМО

Кривошея В. В. До періодизації дожовтневого періоду історії Компартії України	2
Курас Л. В. (Улан-Уде). Аналізуючи матеріали до першого розділу «Нарисів»	2

НАШ КАЛЕНДАР

<i>70-річчя Галицької Радянської Республіки і Галревкому</i>	
Гаркавенко І. Б. (Івано-Франківськ), Карпенко О. Ю. (Івано-Франківськ). Перший досвід соціалістичного будівництва на західноукраїнських землях	8
Кічий І. В. (Луцьк). Нові дані про діяльність Галицького ревкому	8
<i>До 100-річчя Першого травня</i>	
Варварцев М. М. Назрілі питання вивчення першотравневого руху на Україні	5

* * *

Кічий І. В. (Луцьк). 70-річчя утворення Всеукраїнського	1
Кондуфор Ю. Ю. Микола Іванович Супруненко: учений, людина (До 90-річчя з дня народження)	2
Сапун М. М. Георгій Пятаков у Києві (До 100-річчя з дня народження)	8
Сушко О. О., Мазур І. Д. 70-річчя Київського педінституту ім. Горького	7
Шаповал Ю. І. 70-річчя IV конференції КП(б)У	3

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

До 500-річчя виникнення українського козацтва

Антонович В. Б., Беєв В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах	9
---	---

Ричка В. М., Смолій В. А. В. Б. Антонович як історик українського козацтва 9

* * *

Костомаров М. І. Мазепа 1, 3, 4, 5, 6
 Костомаров М. І. Мазепинцы 8, 12
 Костомаров М. І. Права ли наши обвинители? 7
 Пінчук Ю. А. Заборонена стаття М. І. Костомарова 7
 Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров та його твір «Мазепинцы» 8

ДІАЛОГ З ЧИТАЧЕМ

Відповіді на запитання читачів «Українського історичного журналу» 9
 Огляд редакційної пошти 11

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Анчев А. (Болгарія), Данчев Д. (Болгарія). Ю. Н. Алексеев. Идеологическое сотрудничество КПСС и братских партий стран социалистического содружества 9
 Байраківський А. І. Ю. И. Зинченко. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны 8
 Балабанов К. В. В. И. Федосов. Международная деятельность ВЛКСМ: дружба, сотрудничество, интернационализм. 1945—1987 5
 Балабушевич Т. А., Маркова О. Є. П. Р. Магочі. Україна: Історичний атлас 1
 Беспалов М. Є. (Донецьк), Бут О. М. (Донецьк). В. К. Якунин. На пути к правде истории 5
 Боечко В. Д., Латуш О. І. (Запоріжжя), Рубльов О. С. Л. Ф. Болтенкова. Интернационализм в действии 11
 Ващенко В. П. (Одеса), Попова Т. М. (Одеса). О. В. Тодийчук. Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских 6
 Гордієнко Л. М. В. Г. Городяненко. Опыт и проблемы повышения активности трудящихся в управлении производством 6
 Готун М. Ю. А. Д. Горбул. Научные основы кадровой политики КПСС 8
 Греченко В. А. (Харків). Про минуле заради майбутнього 5
 Замлинський В. О., Слюсаренко А. Г. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941—1950 3
 Зоц В. П. (Москва). А. Дегтярев. Трудный век Российского царства 2
 Зубалій О. Д., Траф'як М. В. (Тернопіль). Л. А. Нагорная. Ленинские уроки правды 4
 Калакура Я. С., Горбик В. О. Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів 1
 Касьянов Г. В. Проблемы исторической демографии СССР 4
 Кащенко С. Г. (Сімферополь), Вікторов А. М. (Сімферополь), Шаповалова О. А. (Сімферополь). В. А. Широков. Бурам навстречу 4
 Клапчук С. М. П. Ф. Белый, П. С. Дышлевый. Единство действий в защиту завоеваний революции 3
 Коваль В. С. М. М. Белоусов. В затяжном конфликте с правдой 3
 Когонашвілі К. К. (Сімферополь). Крым: прошлое и настоящее 11
 Кондратенко Л. В. А. Д. Колесник. Ополченские формирования Российской Федерации в годы Великой Отечественной войны 2
 Король В. Ю., Слюсаренко А. Г. Ю. И. Журавский, Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль. Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны 8
 Костянко О. П. (Ровно), Червінський В. І. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900—1917) 1
 Лазаренко Ю. І. Бібліографія праць про пам'ятки історії Великої Вітчизняної війни 12
 Левенець Ю. А. Маршрутами історії 9
 Лещенко Л. О. В. А. Манжол. Ядерное оружие Франции и вопросы европейской безопасности 9
 Макаруч С. А. (Львів). Я. Качмарчик, Богдан Хмельницький 6
 Маковійчук І. М. С. С. Радченко. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918—1925 гг. 7
 Маковська Н. В. Ю. И. Шаповал. Контраргумент — правда 4
 Марочко В. І. С. Р. Лях. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу 11
 Марценюк С. П. (Чернігів). Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны 9
 Марчук Л. І. (Дніпропетровськ), Нікільов А. В. (Дніпропетровськ). П. П. Панченко, В. С. Чишко. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60—80-е годы) 5

Матях В. М. Е. А. Колесник. Книжні колекції Центральної научної бібліотеки Академії наук УРСР	1
Мигаль Б. К. (Харків), Оробинський П. Д. (Харків), Н. Н. Олійник. Деяльність Комуністическої партії по укрєпленню Советов	5
Михайлюк О. Г. (Луцьк), Л. Т. Сенчакова. Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг.	9
Овсієнко О. Ф. Н. Н. Ансимов. Борьба большевиков против политической тайной полиции самодержавия (1903—1917 гг.)	4
Ольховський Є. Р. (Ленінград), А. М. Черненко. Российская революционная эмиграция в Америке	2
Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1989 р.)	7, 9
Пекарська Л. В. Н. Л. Пушкарева, Женщины Древней Руси	7
Першина З. В. (Одеса), В. Г. Сарбей. Очерки по методологии и историографии Украины (период капитализма)	1
Плохій С. М. (Дніпропетровськ), Ф. Сисин. Між Польщею і Україною: Дилема Адама Киселя. 1600—1653	5
Раковський М. Ю. (Одеса), Катужкова Л. О. (Одеса), А. В. Гонтар. Городские Советы Украины: история становления и развития	11
Сабадирьов І. Л. (Одеса), Д. С. Шелест. Творческий потенциал трудовых коллективов	8
Савельев В. Л. В. Н. Ткаченко. Интернационализация общественной жизни и буржуазная советология	6
Санцевич А. В. Антология педагогической мысли Украинской ССР	1
Согрін В. В. (Москва). Молодежь и актуальные проблемы исторической науки	12
Степанков В. С. (Кам'янець-Подільський), В. О. Щербак. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.	2
Сургай Г. І. М. Н. Вивчарик, П. П. Панченко. На принципах дружбы и взаимопомощи	6
Тишкін Г. О. (Ленінград), З. И. Хижняк. Киево-Могилянская академия	9
Хворостяний І. М. Освободившиеся страны: особенности социально-экономического и политического развития	1
Шаповал Ю. І. Революция и народы СССР: полемика с западными историками	2
Шевчук В. П., Колесник В. Ф. Партия первопроходцев	5
Шманько Г. І. (Ужгород), Сюсько І. М. (Ужгород), С. В. Виднянский. Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества	4
Шморгун П. М., Лук'янчук Л. Я. Поступь Великого Октября	4

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Анніна І. О. До питання про переклад партійних кличок на українську мову	6
Висоцький С. О. Хто й коли побудував Софійський собор у Києві?	2
Огляд редакційної пошти	1
Плюта О. Д. (Хмельницький). Про місце битви Ярослава із Святополком	7

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В Археографічній комісії АН УРСР

Шандра В. С. Міжреспубліканська науково-методична нарада з питань підготовки до видання історичних пам'яток	9
---	---

* * *

Анніна І. О. Наукова конференція «Твори В. І. Леніна на Україні: проблеми видання, поширення, перекладу»	8
Асатуров С. К., Професор Е. Кальбе в Інституті історії АН УРСР	7
Асатуров С. К., Огризко В. С. Союзно-республіканська науково-практична конференція «Загальноєвропейське співробітництво і союзні республіки»	9
Брайченко О. Д. (Кіровоград). «Круглий стіл» на історичному факультеті Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна	6
Віднянський С. В. Ювілейне засідання Комісії істориків СРСР та ЧССР	2
Вронська Т. В., Руденко Н. М. «Круглий стіл» «Велика Вітчизняна війна: погляд через 45 років»	8
Ганжа І. Х. Вшанування доктора історичних наук, професора М. Д. Березовчука у зв'язку з його 70-річчям	8
Горкулько Л. І. Унікальні видання у фондах Державної історичної бібліотеки УРСР	2
Гошуляк І. Л. Вшанування доктора історичних наук, професора П. Л. Варгатука у зв'язку з його 70-річчям	2

Дингес О. А. (Донецьк). До підсумків республіканського конкурсу студентських наукових праць	3
Дмитрієнко М. Ф., Войцехівська І. Н. V Всесоюзна конференція з питань джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін	11
Дудко І. П. (м. Городня Чернігівської обл.). Там, де друкувалася праця Ілліча	4
Журко О. І. (Суми). Перша Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція	8
Єкельчик С. О. Зустріч з американським професором Р. Шпорлюком	12
Казьмирчук Г. Д., Каревін О. С. Науково-практична конференція, присвячена декабристському руху	4
Кіку І. О. Вчені Інституту історії АН УРСР у Київському педінституті	7
Колодєзева С. П. Захист докторської дисертації В. М. Даниленком	2
Колодєзева С. П. Захист докторської дисертації О. І. Путром	10
Кузнецов В. І. Праці, підготовлені в Інституті історії АН УРСР, у тематичному плані «Наукової думки» на 1990 р.	2
Кузнецов В. І. Зустріч у редакції «Українського історичного журналу» з головою крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українських канадців П. І. Кравчуком	3
Кузнецов В. І. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головним редактором газети «Уорлд в'ю» (Шрі Ланка) Д. Пірісом	4
Кузнецов В. І. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головою комісії при конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті роки Д. Мейсом	7
Максимук І. П. (с. Куснище Волинської обл.). Третя Волинська історико-краєзнавча конференція	3
	9
Меркатун І. П. Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства	9
Мицик Ю. А. (Дніпропетровськ). Славистична конференція в Італії	1
Навроцький М. О. Захист докторської дисертації О. А. Спіріним	8
Петухов М. Я. Фотодокументи розповідають	4
Попова Т. М. (Одеса), Щетников В. П. (Одеса). Науково-практична конференція в Одеському університеті «В. І. Ленін та історична освіта»	8
Руденко Н. М., Шевченко В. М. (Чернігів). Виїзне розширене засідання Наукової ради з історичних наук АН УРСР, присвячене 45-річчю визволення України	2
Сарбей В. Г. Всесоюзний «круглий стіл»	3
Сарбей В. Г. Наукова конференція з історії Берестецької битви 1651 р.	10
Селівачова Н. Ф. Нові бібліографічні покажчики	3
Сілецький В. І. (Івано-Франківськ). Читацька конференція «Українського історичного журналу»	9
Скляренко Є. М. Установча конференція Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.	6
Скороход Л. І. Міжнародний науковий семінар	1
Сміян П. К. (Луцьк), Кічий І. В. (Луцьк), Пришляк В. В. (Луцьк). Вшанування доктора іст. наук, професора О. Г. Михайлюка у зв'язку з його 70-річчям	6
Теми дисертацій	3
Теми дисертацій і монографій	4
Терентьева Н. О. Професор Х. Д. Гайер в гостях у істориків УРСР	7
Тутик Л. С. (Дніпропетровськ). Всесоюзний симпозиум германістів	1
Щербак В. О. Перша республіканська конференція з історії запорозького козацтва	7
<u>Нем'ятий Василь Миколайович</u>	5
<u>Петерс Ігор Адріанович</u>	8
<u>Погребінський Мордух Беніамінович</u>	2
<u>Шерман Ісай Львович</u>	4
* * *	
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1990 р.	12

СОДЕРЖАНИЕ

Республиканская программа развития исторических исследований, улучшения изучения и пропаганды истории Украинской ССР (<i>Окончание</i>)	3
<i>К 500-летию возникновения украинского казачества</i>	
Украинское казачество: современное состояние и перспективы исследования проблемы (Материалы «круглого стола»)	12
СТАТЬИ	
<i>Новый взгляд на проблему</i>	
Мовчан О. Н. Голод 1921—1923 гг. на Украине (<i>Окончание</i>)	30
Гошуляк И. Л. Политические аспекты истории гражданской войны на Украине	36
<i>Малоизвестные страницы истории</i>	
Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина	47
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ	
Гамрецкий Ю. М. К изучению национально-освободительного движения на Украине в 1917 г.	60
Будяков В. В. Зарубежная историческая литература о португальском колониализме	73
СООБЩЕНИЯ	
Сарбей В. Г., Машкин А. Н. Из истории революционного творчества рабочего класса Украины (1905—1907 гг.)	82
<i>Вопросы исторического краеведения</i>	
Герасименко Н. А. К истории Межигорья	90
Трибуна молодого автора	
Масненко В. В., Шаров И. Ф. Учителство и становление советской школы на Украине в первой половине 20-х годов	100
ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ	
Курас И. Ф., Овдиенко П. П. (<i>Нежин</i>). А. Я. Шумский в годы Октября и гражданской войны: эволюция взглядов и политическая деятельность	105
ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО	
Долинский А. В., Табачник Д. В. В. И. Стрельский	117
ПО СТРАНИЦАМ ДООКТЯБРЬСКОЙ ПЕРИОДИКИ	
Гуржий А. И. Работа П. С. Ефименко о П. И. Калнишевском (К 300-летию со дня рождения)	121
Ефименко П. С. Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи, 1691—1803	122
ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ	
Волковинский В. Н. Нестор Махно: извилистые тропы политического авантюриста (<i>Окончание</i>)	132
ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ	
Костомаров Н. И. Мазепинцы (<i>Продолжение</i>)	142
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Согрин В. В. (<i>Москва</i>). Молодежь и актуальные проблемы исторической науки	151
ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ	
Екельчик С. А. Встреча с американским профессором Р. Шпорлюком	152
* * *	
Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1990 г.	153